Лариса Масенко

Суржик: між мовою і язиком

Друге видання, зі змінами і доповненнями

Київ
Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
2019

УДК 811.161.2+811.161.1]’27
М31

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування змішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик».

Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах. Окрему увагу приділено аналізові функцій змішаного українсько-російського мовлення в художній літературі, масовій культурі і соціальних мережах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи і вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

Рецензенти:

О. А. Сербенська, доктор філологічних наук, професор кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету імені Івана Франка;

Артур Брацкі, професор кафедри славістики Ґданського університету (Польща);

С. О. Соколова, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України

© Масенко Л. Т., 2019
© Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія», 2019

ISBN

ЗМІСТ

1. Суржик: проблеми термінологічного визначення
2. Історія виникнення й поширення суржику
3. Білінгвізм. Диглосія
4. Інтерференція. Змішування мов
5. Суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі
6. Історія лінгвістичного дослідження інтерферованих і змішаних форм розмовного мовлення
7. Суржик у системі соціорівнів української мови. Від напівмовності до знекультурення
8. Мовний гібрид у радянській і пострадянській масовій культурі
9. Функції суржику у сучасній художній літературі
10. Суржик у соціальних мережах

Висновки

Список літератури і джерел

Додатки

Покажчик імен

1. Суржик: проблеми термінологічного визначення

Мовне явище, що одержало назву *суржик*, належить до специфічної форми побутування мови в Україні. Його національну і соціальну природу відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: «1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова» [Словник української мови 1978: 854]. Це визначення перенесено і в новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [Великий тлумачний словник 2006: 1416], де його лише доповнено прикладом *українсько-російський суржик*.

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення — змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської та білоруської мов зветься *трасянкою*. Назва має спільне з нашим суржиком джерело походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («натрушують») солому наприкінці зими, коли сіна не вистачає. Вторинне значення слова *трасянка* — «мовний продукт, що виник через механічне змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов — російської й білоруської» [Цыхун 2000: 52].

Дехто з білоруських лінгвістів, враховуючи подібність семантичної моделі, за якою утворено лексеми *суржик* і *трасянка* на позначення змішаної субмови, припускає, що білоруський термін виник за аналогією до українського [там само: 51]. Дослідниця білорусько-російського мовного гібрида Інна Калита відносить появу лінгвістичного терміна *трасянка* до 90-х років XX століття. Як зазначає авторка, першість у використанні терміна приписують Зенонові Позняку, хоча питання про те, хто першим ужив це слово на позначення змішаного мовлення, на думку І. Калити, лишається не з'ясованим [Калита 2010: 118].

Питання часу появи другого значення слова *суржик* унаслідок метафоричного перенесення на мовне явище конкретного поняття зі сфери сільського життя потребує спеціального дослідження. Можна припускати досить пізнє його походження, оскільки словник Бориса Грінченка такого значення розглядуваної лексеми не фіксує, хоча, крім первісного, подає ще одне — «людина змішаної раси», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села» [Грінченко 1909: 231]. За свідченням Юрія Шевельова, слово *суржик* на позначення українсько-російського мовного гібрида він уперше почув від свого студента, коли викладав у 30-х роках у Харківському газетному технікумі. Згадуючи у спогадах «Я — мене — мені... (і довкруги)» свої розмови зі студентом Федором Ладою, який походив із села на Харківщині, Юрій Володимирович зазначає, що довідався від нього про побутування лексеми *суржик* «як окреслення мішаної українсько-російської мови східноукраїнського села» [Шевельов 2001: 173].

Можливо, першість у застосуванні цього терміна, утвореного внаслідок метафоричного перенесення назви зернової суміші на мовну, варто віддати російському мовознавцеві Борису Ларіну, на що звернула увагу Тетяна Курохтіна [Курохтина 2012: 95]. Ларін опублікував у 1928 році статтю «Мовний побут міста», у якій виклав власні спостереження над особливостями мовлення киян. [Ларин 1928: 190–198]. Навівши приклади лексичного поєднання елементів російської та української мов унаслідок побутової двомовності (за термінологією автора, дводіалектності) мешканців Києва, Ларін зробив такий висновок: «Цей “мовний суржик”, хоч і досить численний у розмовнім ужитку, майже весь — одноденний, він не має майбутнього. Що більше зміцнюється й поширюється вживання української мови в Києві, як і по інших великих містах України, то швидше і виразніше буде усвідомлена там загальна потреба володіти двома мовами. Без цього неможлива активна участь у громадському житті цієї країни. Але неможливе й цілковите відмовлення від російської мови» [там само: 198].

Хоча запозичене з народного сільськогосподарського лексикону слово *суржик* уже має доволі усталену традицію вживання в науковому дискурсі, не всі

дослідники поділяють доцільність термінологізації відповідної лексеми, вбачаючи в ній наявність небажаної оцінної конотації. Наприклад, Володимир Демченко пропонував уживати термін *регіональне койне* замість «штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна *суржик*» [Демченко 2003: 29]. Однак із його пропозицією важко погодитись, оскільки койне за характером утворення і використання належить до іншого типу форм існування мови, ніж суржик.

Німецький славіст Ґерд Гентшель та український мовознавець Олександр Тараненко у розвідці про мовну ситуацію України заміняють негативно конотований, на їхню думку, термін *суржик* нейтральною словосполукою *українсько-російське змішане мовлення* (УРЗМ) [Хентшель, Тараненко 2015: 5].

Неприйняття термінів *трасянка* і *суржик* як «презирливих, принизливих і депресивних назв будь-якого білоруського/українського мовлення, де є явище рсійськомовної інтерференції» виявляє мовознавець Ніна Мєчковська [Мечковская 2009: 47].

І все ж обидва терміни вже набули поширення і в науковому, і в публіцистичному дискурсах, до того ж не завжди з негативною конотацією, тому видається більш прийнятною позиція іншої дослідниці трасянки І. Калити: «Термін (трасянка. — *Л. М.*) швидко завоював популярність: те, що він розширює своє семантичне поле: *спортивна, духовна, економічна трасянка*... і починає означати в цілому *негативно маркований мікс, суміш*, не повинно бути приводом для відмови від нього. Асоціативні синоніми, що наводять сьогодні до поняття, виражають ту саму бінарну марковану єдність: негативні — *голос духа цемры, дикая смесь (дзікая мяшанка),* позитивні — *национальный бренд (нацыянальны брэнд), источник вдохновения (крыніца натхнення), язык богемы (мова багемы),* провокаційні — *кич (кіч)* [Калита 2010: 119].

Лексему *суржик* вживають переважно на позначення українсько-російського змішаного мовлення, хоча дехто з науковців переносить термін на інші види мовних гібридів. Так, культуролог Олександр Рибалко визначав штучний, компонований нині для Закарпаття «русинський язик» як «словацько-російсько-український суржик» [Рибалко 2010: 304]. Досліджуючи українську мову, що

побутує в еміграційному середовищі Канади, Богдан Ажнюк виокремлює з-поміж її різновидів просторіччя, або, за його визначенням, «своєрідний українсько-англійський суржик» [Ажнюк 1999: 295]. Олександр Чередниченко, аналізуючи явище новітньої експансії англомовних запозичень у мову українських засобів масової інформації, пише про формування суржику «нового типу, вже українсько-англійського» [Чередниченко 2007: 72].

Широке трактування терміна знаходимо також у діалектолога Павла Гриценка, який зараховує до суржику не лише змішування української мови з російською, а й поєднання в усномовному спілкуванні української мови з елементами польської, румунської, словацької й угорської мов (ідеться, очевидно, про говірки мовного порубіжжя) [Гриценко 2003: 18].

Проте нам видається слушною думка Ніни Мєчковської, яка, полемізуючи з аналогічним широким потрактуванням білоруського терміна *трасянка*, зауважує: «Однак якщо терміни *суржик/трасянка* не прив'язувати до строго визначених місця й часу, то вони виявляться не потрібними — вони будуть змикатися з терміном *макаронічне мовлення* ("мовлення, насичене варваризмами"). Терміни *суржик/трасянка* корисні саме як власні імена (лінгвоніми), тоді не будуть затінені ті риси русифікованого просторіччя, які відрізняють їх від макаронічного мовлення, макаронічного стилю, макаронічних віршів... Трасянка і суржик — це не гра і не стилізація. Це природна форма спілкування мільйонів людей у Білорусі й Україні. Люди говорять як можуть» [Мячкоўская 2008: 171–173].

Від говірок перехідного типу, локально обмежених областями мовно-етнічного порубіжжя, суржик і трасянка відрізняються і масштабом поширення, і характером взаємодії двох мов: на порубіжних територіях діалекти різних мов співіснують як рівноправні мовні утворення, натомість суржик і трасянка — це результат тривалого контакту домінантної мови загальноімперського поширення з підлеглими та утискуваними українською й білоруською мовами.

Тенденція до обмеження вжитку лексеми *суржик* для позначення специфічно українського явища мовної комунікації має свої підстави. Хоч би як ми кваліфікували цей тип мовлення, його утворено на базі української мови і

територією його побутування є Україна. З огляду на це Юрій Шевельов, наприклад, зараховував суржик до різновидів української мови. «Не розвинувши власного міського сленгу, — писав 1986 року вчений у статті “Так нас навчали правильних проізношеній”, — українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою власну назву — суржик, суміш українського з російським при більш-менш довільному вживанні складників того чи того шару, де складники другої мови підносять експресію вислову. Суржик уживається широко, почасти по містах, далеко типовіше — по селах. Це живе явище, і воно заслуговує на вивчення, чого воно поки що не дочекалося на радянській Україні. Але тоді, як міський сленг націлений у майбутнє мови, прогнози щодо суржика мали б бути протилежного характеру» [Шевельов 2009: 328–329].

Зауважимо також, що аналогічний суржикові змішаний різновид білорусько-російського мовлення має іншу назву — *трасянка,* хоча ці терміни позначають споріднені мовні явища.

Водночас ідеться про українську специфіку терміновжитку, а не про унікальність суржику як субмови змішаного типу. У теорії мовних контактів описано багато випадків утворення змішаних різновидів мовлення, так званих *піджинів* і *креолів,* характерних передусім для соціолінгвістичних ситуацій у колоніальних і постколоніальних країнах. Термін *піджин* виник на початку XX століття. Ним позначають тип усного мовлення, що утворюється внаслідок фрагментарного засвоєння і спрощення на всіх рівнях нав’язаної колоніальної мови та її змішування з рідною мовою. Піджини не мають писемних варіантів і виконують обмежену соціальну функцію обслуговування усної комунікації у парадигмі «господар — слуга» [Чередниченко 2001: 535]. «Поступове перетворення піджину як особливої форми вторинної мови на рідну мову двомовців (нативізація), — зазначає Олександр Чередниченко, — його структурне і функціональне розширення за рахунок поглинання елементів первинної мови та її витіснення з усіх сфер спілкування спричинює креолізацію, тобто формування нової мови, яка, образно кажучи, побудована на уламках двох мовних систем, що

контактували одна з одною... Таким чином, інтенсивний мовний контакт, встановлений внаслідок тиску однієї (вторинної) мови на іншу (первинну), виявився несприятливим для обох мовних систем, що зазнали змішування та креолізації» [Чередниченко 2001: 535].

Точно підрахувати кількість піджинів і креольських мов складно через їхню плинність. Енциклопедія Девіда Крістала наводить близько ста таких мовних утворень. Значна частина їх зникла після постання на Африканському континенті та в інших частинах світу незалежних національних держав [Crystal 1987: 338–339]. Спостерігаються великі розбіжності й у визначенні кількості носіїв піджинів і креольських мов. Так, згідно з даними підручника «Соціальна лінгвістика» Василя Бондалєтова, загальна чисельність людей, які розмовляють креольськими мовами, становить 10 мільйонів [Бондалетов 1987: 59], натомість «Лінгвістичний енциклопедичний словник» фіксує значно більше число — 25–30 мільйонів таких мовців [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 245].

Українські лінгвісти уже висловлювали думку про можливість зарахування суржику до того самого типу мовних утворень, що й піджин. Даючи наведену вище характеристику піджину, О. Чередниченко пише: «Чи можливі у цьому контексті аналогії з мовною ситуацією в Україні? На мою думку, цілком можливі. Не є таємницею, що нав’язування російської мови в часи колоніального та напівколоніального становища України, значний тиск російської на українську призвели до появи так званого суржику, що за своїми структурними та функціональними ознаками цілком відповідає вищезгаданому піджину. Суржикізація мовлення істотної частини населення України на основі змішування української та російської мов тягне за собою розширення функцій суржику і поступове його перетворення на основний засіб усного спілкування» [Чередниченко 2001: 535]. Українським піджином називає суржик і Наталя Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 16].

Існує ще один термін на позначення мов мішаного типу — *лінгва франка*. Первісно цим терміном називали конкретну гібридну мову, що утворилась у середні віки у Східному Середземномор’ї на основі французької, провансальської

та італійської мов. Їх використовували для спілкування переважно в торговельних відносинах арабських і турецьких купців з європейцями. У добу хрестових походів роль цієї мови зросла, до неї ввійшли слова й з інших мов (іспанської, грецької, арабської, турецької). Як засіб міжетнічного спілкування її вживали до XIX століття [ЛЭС 1990: 267].

Термін *лінгва франка* став загальним позначенням усних мов змішаного типу, які є допоміжним засобом міжетнічного спілкування. В одній із праць, присвячених аналізові етнічних процесів у сучасному світі, зазначено: «У минулому в низці районів Південної Америки існували локальні лінгва франка на змішаній індіансько-романській основі, подібні до бразильської “лінгва жераль”; вони виконували проміжну роль у процесі асиміляції аборигенного населення; у наші дні такі мови відмирають, поступаючись своїми функціями просторічним формам національної (державної) мови» [Этнические процессы 1987: 55].

Питання, чи можемо розглядати суржик як ідіом, аналогічний піджинам або креольським мовам, лишається відкритим. Аргументом, висунутим проти такого ототожнення, може бути та обставина, що відомі з лінгвістичних досліджень піджини з наступним переходом їх у креольські мови формуються на базі генетично віддалених мов, зокрема внаслідок поєднання елементів європейських мов з діалектами місцевих мов Африки, Південної Америки, Океанії, Південно-Східної Азії. Крім того, причиною виникнення піджинів, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, є відсутність національних стандартів місцевих мов, що побутують у формі численних діалектів. За таких умов роль мови міжетнічного спілкування перебирає на себе ідіом, утворений поєднанням однієї з європейських мов з місцевим діалектом. Натомість у суржику поєднуються елементи двох споріднених мов, з яких обидві мають сформований загальнонаціональний стандарт.

Водночас на користь порівняння українсько-російського суржику з піджинами й креолами може бути аргумент подібності соціальних причин і механізмів їх утворення: усі ці ідіоми формуються в соціолінгвістичній ситуації нерівноправних міжетнічних і міжмовних стосунків домінантних і підлеглих мов

через стихійне неповне засвоєння лексики чужої мови панівного етносу з частковим збереженням фонетичних і морфологічних рис первинної рідної мови.

До ключових проблем дослідження змішаного українсько-російського ідіома, від розв’язання яких залежатимуть і перспективи аналізу суржику в зіставно-типологічному аспекті креолістики, належить проблема його визначення — яке мовне утворення, який саме ідіолект чи соціолект можемо ідентифікувати як суржик.

Основним завданням тут є розрізнення інтерферованого і змішаного мовлення, встановлення критеріїв такого розрізнення, зокрема визначення інтерференційного порога, за яким починається процес мовної міксації [Масенко 2007: 29]. Відсутність наукових засад для такого розрізнення пояснюється недостатньою опрацьованістю питань українсько-російського білінгвізму, дослідження якого впродовж усього радянського періоду підміняли пропагандивними тезами про «гармонійність» національно-російської двомовності і «благотворність» впливу російської мови на національні мови радянських республік. Навіть у період горбачовської перебудови, коли наслідки русифікації в мовному житті союзних республік почали широко обговорювати і в наукових колах, і в засобах масової інформації, московські лінгвісти, які займалися питаннями мовного планування в СРСР, заперечували саму можливість змішування національних мов з російською під тиском останньої. Так, Магомет Ісаєв у науковій дискусії, присвяченій проблемам міжмовних взаємин у національних республіках, що відбулась у Москві в 1989 році, зазначав: «В умовах двомовності тенденції змішування мов не мають великих перспектив» [Национально-языковые отношения 1989: 64].

Соціолінгвістичні дослідження в Інституті мовознавства АН УРСР у 1970–1980-х роках були відповіддю на партійне замовлення, спрямоване на посилення русифікації в УРСР. Показово, що соціолінгвістичне анкетування, проведене на початку 1980-х років з метою вивчення українсько-російського білінгвізму, здійснювалось у відділі російської мови Інституту мовознавства АН УРСР у межах виконання теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального

спілкування». Варто наголосити, що в колективній монографії «Українсько-російська двомовність», опублікованій за підсумками опитування, суржику серед об'єктів дослідження немає. Мета праці полягала у вивченні інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають внаслідок впливу первинної української мови. Але і над дослідженням цієї суто лінгвістичної проблеми тяжіли ідеологічні догми, що виявилось у трактуванні зарубіжної теорії про існування національних варіантів російської мови як ненаукової, хоча матеріали анкетування радше підтверджували її правомірність. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української та російської мов, то одну її констатацію вкотре розцінювали як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» [Украинско-русское двуязычие 1988: 11].

Заборона об'єктивних наукових досліджень українсько-російського білінгвізму зумовила майже цілковите ігнорування з боку мовознавчих кіл і таких його проявів, як змішування двох мовних кодів, хоча відповідні зразки мовлення фіксували ще у XVIII столітті в літературних текстах і писемних пам'ятках, а в радянський період їхнє побутування в українському мовному просторі значно інтенсифікувалося.

Очевидно, що невизначеність меж мовного явища, яке називаємо суржиком, залишає відкритим і питання про час його виникнення. «Історії суржика чи суржиків на Україні ще не написано, — зазначав Ю. Шевельов. — Котляревський застосовував суржик не тільки в "Енеїді", а — іншим способом — і в своїх п'єсах у таких партіях, як Возний або Финтик, ідучи тут за традицією барокової інтермедії. Чи можна застосувати поняття суржика до українсько-польських сумішів XVI–XVII сторіччя, ми ще не знаємо. Ще менше ми знаємо, чи воно могло б стосуватися до церковнослов'янсько-староукраїнських мішанок доби Київської Руси» [Шерех 1998: 13].

2. Історія виникнення й поширення суржику

Якщо обмежити вживання терміна *суржик* українсько-російськими змішаними формами усного мовлення, то історично часом їхньої появи слід вважати, очевидно, кінець XVII — початок XVIII сторіччя, коли імперська асиміляційна політика перервала розвиток староукраїнської писемної традиції на території підросійської України. Впровадження російської мови в адміністративно-управлінську сферу й освіту спричинило формування у середовищі місцевого чиновництва — канцеляристів, писарів, дячків, а також бурсаків і шкільних учителів специфічного макаронічного усного мовлення, в якому елементи старослов'янщини, кліше і штампи російського канцеляриту й літературні звороти химерно сполучалися з фонетичною основою і лексичними та морфологічними елементами української мови.

Зразки такої мовної мішанини становили об'єкт пародіювання в українській літературі з появи перших же творів, написаних живою народною мовою. Це, наприклад, часто цитована промова «філозопа» над убитим Паллантом із шостої частини поеми Івана Котляревського «Енеїда»:

Тоді якийсь їх філозоп
Хотів сказать надгробне слово,
Та збився і почухав лоб,
Сказав: *«Се мертвий і не дишеть,*
Не видить, то єсть, і не слишить,
Єй, єй! Уви! Он мертв, амінь!»

[Котляревський 1968: 242]

Подібні пародійні вставки трапляються і в драматичних творах І. Котляревського, пор., наприклад, пісню Возного «*От юних літ не знал я любові. Не ощущал возженія в крові*», що відтворює макаронічну мову, якою у XVIII сторіччі складали пісні та любовні романси школярі, писарі, дячки. Такою ж українсько-російською мішанкою написано пісню «*Тобою восхіщонний*», що її співає Финтик — персонаж із водевілю І. Котляревського «Москаль-чарівник» [Нудьга 1961: 100–101].

Штучне мішане мовлення представників сільського чиновництва, в якому стереотипні формули російської ділової мови вживали в українській вимові та з українськими морфологічними й окремими лексичними особливостями, відтворено у прозі Григорія Квітки-Основ'яненка. Несумісність казенної мови «письменних» українців — представників місцевої адміністрації, скаліченої впливом чужого бюрократичного канцеляриту, з живим усним мовленням селян і спричинені цим комунікативні провали відображають діалоги в реалістично зображених сценах з тогочасного сільського життя в оповіданнях і повістях письменника. Для прикладу можна навести фрагмент бесіди селянки з представниками влади в повісті «Сердешна Оксана»:

— Та'дже твій Охрім вже вмер, — казав голова.

— *І состоїт ісключенним із ревизьких сказок і з общественних відомостей*, — підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати.

— Та знаю, що вмер, — казала Векла, — і стоїть *заключенним* у відомості, як пан писар *по-письменному* каже…

— *Казуснеє діло*! — обізвавсь-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. — *Не імієтьcя приміру*. *Треба-надобно спросити у господина ісправника розрішенія*.

— Та нічогісінько сього не треба, — сказала удова. — Ти таки, пане писарю, і *не розрішайся*, і *не казися*, — а ось що, панове громадо, зробіть… [Квітка-Основ'яненко 1969: 314–315]

Подібні зразки відображеної в літературних творах, хоч і в пародійній формі, мови персонажів, безперечно, можна зарахувати до фіксації фактів реального суржикового мовлення, властивого певному соціальному прошаркові. Між тим, як свідчать ті ж таки літературні твори, функціонування суржику у XVII–XIX століттях було обмежене соціальною групою сільської та містечкової адміністрації, яку в колоніальних умовах суспільного життя набирали з асимільованої через російськомовну освіту частини місцевої людності. Суржик,

яким місцеве начальство користувалося у спілкуванні з простолюдом, формувався на лексичній основі російського канцеляриту, що поєднувався з частковим збереженням фонетичних та морфологічних рис української мови.

Суржиком «цвенькає» й землячок з циновими ґудзиками, якого ліричний герой поеми Тараса Шевченка «Сон» зустрічає в царських палатах Санкт-Петербурга. Лаконічно, кількома рядками, що відтворюють скалічену гібридну мову землячка та його призвичаєність в імперській столиці до хабарництва, малює Т. Шевченко виразний портрет малороса-пристосуванця:

Экой чудак!
Я всі входи знаю,
Я тут служу, коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаеш,
Мы, брат, просвищенны, —
Не поскупись полтинкою...

[Шевченко 1989: 185–186]

У поемі «Великий льох» суржик характеризує мовлення місцевого начальства:

Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось. «Треба, — каже, —
Своди розламати,
Вєрнєй дєло...»

[Шевченко 1989: 232]

Цікавим зразком літературного чи, точніше, псевдолітературного тексту, написаного українсько-російською мішаниною, є поема анонімного автора «Рассказ казака о былом в Украине», що його Григорій Нудьга подав в антології «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.». Як свідчить зміст поеми, її автор належить до типу «вірнопідданого хохла». У творі йдеться

про «зраду» Мазепи — «гетьмана-злодєя», як називає його автор. Пролог до поеми, що вводить читача в історичний час оповіді, написано російською літературною мовою. Але далі автор передає слово уявному старому козакові і продовжує оповідь від його імені, намагаючись імітувати українську мову. Проте якість цієї мови можна проілюструвати будь-яким її фрагментом, наприклад такою характеристикою Мазепи:

Гетьманство в руки підобравши,
Ізміну хитро затівав,
Палія в каторгу заславши,
Довіреность царя зрубав...

[Бурлеск і травестія 1959: 467]

Психологічний портрет автора поеми чи не найвиразніше демонструють такі рядки:

Щось здумав цар да тут сказав,
А гетьман з ним, бач, спорить став:
А Петр-то спорить не любив,
За ус Мазепу ухопив.
Оце-то шведу він повідав,
Буцім тим цар його обідив.
Куди ж! Яка велика птиця,
Що й цар не сміє посвариться!
Тут з писарем боїшся спорить,
А він з царем тягаться став,
І гибіль родині готовить,
Святую вірність поругав...

[Там само: 469]

Штучний російсько-український гібрид, яким написано розглядуваний твір, відповідає конформістській психологічній настанові автора, який із захопленням

приймає зверхність російського царя і зневажає свого гетьмана за спробу визволити Україну з-під його влади.

Змішаний субкод, що уособлював специфіку спілкування представників влади, дібраних зі свого ж середовища, з місцевими мешканцями, побутував у селах підросійської України впродовж усього XIX ст., до падіння самодержавного режиму на початку XX століття.

Так, у повісті Тодося Осьмачки «Старший боярин», де зображено життя українського села періоду великих соціально-економічних змін початку XX сторіччя, поліцейський Вухань з місцевих селян говорить тим самим суржиком, що й сотники і писарі Г. Квітки-Основ'яненка. «*Ви по какой надобності*?» — звертається поліцейський до відвідувачів або так викладає події, що трапились у селі: «Стару Корецьку повісив її небіж *з целлю грабєжа*, через те, що очистив тітку до копійки» [Осьмачка 1998: 80, 85].

Ще одним потужним джерелом зросійщення, а відтак і появи російсько-української мовної мішанки, була солдатчина в царській Росії. За роки військової служби чоловіки забували рідну мову і переходили на російську. Через мовне відчуження колишніх солдатів, які повернулися на батьківщину, в народі називали *москалями*. Можна згадати в цьому зв'язку мовленнєву деталь характеристики героя Шевченкової поеми «Москалева криниця»: «*"Треба работати"*, — було скаже по-московськи».

Аналогічне свідчення формування суржикового мовлення в українському селі кінця XIX — початку XX століття навів літературознавець Анатолій Погрібний з повісті Б. Грінченка «Серед темної ночі». Один з персонажів повісті, Роман Сиваш, відслуживши в армії, повернувся до рідного села вже з такою мовою: «Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купуй *канхвєтов, пряніков, орєхов — для наслаждєнія дєвушкам»* [Погрібний 2005: 10].

Отже, суржик, уживаний у XVIII–XIX століттях, можна, очевидно, кваліфікувати як соціолект окремих груп українського етносу — прошарку місцевого чиновництва, яке пристосовувало своє мовлення до загальноімперського офіціозу, та ідіолекти селян, зросійщених під час військової

служби. Натомість у середовищі селянства, яке становило на той час основну масу соціально неповної української нації, далі побутували територіальні різновиди української мови.

Розширення соціальної бази суржику, первинні процеси витіснення ним питомих, здавна сформованих говірок української мови слід пов'язувати із соціально-економічними й демографічними змінами кінця XIX — початку XX століття, з початком індустріалізації, розвитком промисловості і капіталістичних відносин, створенням єдиного товарного ринку. На цей час припадає демографічне зростання міст, виникнення нових міських центрів і активна пролетаризація старих. Станом на 1897 рік частка міського населення України дорівнювала 13 % від його загальної кількості. Тоді ж почалися процеси концентрації населення в більших містах. Кількість малих міст (з населенням до 10 тисяч осіб) у цей час скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість порівняно великих і середніх міст фактично подвоїлася [Новий довідник 2006: 445].

В умовах імперської Росії урбанізація України означала й розширення сфер впливу російської мови, оскільки в містах на початку XX століття українці становили лише третину населення. Інші дві більш-менш рівні частини становили росіяни і євреї, останні — переважно зрусифіковані. Української буржуазії й середнього класу майже не існувало [Грицак 1996: 64]. Така демографічна ситуація перетворювала міста підросійської України на потужні центри русифікації українських селян, які активно поповнювали міське населення.

Основною вугільно-металургійною базою Російської імперії став Донецько-Криворізький басейн. Головними постачальниками робочої сили в Донбасі були Харківська, Курська, Воронезька й Орловська губернії. Відповідно індустріальні міста України заселяли вихідці і з українських, і з російських сіл. На цей час на Півдні та Сході України росіяни становили 20–25 % усього населення, причому 30–50 % їх жило в містах [там само: 64].

У такій демографічній ситуації в шахтарському середовищі Донбасу формувалася специфічна креолізована українсько-російська субкультура, мовним проявом якої був суржик, відображений у тогочасному шахтарському фольклорі,

наприклад у такій частушці, записаній у Сталіно (тогочасна назва Донецька) в 1920 році:

В землі гроші *огрібаєт*,

У неділю *водку пйот*,

Он в неділю *водку* п'є,

В понеділок жінку б'є.

[Цит. за: Куромія 2002: 55]

Або в іншому фольклорному тексті, записаному на Донеччині під час непу:

Ми герої козаки,

Камуністи дураки,

Ми комуну *розобйом* —

На Вкраїну жить *пойдьом.*

[Там само: 215]

На зміну мовного коду з українського на змішаний українсько-російський істотно впливала й та обставина, що більшість українських селян того часу були неписьменними. Тільки 18,9 % українців віком понад 10 років уміли читати [Каппелер 2005: 309].

«Високий рівень неписьменності українських селян, — пише історик Ярослав Грицак, — цілком новий феномен, що виник після ліквідації залишків українського самоврядування та впровадження особливих імперських порядків. За часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу... Погіршення стану освіти пояснювалося декількома причинами. Передовсім російська влада традиційно побоювалася поширення освіти серед селянства, остерігаючись його перетворення на неспокійний соціальний елемент... З часу освітньої реформи 1804 р. аж до революції 1917 р. українську мову було заборонено і як мову викладання, і як окремий навчальний предмет» [Грицак 1996: 61].

Глибокі думки про шкоду, якої завдавала російська школа українським дітям, висловив видатний російський педагог Костянтин Ушинський у «Собрании педагогических сочинений К. Д. Ушинского», що лишилося неопублікованим:

«Мало успеха будет иметь та школа, в которую дитя переходит из дому, как из рая в ад, и из которой он бежит, как из темного ада, в котором все темно, чуждо и непонятно, в светлый рай, где все ясно, и понятно, и близко сердцу; а почти такое впечатление должна производить школа на дитя малороссиянина, когда оно начинает посещать это странное место, в котором одном только в целом селе и говорят на непонятном языке. Дитя, не слышавшее даже ни одного великорусского слова, начинают в школе с первого же дня ломать на великорусский лад, и добро бы еще на чисто великорусский, а то *на тот отвратительный жаргон, который вырабатывается у малообразованного малоросса при старании говорить по-великорусски* (курсив мій. — *Л. М.*)… Такая школа, во-первых, гораздо ниже народа; что же значит она с своею сотней плохо заученных слов пред той бесконечно-глубокой, живой и полной речью, которую выработал и выстрадал себе народ в продолжение тысячелетия; во-вторых, такая школа бессильна, потому что она не строит развитие дитяти на единственно плодотворной душевной почве — на народной речи и на отразившемся в ней народном чувстве… Что же сделала школа? Хуже, чем ничего. Она на несколько лет задержала естественное развитие дитяти; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и может пригодиться к тому, чтобы на полурусском наречии написать какую-нибудь ябеду; душу же человека такая школа не развивает, а портит» [Объяснительная записка 2015: 435].

Поширення змішаних форм українсько-російського мовлення внаслідок демографічного зростання міського населення й інтенсифікації контактів між українським селом і зросійщеним містом знайшло відображення в художніх творах, наприклад у не раз згадуваній у дослідженнях суржику п’єсі Михайла Старицького «За двома зайцями» та у творах Володимира Винниченка.

Відоме й документальне свідчення єврейського діяча Володимира Жаботинського з приводу «недоладної суміші двох мов», яку він почув від українського простолюду, подорожуючи Центральною Україною. У статті, надрукованій 1904 року, В. Жаботинський писав:

«Був я нещодавно на Дніпрі і в дорозі, подорожуючи у вагоні третьої кляси, прислухався до розмов тамтешнього простолюду. Мене вразила їхня говірка — явне зіпсуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали великоруськими словами, великоруськими зворотами, а основна мова та її склад були українські; виходило дещо досить потворне, ні Богові свічка, ні чортові шпичка. Слухаючи цю недоладну суміш двох мов, я замислився про вмирання малоросійської мови. Адже це безперечно, що вона вмирає. Чи зникне остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне — інше питання: адже не можна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії, — а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії перехреститься на Євстафієва. Але це — справа майбутнього, а тепер наявний такий факт: занепадає малоросійський говір. Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж сторіч мільйони живих людей, і розмовляли не з примусу, а тому, що з ними цей говір народився і з ними зріс, тобто віддзеркалив у собі всі звиви й ухили психіки цього народу... Коли у вагоні третьої кляси вслуховувався в цей сором української мови, мені — хоч я сам не малорос і не слов'янин — кортіло гукнути на цілий слов'янський світ: "Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима стається збиток і згуба слов'янського добра!"» [цит. за: Феллер 1994: 105–106]

Явище мовно-культурної маргіналізації в середовищі київського міщанства на початку XX століття, маркером якої була зміна мовного коду з українського на російський, знайшло відображення у відомій комедії М. Старицького «За двома зайцями». Головні персонажі твору цирульник Свирид Голохвостий і Проня Прокопівна представляють вихідців з дрібного київського міщанства, одержимих прагненням долучитися до вищих «панських» кіл. В ієрархії цінностей цих персонажів вищий соціальний статус уособлює російська мова, тоді як рідна українська має низький престиж «мужицької». Обидва персонажі зображені як носії змішаного українсько-російського мовлення: «Дурні хахли! Ідіть здорові! Што значить проста мужва? Ніякого понятія нєту, ніякой делікатной хвантазії, так і пре. А вот у меня в головє завсегди такой водеволь, што только мерсі, потому —

образованний чоловєк!» (Свирид Голохвостий); «Другім, можеть, необразованим що вгодно з губи плюнь, бо понятія нікоторого не імеють; а я в пенціонє все науки проізошла» (Проня Прокопівна).

Як показує автор, мовна поведінка Голохвостого і Проні Прокопівни, їхні намагання засвоїти «вищу» російську мову, відмовившись від батьківської, формують ущербну, роздвоєну між «своїм» і «чужим» етнічну ідентичність.

Ці персонажі відтворюють тип етнічного маргінала, який перебуває на межі двох культурних світів, жоден з яких не сприймає їх як своїх повноправних членів. Для українського середовища, з якого вони походять, Голохвостий і Проня — «перевертні», «недопанки», «панське сміття». «Од міщан одстав, а до панів не пристав», як говорить про Голохвостого одна з героїнь комедії. Водночас недолугість намагань долучитися до «панської» культури засвідчують перекручені просторічні форми запозичень з французької мови у їхньому мовленні: *піньжак, палікмахтерська, палікмахтер, пенціон, апельцин, фікстуарнічать, по-хранцузькому* тощо.

Звичайно, насичення в деяких сценах мовної партії Голохвостова такою лексикою дає підстави трактувати його мовлення радше як макаронічне, до того ж слід врахувати, що цей прийом, як і спеціально увиразнену імітацію змішаного українсько-російського мовлення, автор використовує для підсилення комічного ефекту. І все ж у п’єсі М. Старицького, безперечно, відтворено реальні процеси мовно-культурної асиміляції, що відбувалися на початку XX століття в колах київських міщан під впливом російськомовної освіти.

Багатий матеріал для аналізу формування й поширення в містах змішаного українсько-російського субкоду на початку XX століття дає проза і драматургія В. Винниченка.

Відомо, що письменник, створюючи мовні портрети персонажів, орієнтувався на реальну мовну ситуацію в міських і сільських середовищах тогочасної України. На майстерності Винниченка у використанні суржику як засобу мовного самовираження персонажів наголосив Іван Дзюба: «От, приміром,

діалог двох пияків у Винниченка: “ – Ваня, Ваня, будь челавєком! – Нік-када!”. Кілька слів – і маємо вичерпну картину» [Дзюба 2005: 14].

За відсутності польових записів тогочасного усного мовлення художня й епістолярна спадщина письменника становить важливе джерело для вивчення процесів розвитку української літературної мови на тлі мовного розмаїття міських середовищ на підросійській Україні напередодні розпаду самодержавної імперії. Мовні характеристики героїв у творах письменника відображають соціальне розшарування тогочасного суспільства, де російська мова була маркером належності до класу колонізаторів, українська властива групам свідомої національної інтелігенції, а вживання змішаного українсько-російського коду було характерною рисою сільських мігрантів.

Суржик у Винниченка – це мовлення селян, які приїздили до міст на заробітки. Вони працювали двірниками, візниками, прислугою в панських родинах, наймитами, чорноробами, отже, належали до нижчих соціальних верств. Намагаючись пристосуватися до російської мови оточення, але не володіючи нею в достатньому для спілкування обсязі, вони починали «ламати» свою первинну українську мову, накладаючи на неї елементи вторинної російської. Ось як говорить, приміром, слюсар Середчук у повісті «Гріх»: «Ви, папаша, не пролетаріат, а мєлкобуржуазний господін. Я, звиняйте, таких слов не особенно понімаю, я не вчений».

Як показує письменник у художньо відтворених образах, зросійщення призводило до денаціоналізації й моральної деградації українців. Водночас суржикомовність його героїв не завжди корелює з повною втратою національної свідомості. Часом носії гібридного мовлення, як, наприклад, візник Козолуп з оповідання «Чекання», не втрачають позитивних моральних якостей і здатності до опору владі [Дзюбишина-Мельник 2010: 18].

У прозі Винниченка відтворено й зворотний розкладовий вплив на земляків зросійщених селян після їхнього повернення з міст до рідних домівок.

На жаль, творчість Винниченка, що реалістично відображає білінгвальну ситуацію українських міст на зламі століть, побутування тут, крім української і

російської літературних мов, інтерферованих і змішаних різновидів усного мовлення, досі не дістала належного соціолінгвістичного опрацювання.

Таким чином, перед Жовтневим переворотом, коли характер стосунків між носіями російської й української мов визначала соціальна нерівноправність, перехідні змішані українсько-російські форми усного мовлення набули значного поширення. На соціальній вертикалі, де вищі щаблі посідали російськомовні верстви поміщицтва й буржуазії, а нижчі — українськомовне селянство, носії суржику як соціальні групи були представлені в селах прошарком місцевої адміністрації, а в містах — спролетаризованим селянством і верствою найманих працівників у сфері обслуги, які також здебільшого були вихідцями з прилеглих сільських місцевостей.

Більшовицький переворот 1917 року зруйнував соціальну ієрархію Російської імперії. Наступний період боротьби українського народу за державну незалежність сприяв піднесенню престижу української мови, але був занадто короткочасним, щоб суттєво змінити мовну ситуацію країни на її користь.

Вагомішим за наслідками був вплив доби більшовицької українізації 1920-х років. Характерно, що в цей період активного впровадження української мови в усі сфери суспільного життя головний ідеолог і виконавець партійної політики українізації народний комісар освіти Микола Скрипник значну увагу приділяв і проблемам, пов’язаним з поширенням на території республіки мішаних форм мовлення — «мішаної і ламаної мови», згідно з його термінологією. Так, у доповіді «Перебудовними шляхами», виголошеній на Першій всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 року, він говорив:

«Я маю на увазі окремі випадки мішаної й ламаної мови... За переписом 1930 року, на Україні 1,300,000 громадян, що визнали свою національну приналежність до українців, а своєю рідною мовою визнали російську, а не українську... Мова, що нею в дійсності говорить цей мільйон населення міст і містечок України, вельми неоднорідна. Іноді, — зокрема по більших містах — і здебільшого у середньої і міської буржуазії, чиновництва, кваліфікованої

інтелігенції в старому сенсі цього слова і т. ін. — це російська мова з певною домішкою українських слів, що додають мові так званий кольор-локаль. Такою мовою пишуть деякі й російські письменники походженням з України. Здебільшого в них синтакса і вся побудова мови українська, а вимова і певний запас слів російський. Значна частина таких громадян говорить по-українському лише з певною домішкою російських слів і виразів. Врешті, переважна частина таких громадян говорить мовою ламаною, мішаною, де здебільшого на основі української мови переплітаються слова українські із словами російськими, що мають українську вимову, з словами українськими, що мають вимову російську, в найрізноманітніших пропорціях, залежно від місцевості, ступеня начитаності, перебування в старій армії чи служби в чиновному апараті, від кількості пришлого російського населення в даній місцевості, наприклад у Донбасі, і від багатьох інших причин» [цит. за: Українська мова у XX сторіччі 2005: 82–83].

Наявність серед українців численної групи носіїв мішаної говірки давала підстави М. Скрипникові розрізняти в процесах впровадження української мови два завдання — українізації й дерусифікації. Про це він говорив у промові в Харківському машинобудівельному інституті восени 1932 р.:

«Нам треба цілковито відділяти ці два шляхи: шлях українізації і шлях дерусифікації, — ми стаємо на шлях дерусифікації робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською...» [цит. за: Шліхтер 1933: 62].

Оскільки М. Скрипник дотримувався принципу рідномовної початкової освіти для дітей, перед ним постала проблема чіткої ідентифікації мішаних різновидів дитячого усного мовлення. Потребувала розв’язання відповідь на питання, якою мовою мають здобувати початкову освіту ті діти, які говорять мішаним українсько-російським субкодом, — українською чи російською. М. Скрипник вирішував це питання на користь української мови. У цитованій вище доповіді «Перебудовними шляхами» він зазначав:

«...Треба констатувати, що такою мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова українська. Тому здебільшого у

випадках мішаної мови дітей навчання з ними треба починати з мови української. За це говорить і той факт, що мішана мова найпоширеніша саме серед тої української людности, що її було русифіковано за попередню добу царату й національного пригнічення українського народу. Так би мовити, мішана й ламана мова русифікованої української людності є показник безґрунтовности, нежиттєвости і тому невпевнености, навіть часткової успішности тої русифікаційної політики царату» [цит. за: Українська мова у XX сторіччі 2005: 84].

У розгорнутій на початку 30-х років кампанії дискредитації політики українізації цитовані вище міркування М. Скрипника щодо змішаного мовлення й освітніх завдань, спрямованих на дерусифікацію мови, стали приводом для обвинувачень його в *насильницькій* і *механічній* українізації. Уже після самогубства М. Скрипника автор однієї з погромницьких статей, покликаючись на слова Сталіна про те, що «не можна українізувати пролетаріат зверху, не можна примусити російські робітничі маси зректися мови й російської культури і визнати за свою культуру і свою мову українську», бо це «суперечить принципові вільного розвитку національностей», писав: «Ці слова нашого вождя т. Сталіна забув т. Скрипник, коли він висував вимогу дерусифікації пролетаріату, коли за його проводом, не без його “теоретичних” настанов НКО провадив *механічну українізацію шкіл*» (курсив мій. — *Л. М.*) [Шліхтер 1933: 62].

Українізація в 1920-х роках адміністративно-управлінської сфери, освіти, в тім числі закладів вищої освіти, засобів масової інформації, підняла престиж української мови і загальмувала процеси етнічної та соціальної маргіналізації провінціалів, які перед тим становили основну соціальну базу поширення змішаного мовлення. У містах з’являються носії української мови, комунікативну поведінку яких визначає мовна стійкість, — вони твердо дотримуються своєї мови, не пристосовуючись до російськомовного оточення.

Початок формування в комунікативному просторі русифікованих міст українськомовних середовищ відображено в літературі 1920-х років, зокрема в романах Валер’яна Підмогильного «Місто» і «Невеличка драма», де реалістично

відтворено суспільну атмосферу доби українізації. Центральними постатями обох романів є новий соціальний тип вихідця з провінції, позбавленого комплексу меншовартості рідної мови. В українському місті він почувається господарем ситуації, здатним змінити деформовану асиміляцією міську мовну атмосферу на користь своєї мови.

У романі «Невеличка драма» у стосунках двох головних персонажів — Марти Висоцької й Ірен Маркевич — відтворено тогочасний конфлікт, що виник між українцями, які не бажали пристосовувати власне мовлення до російської, та носіями імперського світогляду, які почувалися загроженими у своїх претензіях на домінування. Показовим тут є роздратування, яке викликає в Ірен, що походить з російськомовної родини київського професора, мовна поведінка Марти, яка переїхала до Києва з Канева:

«Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх, їм хочеться більшого, — знаєш, апетит з їжею приходить... їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли... Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенький український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто поганий приклад» [Підмогильний 1991: 662–663].

Між тим, як показано в «Невеличкій драмі», і в цю добу не всі провінціали, що вливаються в київське середовище, протистоять мовній атмосфері міста. Є й такі, що пристосовуються до іншої мови оточення, переходячи на суржик. Вживання мішаного українсько-російського субкоду характеризує образ кооператора Давида Семеновича, який переїхав до Києва з Тульчина. Мовлення кооператора відтворюють такі репліки: «Дуже дякую. *То єсть* велике *спасибі»* [там само: 614] або «А тим часом ви будете *воспитувати* Адку на все добре і, головне, вивчите її *німецького язика*» [там само: 700].

Збереглися, проте, і документальні свідчення про значну активізацію вживання української мови в тогочасній столиці УРСР Харкові. Так, львів’янин

академік Кирило Студинський у спогадах про свої відвідини в 1927 році Харкова, тогочасної столиці УРСР, розповідає про зміни в мовній ситуації міста. Якщо під час першого приїзду до Харкова в 1903 році він «чув українське слово... тільки в домі Христі Алчевської і в професора Сумцова», то в 1927 році «почуєш всюди українську мову в Харкові... Часи зміняються» [цит. за: Погрібний 2003: 24].

Можна припускати, що політика українізації в разі її продовження досягла б мети дерусифікації українських міст, яку ставив перед собою М. Скрипник: «З українського села прийде новий робітник — пролетар, принесе свою мову, зукраїнізує завод, зукраїнізує місто» [цит. за: Українська мова у XX сторіччі 2005: 68].

Та радянське керівництво швидко усвідомило, що мовно-культурний ренесанс, який переживала Україна в другій половині 1920-х років, може призвести до відродження національного руху за державну незалежність. Тому невдовзі українізацію було припинено, а до національної інтелігенції і селянства, яке чинило опір колективізації, було застосовано нелюдський терор, що значно підірвало соціальну базу української мови і знову послабило її позиції в містах.

Починаючи з 1930-х років поступово скорочується викладання українською мовою в середніх і вищих школах, припиняється вивчення української мови в усіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів, згортається українськомовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери [Жовтобрюх 2007: 725].

Слід зазначити, що радянське керівництво не обмежилося зовнішньою русифікацією, а значно посилило її додатковими заходами, а саме адміністративним втручанням у внутрішню структуру української мови. Під новими гаслами єдності зі «старшим братом» — російським народом і «благотворності» впливів російської мови на українську поширилася впроваджувана згори практика зближення української мови з російською.

Більшовицька мовна політика дістала ґрунтовний аналіз у низці праць Юрія Шевельова. Як показав учений, починаючи з 30-х років, радянський уряд

застосував поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови практику так званої внутрішньої русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусове спрямування їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською. Характеризуючи «Російсько-український словник» Степана Василевського та Євгена Рудницького, що вийшов у 1937 році і мав замінити репресований владою академічний «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова, укладений у 20-х роках, Ю. Шевельов зазначав: «Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі “класово ворожі” слова, а включити всі слова “революційні” і так оминути можливість закиду в “українському буржуазному націоналізмі”: де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому вибору перешкоджати» [Шевельов 1998: 130].

Сучасні мовознавчі праці, зокрема порівняльні дослідження словників і перекладів, виданих у 1920-х — на початку 1930-х років, з опублікованими пізніше, підтверджують висновки Ю. Шевельова. Так, авторка монографії «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст.» Людмила Ткач на підставі аналізу тлумачного одинадцятитомного «Словника української мови» (К., 1970–1980) виявила загальну тенденцію зниження комунікативного статусу слів західноукраїнського походження. Значна частина цих слів опинилася поза реєстром словника. Авторка наводить такі статистичні дані: на понад 130-тисячний реєстр припадає лише 101 одиниця з позначкою «західне», а позначка «галицьке» в маркуванні слів взагалі не використовується [Ткач 2007: 503].

«...Втрати української мови, спричинені негативною оцінкою західного варіанта літературної мови кінця XIX — початку XX ст., — пише Л. Ткач, — призвели не просто до кількісної втрати мовних одиниць, до занедбання мовної спадщини і традиції літературної мови як територіально-соціальної цілості. На жаль, без перебільшення можна стверджувати, що упродовж останнього століття українці й українська мова (наша мова!) зазнали втрати мовної вартості,

ушкодження свого віртуального світу саме через втрату усталених зв'язків і відношень між словами і значеннями, через втрату традиційно закріплених синтагматичних єдностей і фразеологічних зворотів та їх асоціативних гнізд у свідомості мовців» [там само: 89–90].

Австрійський славіст Філіп Гофенедер показав радянську практику звуження лексичного складу української мови через вилучення питомої лексики і заміни її на спільну з російською, порівнявши видання українського перекладу філософського твору Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» 1932-го та 1952 років. Порівняльні таблиці перекладу російських слів у зазначених виданнях, які уклав Ф. Гофенедер, унаочнюють практику штучного зближення двох мов. Наведемо лише деякі приклади: рос. *беседа* у виданні 1932 року перекладено українською як *розмова*, а у виданні 1952 року — як *бесіда*; відповідно рос. *буква* — укр. *літера* (1932), *буква* (1952); рос. *век* — укр. *століття* (1932), *вік* (1952); рос. *держится* — укр. *тримається* (1932), *держиться* (1952); рос. *допущение* — укр. *припущення* (1932), *допущення* (1952); рос. *пустые слова* — укр. *зайві слова* (1932), *пусті слова* (1952); рос. *защита* — укр. *оборона* (1932), *захист* (1952); рос. *игнорировать* — укр. *нехтувати* (1932), *ігнорувати* (1952); рос. *к вашим заметкам* — укр. *до ваших нотаток* (1932), *до ваших заміток* (1952); рос. *количество* — укр. *число* (1932), *кількість* (1952); рос. *нагота* — укр. *голизна* (1932), *нагота* (1952); рос. *намечены* — укр. *накреслено* (1932), *намічено* (1952); рос. *небходимо* — укр. *неминуче* (1932), *необхідно* (1952); рос. *нисколько* — укр. *анітрохи* (1932), *ніскільки* (1952); рос. *однако* — укр. *проте* (1932), *однак* (1952); рос. *постарался* — укр. *подбав* (1932), *постарався* (1952); рос. *принципы верны* — укр. *принципи правильні* (1932), *принципи вірні* (1952); рос. *результат* — укр. *наслідок* (1932), *результат* (1952); рос. *сводятся* — укр. *сходять до* (1932), *зводяться* (1952); рос. *споров* — укр. *суперечок* (1932), *спорів* (1952); рос. *яснее* — укр. *виразніше* (1932), *ясніше* (1952) тощо [Гофенедер 2010: 42].

У підсумку свого дослідження Ф. Гофенедер робить цікаве припущення щодо можливості впливу таких українських перекладів творів Леніна (а це були тексти, обов'язкові для вивчення в усіх вищих навчальних закладах) на

поширення суржику. «Як показав аналіз, — зазначає науковець, — у виданні 1952 року є чимало форм, що невдовзі склали основу суржику. Хоча ця гіпотеза й потребує додаткових доказів, та припускаємо, що масове поширення суржику відбувалося саме через книжки (в тому числі твори Леніна) та всі інші видання, які з'явилися в проміжку між 1932-м — роком завершення політики українізації — і відлигою кінця 1950-х. Як наслідок, суржик, сферу існування якого переважно зводять до усної розмовної мови, дістав і текстуальне потвердження. Його використання в цих текстах, поза сумнівом, було засобом для пропагування й утвердження цього варіанта мови» [там само: 46].

Таким чином, явище суржикізації як стихійного пристосування носіїв підлеглої мови до мови панівної було підсилено правописною, термінологічною і лексикографічною практиками, що мали на меті штучне зближення української мови з російською, обмеження українського словника лексикою і фразеологією, спільною з російською, і вилучення з активного вжитку українських слів, відмінних від російських.

Такій українській мові, максимально наближеній до російської, московське керівництво відводило суто декоративну роль демонстрації «невиданого розквіту національних мов». Подібну ритуальну функцію виконували й елементи української мови, якими «орнаментували» російськомовні тексти з України, адресовані центральному партійному керівництву. Виразною ілюстрацією зазначеного може бути текст присяги «На смерть Сталіна», яку написав драматург Олександр Корнійчук у березні 1953 року. Наводимо два фрагменти з нього:

> «Великий вождь, родной отец, дорогой, любимый Иосиф Виссарионович Сталин!
>
> У Вашего гроба, в глубокой скорби стоят народы-братья и среди них украинский народ, которому Вы дали за свою жизнь неизмеримо больше, чем все то, о чем он мечтал, за что боролся на протяжении многих веков своей жизни. Нас веками жестоко порабощали свои и иноземные

угнетатели, Вы учили нас различать врагов народа и побеждать их в классовой борьбе.

Земной низкий поклон Вам от всего народа. Спасибо, *любимий батько Сталін*!..

Наша культура была растоптана и слово родное изгнано.

Вы возродили нашу национальную науку, литературу, искусство, оплодотворили ее своими бессмертными идеями.

Земной, низкий поклон Вам от всего народа.

Спасибі, мудрий батько Сталін!» [Корогодський 2000: 237]

Повернення до практики русифікації означало й продовження колишньої імперської традиції добору адміністративно-управлінських кадрів у національних республіках з-поміж пристосованої до колоніальної залежності, далеко не найкращої за моральними якостями частини місцевої людності. У зв'язку з цим варто навести характеристику совєтської «еліти», яку дав Олександр Довженко у щоденниковому записі від 5 квітня 1942 року: «Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржиком» [Довженко 1994: 84].

Як зазначає Ярослав Радевич-Винницький, «політика "найдемократичнішої у світі держави ленінської дружби народів" вимагала (з пропагандивною метою) вряди-годи кинути "крихту щенятам" з мовного стола господарів: сказати декілька слів чи навіть виголосити цілу промову по-аборигенськи — мовою союзної республіки. Робили це, природно, вихідці з цієї ж республіки, що займали високі щаблі на драбині колоніальної адміністрації... Номенклатурники свідомо надавали українському мовленню російського акценту. Сформувався навіть специфічний, а точніше, спеціальний "номенклатурний жаргон" суржикового характеру, який і посьогодні можна почути з високих трибун, з радіо і телеприймачів» [Радевич-Винницький 1997: 215]. Перелічуючи низку поширених у ньому фонетичних,

морфологічних і синтаксичних рис українського усного мовлення, позначеного сильним інтерференційним впливом російської, мовознавець відрізняє цей «суржиковий жаргон» партійних номенклатурників, на який вони переходили, коли доводилося виступати «перед народом» у сільській місцевості, від звичайного суржикового мовлення «наявністю доволі виразного узусу, який дає можливість майже вичерпно встановити перелік прикмет цієї лінгвеми і моделювати мовленнєву поведінку її носіїв» [Радевич-Винницький 2010: 330–331].

Зазначена специфіка радянської мовної політики, інтенсифікувавши русифікацію, створила сприятливий ґрунт для поширення змішаних форм мовлення як перехідних від українськомовного до російськомовного спілкування. Оскільки російська мова лишилась основним засобом міської комунікації, процеси маргіналізації носіїв української мови у великих містах продовжились і в повоєнний період.

Водночас у селах і невеликих містах, значну частину дорослої людності яких становило покоління, народжене до 1930-х років, територіальні говірки української мови та українська літературна мова (остання — завдяки українськомовній освіті в сільських місцевостях) побутували достатньо повноцінно. Ось як описує мовну ситуацію своєї «малої батьківщини» — робітничого селища Миколаївка на Донеччині І. Дзюба (1931 року народження) у тексті, призначеному для виступу на імпровізованому «Суді над суржиком» — театралізованій акції, що відбулася 1 червня 2004 року у приміщенні Київського молодого театру:

«Вперше я познайомився з підсудним (ідеться про суржик. — *Л. М.*) ще в дитинстві, на своїй Донеччині. В багатій, виразній і дуже образній мові моєї мами, моєї бабусі, родичів і сусідів раз у раз траплялися чудернацькі слова — як я пізніше зрозумів, переінакшені з російської мови: “самошетчий” (від “сумасшедший”), “малахольний” (від “меланхоліка”), “парцменки” (від “спортсменки” — тодішнє літнє парусинове взуття) та ін. В побуті робітничого селища вони звучали природно і часом надавали мовленню “неолітературненого”

люду особливої індивідуальної виразності. На дозвіллі мої земляки любили поговорити “про життя” (були серед них і охочі “пофілософствувати”), — і коли їм бракувало слів, вони творили свої, найнесподіванішим чином вивертаючи десь чуті “вчені” російські (яких у навколишньому повітрі носилося більше, ніж українських) або контамінуючи їх з українськими і міцно впечатуючи їх в українську синтаксичну структуру, що й забезпечувало загалом український характер мовлення» [Дзюба 2005: 14].

Спостереження І. Дзюби підтверджують матеріали польових досліджень, зібрані в праці Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920–30 років)», виданій у Києві в 1999 році. Метою праці було представити погляди селян на той злам, якого зазнали соціальна структура і традиційний побут та звичаї українського села в період колективізації 1920–1930 років, супроводжуваної голодомором. Монографія В. Нолла базується на польових дослідженнях, здійснених у 1993–1995 роках, з додатком кількох інтерв’ю, які автор провів у 1989–1993 роках.

Дослідження містить усні розповіді понад 400 селян з Центральної (Черкащина, Вінниччина) і Східної (Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина) України. Усі вони записані на касетах, які нині зберігаються в Києві у Центрі досліджень усної історії та культури [Нолл 1999].

Як збірка записів усного мовлення праця В. Нолла становить важливе джерело не лише для історичних і соціокультурних студій, а й для лінгвістичного аналізу особливостей мовлення селян, які належать у переважній більшості до покоління, народженого в перші два десятиліття минулого сторіччя.

Численні зразки зібраних у книзі записів усних оповідей свідчать, що вживання змішаних українсько-російських форм не належить до поширених явищ у мовленні цього покоління селян. Певні специфічні риси, але переважно перехідного говіркового характеру, містить мова інформантів з Чернігівщини, тоді як мовлення більшості жителів Черкащини, Вінниччини, Полтавщини і навіть Сумщини та Харківщини близьке до мовного стандарту.

Лексичні росіянізми або слова спільного фонду, вимовлені в російській фонетичній формі, зазвичай становлять в усних оповідях селян окремі вкраплення, які не руйнують їхньої українськомовної основи. Їхня кількість, однак, різко зростає у тих фрагментах розповідей, які пов'язані з діяльністю провідників радянської влади, спогадами про колективізацію, в описах методів її впровадження, характеристиках її виконавців. На підтвердження можна навести кілька відповідних уривків із селянських усних історій:

> Колективізацію проводили — приїжджали, *строїли* колективізацію — це були двадцятип'ятитисячники. «Тихий Дон» Шолохова читали, там Нагульнов, Давидов були. А оце у нас теж був приїжджий Рябов по проведенні колективізації. Це той чоловік, який зроду не бачив… *Даже* коли стали сіять, дак плани були, скільки посіять овса, проса. А він каже: «*Нікакого* проса. Нам *только* пшоно *надо* сіять, щоб у нас каша була». А він, цей чоловік, він зроду не бачив землі, це од робочого класу *видвіженець*. Но він був, може, член партії, ще щось і такий *актівіст*. От давай його, і *видвінувся* в село, послали його двадцятип'ятитисячником для *провєдєнія* колективізації (*З розповіді Андрія Доценка, 1910 року народження, жителя с. Хотінь Сумського району)* [Нолл 1999: 175].

> А потом комсомольці *на свойом* комсомольськім *собранії* рішили, значить, тоді в тридцять третьому, шось на худобу було плохо тоді, дохнуть коні з голоду, слабі, а сіять треба. І я прийшов ото ж у *колхоз*, мені дали коні, а у них плечі побиті, прямо такі рани на плечах тут *(З розповіді Федора Кравченка, 1915 року народження, жителя с. Зрубанка Золочівського району Харківської області)* [там само: 177].

> Тоді було таке. Як *Лєнін* ото робив революцію, так часть за німців воювали, а часть — *за совєтську власть*. Ну мій брат за *совєтську власть*

воював, а часть воювало багато за німецьку *(З інтерв'ю з Андрієм Оклеєм, 1911 року народження, жителем с. Черкаський Бішкінь Зміївського району Харківської області)* [там само: 544].

Тоді була *колєктівізація, гонєнія* були за те, шо не давали, шоб вечорниці були, шоб ніякої банди не заводилось [там само: 546].

Показово, що з п'ятьох інтерв'ю, тексти яких наведено повністю у додатках до книги В. Нолла, найбільше росіянізмів містять відповіді колишнього сільського активіста, чиї погляди на колгоспне минуле відрізняються від думок основної частини селян. Мовлення колишнього активіста, особливо в тих фрагментах, де він розповідає про заходи й інституції радянської влади, так насичене лексичними, морфологічними та фонетичними елементами російської мови, що його, на відміну від мовлення респондентів інших чотирьох інтерв'ю, опублікованих повністю, слід кваліфікувати як суржикове:

Із СОЗа перейшли на *колхози*, бо взнали, шо СОЗ — це *мєлкобуржуазне хазяйство*, а *колхоз* — ето уже більше *поддєржує* і старичків. Уже стали *дєлать* ми *обше пітаніє*, стали помагати старим людям. Артіль — совсім друга була стадія. СОЗ, це шо ми, дожили до нового года, шо заробили, розділили все. А *артєль*, це вже не то, це вже *другоє*. Тут хазяйство вже держали, і які там незаможні, старики, то їм помагала артіль. Це вже *совсєм* друга стадія… В Сталіна ж *головокруженіє* стало в тридцять третьом году, он же *всєобщу колєктівізацію* сказав. Це йому подклали пляму, і він, якій *сільний* був, не побоявся, взяв на себе яку кляузу. В Сталіна *получилось головокруженіє — обща колєктівізація*. А вона нічо не дала, зігнали. Так, як оце перестройку зробив Горбачов, так і то. І Сталін сказав: «Розпустить *колхози*» *(З інтерв'ю з Микитою Надежею, 1907 року народження, жителем с. Стара Гнилиця Чугуївського району Харківської області)* [там само: 554].

Останній текст дає також підстави розглядати суржик як безсистемне, хаотичне поєднання елементів двох мов, як субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу. Лексиці, яку вживає інформатор, властивий високий рівень фонетичної та морфологічної варіативності. Так, у тексті інтерв'ю бачимо паралельні форми слів спільного лексичного фонду як в українській, так і в російській вимові — *артіль* і *артєль*, *совсім* і *совсєм*, *діло* і *дєло*, *хліб* і *хлєб*, *рідко* і *рєдко*, *після* і *послє*, *тіки* (укр. розм.) і *только*; російські слова у неадаптованій і адаптованій вимові: *большинство* і *більшинство*, *пятнадцять* і *пітнадцять*; паралельні російські літературні й розмовні лексеми; *жизнь* і *жисть*; паралельні прикметникові та дієслівні словоформи з українськими і російськими флексіями: *друге* і *другоє*, *політіческе* і *політічєскоє*, *сдєлав* і *сдєлал*, *проп'ємо* і *прогуляєм* тощо. При цьому варіантні форми нерідко вживаються поряд — в одному реченні або в сусідніх реченнях: «*Он любив тіки мущин, доїли только мущини*» [там само: 556]; «*Могли піти, але це рідко. Могли, розрішалося, і ходили, ну рєдко, може це несподручно чи невдобно*» [там само: 553]; «*хліба не здавали, хліб прятали. Государство должно било жить. В їх, в етіх людей забирали хлєб*» [там само: 555]; «*Ето дєло політічєскоє, ето діло очень трудно розкусіть»* [там само: 556]; *«Шо заробив — проп'ємо, прогуляєм*» [там само: 557].

Особливості практики змішування мов, зафіксовані в аналізованому тексті, підтверджують позицію тих дослідників трасянки й суржику, що розглядають їх як суму ідіолектів, пор. визначення трасянки в статті Ніни Мєчковської: «це множинність субстандартних ідіолектів, що мають у різних пропорціях риси білоруської і російської мов» [Мячкоўская 2007: 91] і характеристику суржику в розвідці Артура Брацкі: «…кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» [Брацкі 2007: 138].

Водночас, як свідчить абсолютна більшість записів усних історій, зібраних у дослідженні В. Нолла, комунікативна потужність української мови в сільських середовищах забезпечувала адаптацію російськомовних запозичень. Вони входили

до неї окремими вкрапленнями, не руйнуючи її базових структур і надаючи їй живомовного колориту, зв'язку з реальною дійсністю. У цитованій вище статті І. Дзюби наведено цікаві міркування О. Довженка з приводу поодиноких русизмів в українському тексті, який відтворює живомовну стихію українського села. Не погоджуючись з пуризмом редактора, що правив його «Поему про море», О. Довженко в листі до директора видавництва «Радянський письменник» зазначав: «В деяких місцях я навмисне залишав русизми. Вони потрібні мені як знаки живої мови. Тільки чистоплюям і естетам здається, що вони засмічують мову. Ні, в невеликій кількості вони придають їй життя, як вкраплення хімічних елементів у воду, від чого вона, вода, стає хоч і неправильною, не дистильованою... але животворящою, живою» [Дзюба 2005: 15].

Подібну властивість селянського середовища легко «перетравлювати» запозичення з російської мови, адаптувати їх до своїх вимовних норм відображає мовлення персонажів новел Григора Тютюнника, що дають виразні замальовки звичаїв і побуту полтавських сіл у 50–60-х роках минулого століття. Для прикладу можна навести росіянізм *привнила* (рос. *приуныла*) у мові діда Помазана з новели «Тайна вечеря»: «Пий та звиняй, що до столу не саджаємо, позаяк у нас сьогодні з Христею — тайна вечеря! Чув, що це таке? Тайна вечеря! Адже ж так я кажу, Христино? Чи чого ти щулишся — ге? Чого *привнила* — ге?» [Тютюнник 1984: 79].

Повсякденне мовлення з багатою лексикою і фразеологією, яку не руйнує наявність поодиноких росіянізмів, досьогодні побутує в селах не лише Центральної, а й Східної та Південної України, проте переважно в мові людей старшого покоління.

Посилення русифікації в 1970-х роках, поєднане з демографічним зростанням міст за рахунок міграції сільського населення, знищення релігійних традицій, звичаїв, культури українських сіл, а подекуди й повний їх занепад призвели до деградації сільських мовних середовищ.

У новелі Гр. Тютюнника «Син приїхав», яку цензура не дозволила опублікувати за життя автора, художньо зафіксовано розрив спадкоємного

міжпоколіннєвого мовного зв'язку, поступову зміну довкілля з українськомовного на суржикомовне внаслідок зросійщення молодшого покоління урбанізованих селян:

«На початку серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузенької річки в очереті та верболозах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: "*Папа, а как* зараз навпростець дійти до лавки?", а батько, намагаючись в усьому догодити дітям, одказує: "*Та как*? Отако грядками і йди. А там — низом. Хіба ти забув?"; або: "Мамо, як у вас *нащот стірального порошка*? *Нет*? Дак я пришлю по приїзду" і т. п. — на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки...» [Тютюнник 1984: 175].

Отже, перед здобуттям незалежності скорочення вжитку української мови у найголовнішій функції живої мови — функції спілкування набуло характеру, загрозливого для її майбутнього. На цей час міське населення України вже становило більшість, а сфери комунікації у великих містах на більшій частині території України сформувались як російськомовні.

Більша комунікативна потужність російської мови у престижніших урбанізованих середовищах сприяла зростанню її демографічної потужності. Це зростання відбувалося шляхом переходу на російську мову молодшого покоління українців, які переїздили до міст із сіл і невеликих містечок. Відповідно українська мова ставала мовою обмеженого вікового поширення, властивою старшій генерації мешканців провінції.

Процеси урбанізації вчорашніх селян супроводжувалися розширенням функціонування змішаних українсько-російських різновидів усного мовлення. Саме тому Ю. Шевельов, аналізуючи ситуацію України 1970-х років, зараховував суржик і суржикізацію до тих явищ, які розмивають норми української мови, позбавляючи її рис самостійності. При цьому суржик закономірно завершував наведений Шевельовим перелік змін, яких зазнала українська мова внаслідок потужного однобічного впливу російської мови впродовж періоду радянської

лінгво-етнічної міксації: «...широка відкритість для російських вкраплень і структур; поширення російської шкали соціальних вартостей у мові; закритість для позик поза тими, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної і наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикізації» [Шерех 1998: 246–247].

Очевидно, з періодом 1970–1980-х років слід пов'язувати початок формування і швидкого розростання суржикомовних середовищ, коли функціонування змішаних ідіомів виходить за межі окремих ідіолектів, хоча й численних, або ж соціолекту певної групи. Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної та Південної України.

Політичні зміни, що відбулися наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років минулого століття, надання українській мові статусу державної створили сприятливі умови для розширення її функцій. Це давало змогу заблокувати розкладові процеси мовно-культурної міксації з поступовим витісненням суржику українською літературною мовою і близькими до неї формами розмовного мовлення.

Проте через брак волі з боку нової влади до реформування країни, до рішучого й послідовного проведення взаємопов'язаних процесів дерусифікації, деколонізації та декомунізації гуманітарної сфери мовно-культурну асиміляцію українського населення не було зупинено. Відсутність державної мовної політики, нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір мали наслідком не тільки збереження домінування російської мови майже в усіх сферах суспільного життя, а й зміцнення її позицій на Сході та Півдні країни, де мовно-культурна ситуація опинилася під повним контролем Кремля. Інформаційна війна з Українською державою, яку імперія розпочала в перші ж роки її утворення, підготувала ґрунт для збройної окупації Криму і частини Донбасу у 2014 році.

3. Білінгвізм. Диглосія

Термін *білінгвізм* походить від лат. *bi* — «два» і *lingua* — «мова». У синонімічному значенні вживають український термін «двомовність».

Дослідження білінгвізму провадять у різних країнах, це мовне явище цікавить науковців кількох галузей. Психологія вивчає двомовність під кутом зору механізмів утворення та сприймання двох мов у психіці індивіда (є навіть окремий напрям — психологія білінгвізму). Соціологія розглядає зовнішні щодо мов закономірності, які впливають на функціональний розподіл і стан двох мов, що співіснують у певний історичний період у тому чи іншому колективі. Лінгвістика досліджує двомовність у зв'язку з текстом (проблеми білінгвізму вивчає теорія мовних контактів) [Верещагин 1969: 3–4].

Одне із загальновідомих визначень білінгвізму дав американський мовознавець Уріель Вайнрайх у праці «Мовні контакти», яка вийшла в 1953 році: «Навперемінне використання двох мов називається білінгвізмом, а людина, яка ними користується, є білінгвом» [Вайнрайх 1979: 22].

Російський лінгвіст Валентин Аврорін вважав, що «двомовністю слід визнати однаково вільне володіння двома мовами. Інакше кажучи, двомовність починається тоді, коли ступінь знання другої мови наближається до ступеня знання першої» [Аврорин 1975: 148].

Одна з перших дослідниць українсько-російської двомовності Тетяна Бурда (Федорчук) дає таке визначення білінгвізму: «володіння двома мовами, яке охоплює різні рівні знання мов і реалізується у практиці поперемінного активного чи пасивного їх використання залежно від комунікативних сфер, соціальних ситуацій, параметрів комунікативного акту, а також від соціальних та індивідуальних настанов» [Бурда 2002: 5–6].

Згідно з енциклопедичним виданням «Українська мова», двомовність (білінгвізм) — це «практика індивідуал[ьного] або колект[ивного] використання двох мов у рамках однієї держ[авної] або соціальної спільноти у відповід[них] комунікатив[них] сферах» [Брицин 2007: 136].

Дослідники розрізняють багато типів білінгвізму. Класифікація залишається одним із суперечливих питань теорії білінгвізму, пов'язаних із відмінностями у підходах до аналізу досліджуваного явища, яке є складним і багатоаспектним, оскільки в ситуації двомовності індивід має справу не лише з двома різними мовними системами, а й з різними культурами [Кісь 2002: 11]. Створення узагальненої класифікації типів білінгвізму з урахуванням його найважливіших аспектів — справа майбутнього [Валігура 2007: 67].

У науковій літературі висловлювалися погляди, що білінгвом можна вважати лише ту особу, яка досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією мовою до іншої. У такому значенні, наприклад, розтлумачено термін *двомовність* у «Словнику лінгвістичних термінів» Ольги Ахманової [Ахманова 1966: 125]. Але ще французький лінгвіст Антуан Мейє, засновник соціальної лінгвістики, зазначав, що за двомовності не можна досягти однакового рівня знання двох мов. Більшість дослідників, зокрема й українські мовознавці Юрій Жлуктенко і Станіслав Семчинський, вважали, що дві мови, якими володіє білінгв, переважно посідають у його свідомості неоднакове становище.

У зв'язку з цим розрізняють *симетричний* і *асиметричний* білінгвізм. *Симетричний* білінгвізм — це той тип двомовності, за якого знання обох мов однакові, *асиметричний* — неоднакові.

Усередині асиметричного білінгвізму виділяють такі типи: *пасивний*, коли білінгв розуміє другу мову, але не володіє нею; *писемний*, що передбачає володіння лише писемною формою другої мови; *технічний*, коли білінгв володіє другою мовою в межах, необхідних для його професії.

Євгеній Верещагін розрізняє *рецептивний* білінгвізм, що дорівнює зазначеному вище пасивному; *репродуктивний* білінгвізм — уміння, що дає двомовцеві змогу цитувати вголос чи про себе прочитане й почуте; *продуктивний* білінгвізм — уміння самостійно породжувати висловлювання [Верещагин 1969: 22–25].

Існує ще низка класифікацій типів білінгвізму, що базуються на розрізненні як кількісних, так і якісних ознак цього явища.

Роджер Белл виокремлює два типи білінгвізму: *змішаний* і *координований*. За змішаного білінгвізму дві мови зливаються у свідомості індивіда в одну систему, координований же означає, що вони співіснують як окремі мовні утворення [Белл 1980: 157–159].

За ціннісною орієнтацією мовців виділяють *горизонтальну* двомовність (коли мовці однаково оцінюють мови) та *вертикальну* (коли одній або більше мовам надано перевагу на шкалі цінностей щодо першої (рідної) мови). За рівнем розмежування контактних мов розрізняють *координативну (чисту)* та *субординативну (мішану)* двомовність [Чередниченко 2007: 55].

Дещо відрізняється від наведеної класифікація типів двомовності С. Семчинського, визначена за тією ж ознакою: *субординативна* двомовність, «коли володіння білінгвом (двома мовами) неоднакове і коли соціальні моменти сприяють переважному використанню однієї мови за рахунок іншої»; *координативна* двомовність, «коли дві різні мови використовуються двомовцем у різних ситуаціях спілкування і між ними встановлюються певні відповідності, які при сприятливих умовах ведуть до інтерференцій, що можливі в обох напрямках»; *чиста* (або *ідеальна*) двомовність, «коли мовні механізми двох систем співіснують у свідомості двомовців без будь-якого зв’язку» [Семчинський 1996: 352–353]. Слід зауважити, проте, що останній тип двомовності С. Семчинський кваліфікує як «лише теоретично допустиму абстракцію» [там само: 353].

Білінгвізм описують також з точки зору його кількісного поширення. За цією ознакою розрізняють *індивідуальний, груповий* та *масовий* (або *тотальний*) білінгвізм.

Індивідуальним білінгвізмом називають володіння і користування двома мовами окремими індивідами одномовної спільноти. Другу мову такі особи можуть вживати лише у спілкуванні з монолінгвами тієї спільноти, мову якої вони знають. Це переважно перекладачі.

Груповий білінгвізм, за якого до двомовців належить лише частина мовної спільноти, може спричинити ідеологічний та культурний вплив однієї країни на іншу.

Протилежним до індивідуального білінгвізму є *масовий* (або *тотальний*) білінгвізм. За певних умов, передусім у разі колоніальної залежності одного народу від іншого, ціла мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення білінгвів на одномовців, що переходять на другу мову спілкування.

Абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактують явище масової двомовності, що його переживає певна національна спільнота, як перехідний етап в асиміляційному процесі витіснення однієї мови іншою. Досліджено, що за такого контактування двох мов одна прагне стати панівною, а друга стає підлеглою. Панівна мова витісняє підкорену прямо пропорційно до обсягу інформації, яку нею подано, і зворотно пропорційно до структурної диференціації цих мов. Так, завдання мовно-культурного зросійщення українців і білорусів полегшувала структурна близькість їхніх мов з російською, тоді як асимілювати, приміром, естонців було значно складніше через віддаленість їхньої мови від контактної російської.

Двомовність країни на масовому рівні ніколи не буває гармонійною. Тому суто ідеологічний, а не науковий характер мало поширене в радянському мовознавстві трактування тотального білінгвізму неросійських народів радянської імперії як «гармонійної» національно-російської двомовності.

Висвітлення проблем українсько-російської двомовності було підпорядковано політичній меті маскування й виправдання процесів русифікації України. Попри очевидну невідповідність реальному станові мовної ситуації в країні, ідеологи від мовознавства стверджували, що «двомовність на Україні — це той вид білінгвізму, за якого обидві мови, що перебувають на високому рівні розвитку всіх своїх функціональних стилів, з однаковою широтою і рівною мірою

використовуються народом» [Белодед 1981: 57]. Проблему двомовності в Україні визначали як справедливо розв'язану й гармонійну. Кон'юнктурність такої позиції особливо виразно виявлялась у тому, що факт масового використання українцями російської мови як головного засобу спілкування у великих містах трактували як позитивне явище. У 1960-х роках з метою посилення впливу псевдотеорії про «гармонійну» національно-російську двомовність партійна верхівка впровадила тезу, згідно з якою російську мову оголошували другою рідною мовою неросійських народів СРСР.

Натомість у науці, що керується об'єктивними критеріями, доведено, що на масовому рівні двомовність у країні є, як правило, станом нестійкої рівноваги, яка має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою [Гак 1989]. Останнє наукове спостереження підтверджують реалії сучасного мовного конфлікту, що спостерігається у таких двомовних на державному рівні країнах, як Канада і Бельгія. Так, під час референдуму 1997 року для виходу франкомовної провінції Квебек зі складу Канади і перетворення її на самостійну державу не вистачило лише одного відсотка голосів [Погрібний 2003: 41].

Постійний конфлікт на мовному ґрунті характеризує двомовну Бельгію, яку населяють два народи — фламандці, що розмовляють нідерландською мовою, і валлони, які розмовляють діалектом французької мови. У країні встановлено мовний кордон, і навіть у Брюсселі, що його визначено як двомовний столичний округ, свого часу було заборонено батькам-фламандцям віддавати дітей до шкіл з французькою мовою навчання [Национально-языковые отношения 1989: 110].

В останні два десятиліття білінгвізм, передусім українсько-російський, став одним з основних об'єктів соціолінгвістичних досліджень в Україні. Це засвідчує, зокрема, розгалуженість мікрополя, яке утворює цей термін з похідними композитними утвореннями: *білінгвізм (двомовність), індивідуальний білінгвізм, масовий білінгвізм, штучний білінгвізм, природний білінгвізм, регіональний білінгвізм, національний білінгвізм, соціальний білінгвізм, міжгруповий білінгвізм, внутрішньогруповий білінгвізм, індивідуальний соціальний білінгвізм, масовий*

індивідуальний білінгвізм, двосторонній білінгвізм, односторонній білінгвізм, початковий білінгвізм, прогресивний білінгвізм, інтегрований білінгвізм, адекватний білінгвізм, регресивний білінгвізм, залишковий білінгвізм [Верста 2007: 19]. Деякі із зазначених термінів перебувають в антонімічних відношеннях: *індивідуальний білінгвізм — масовий білінгвізм, природний — штучний, регіональний — національний, односторонній — двосторонній* [там само].

В Україні як постколоніальній країні, де імперія впродовж понад трьох століть нав'язувала політику мовно-культурної асиміляції, українсько-російська двомовність набула масового поширення. В українському просторі побутують різноманітні форми як симетричного, так і асиметричного білінгвізму залежно від регіональних та соціокультурних умов вживання двох мов і характеру комунікативних ситуацій.

Масове соціолінгвістичне опитування, проведене в межах міжнародного проекту в 2017 році [1], ставило за мету, серед іншого, з'ясувати ступінь поширеності двомовності за оцінками населення. Відповідне запитання до респондентів містило пояснення терміна: «Є таке поняття, як "білінгвізм". Згідно з визначенням, білінгвізм — це двомовність, тобто вживання двох мов у межах однієї соціальної спільноти. Чи могли б Ви себе зарахувати до білінгвів — людей, які вживають і українську, і російську мови?». Респонденти мали обрати одну відповідь серед таких: «так», «скоріше "так", ніж "ні"», «ні» і «скоріше "ні", ніж "так"».

Відповіді на це запитання розподілилися майже порівну: білінгвами вважають себе сумарно 48,6 % респондентів («так» — 24,1 %, «скоріше "так", ніж "ні"» — 24,5 %), не відносять себе до двомовців сумарно 45,8 % («ні» — 27,2 %, «скоріше "ні", ніж "так"» — 18,6 %). Відповідь «важко відповісти» обрали 5,6 % респондентів.

[1] Опитування проведено з 2 по 10 лютого 2017 року в межах міжнародного проекту № 62700395 Фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism: between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia" («Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією і розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії») [далі — Опитування 2017].

Цікавий розподіл відповідей був отриманий на друге запитання, що стосувалося двомовності: «А чи зарахували б Ви до білінгвів більшість мешканців Вашого міста/селища, регіону, України?». Мешканців міста/селища зарахували до білінгвів 44,6 % респондентів, а до одномовців — 45,3 %; мешканців регіону вважають білінгвами 46,5 %, а одномовцями — 37,0 % респондентів; щодо усієї України, то тут група тих, кого респонденти віднесли до білінгвів, зросла до 52,9 %, а частка, яку вважають одномовцями, зменшилася до 23,9 %. Як бачимо, показник білінгвізму в оцінці опитаних зростає від окремого населеного пункту до регіону й України в цілому. Однак слід врахувати, що відповідне зростання спостерігається і в групі тих, хто не зміг визначитись, обравши варіант відповіді «важко відповісти»: від 10,1 % для міста/селища до 16,5 % для регіону і 23,8 % для всієї України.

Специфічний тип білінгвізму становить *диглосія*. Згідно з визначенням енциклопедії «Українська мова», «диглосія (від грецьк. δί(ς) “двічі” і γλώσσα “мова”) — це мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. Поняття диглосії як соціолінгвістичного аспекту передбачає, на відміну від двомовності чи багатомовності, обов’язкове оціночне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: високого (урочистого, літературного) та низького (простого, розмовного). Поняття *диглосія* запропонував американський лінгвіст Ч. А. Ферґюсон. Дослідник проілюстрував відповідне явище прикладами співвідношення двох форм однієї мови — арабської класичної і місцевих арабських діалектів у країнах Маґрибу, німецької літературної мови і швейцарсько-німецького діалекту, французької і креольської мов на острові Гаїті та ін. У чистому вигляді диглосія зустрічається досить рідко, частіше її окремі ознаки поєднуються з одномовними ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю» [Мельничук 2007: 146].

У диглосній ситуації люди використовують один варіант мови — найчастіше місцевий діалект — у хатньому вжитку, а інший — найчастіше літературну мову — у громадських місцях [Вахтин, Головко 2004: 27]. Тому диглосію визначають

також як «відносно стійку ситуацію, в якій, окрім діалектів мови… існує дуже несхожий на них стандартний, часто граматично складніший варіант, мова літератури, яку опановують головно в школі і використовують для більшості писемних і формальних цілей, але ніколи не використовують для звичайної розмови» [там само: 28].

Термін *диглосія* застосовують і до двомовних ситуацій, у такому разі йдеться про *різномовну диглосію*. Джошуа Фішман протиставляє білінгвізм диглосії в контексті, близькому до опозиції *індивідуальний/національний (масовий)* білінгвізм. Згідно з концепцією Д. Фішмана, білінгвізм характеризує індивідуальні здібності, а диглосія — соціальний розподіл функцій мов. Отже, білінгвізм — індивідуально-психологічний феномен, а диглосія — соціологічний [Швейцер 2009: 116–117].

Дослідники мовної ситуації України (Я. Радевич-Винницький, О. Тараненко) характеризують як диглосну українсько-російську двомовність у тому її стані, який сформувався за радянської доби. Російська мова набула у сприйнятті більшості населення УРСР рис вищої мови, важливої, обов’язкової, пов’язаної з категоріями влади і престижу, а до української ставилися переважно як до нижчої, необов’язкової, маргінальної [Радевич-Винницький 1997: 152; див. також Тараненко 1996: 26].

Варто наголосити, що зазначений стан не був зумовлений якостями самих мов — його спричинила радянська мовна політика, панівне становище російської мови в СРСР.

Згідно з відомим висловом французького лінгвіста Андре Мартіне, «мова перемагає своїх суперників не в силу якихось своїх внутрішніх якостей, а тому, що її носії є войовничіші, фанатичніші, культурніші, заповзятливіші» [Мартіне 1972: 81–82]. На думку мовознавця і його послідовників, двомовність, поширена на певній території, є нестійким станом, що рано чи пізно спричинить «глоттофагію» — поглинання однієї мови іншою [Гак 1989: 106].

«Диглосія призводить до неповноти функції міноритарної мови, — зазначає Володимир Гак, — що відображається і на її внутрішній структурі, оскільки,

приміром, цілі шари лексики в ній не утворюються або випадають з ужитку. Її соціопсихологічним наслідком нерідко виявляється мовне відчуження, яке детально досліджують зарубіжні лінгвісти. Останнє полягає в тому, що людина, яка не має можливості повноцінно користуватися рідною мовою і яка не опанувала повністю мажоритарну мову, фактично виявляється без засобів спілкування і випадає з активних членів суспільства. Тому у носіїв міноритарної мови може виникнути прагнення перейти повністю на мажоритарну мову, у декого розвивається те, що американські лінгвісти називають “self-hatred” (самоненависть), тобто презирство й ненависть до рідної мови. В умовах двомовності міноритарна мова завжди може виявитися на шляху до знищення, а запобігти цьому процесу можна лише за допомогою цілеспрямованих дій, що становлять частину мовного облаштування» [там само: 107].

Відносини російської та української мов на території України в радянський період відбувалися відповідно до наведеної опозиційної моделі відносин мажоритарної, або панівної, і міноритарної, або підлеглої, мов. Особливість української ситуації полягала в тому, що до стану міноритарної була зведена мова чисельно більшого корінного етносу. У совєтській імперії українці на власній території перетворилися на *масовий етнос*, тобто стали більшістю, підпорядкованою *домінантній меншості*. Як зазначає етнолог Володимир Скляр, «*масовий етнос (підпорядкована більшість*) — чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос не відрізняється від меншинних груп і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості. Масовий етнос, порівняно зі своєю чисельністю, менш представлений на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкована більшість має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних та науково-освітніх центрах, порівняно з домінантною меншістю, для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінантною меншістю» [Скляр 2010: 14].

Таким чином, двомовність українців як масового етносу є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком,

яким людність рухалася від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спинило рух десь на середині між супротивними берегами. У цій непевній і хисткій позиції ми лишаємося досі, тоді як завдання збереження та зміцнення державного суверенітету потребує рішучої зміни вектора двомовного розвитку.

Слід сказати, що державний статус української мови сприяв підвищенню її престижу. У масовому опитуванні громадян України, проведеному восени 2006 року, на запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою, 73,2 % респондентів відповіли ствердно. І хоча достатньо високою лишається престижність спілкування російською (ствердно на аналогічне запитання стосовно російської мови відповіло 64,7 % опитаних), вона все ж поступилася за цією ознакою українській [Мовна політика 2008: 110].

Постання власної держави не могло не вплинути на зростання інтересу й поваги громадян країни до національних цінностей, серед яких найвагомішими є своя мова і культура.

Особливо показовими є деякі результати соціолінгвістичного опитування 2017 року. На запитання, чи обов’язково громадянам України володіти українською мовою, ствердно відповіла абсолютна більшість опитаних (90,1 %), тоді як аналогічну вимогу до російської підтримало значно менше респондентів (33,2 %).

У відповідях на ще одне запитання: «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» більшість обрала опцію «Українська мова має стати основною мовою у всіх сферах спілкування» (58,3 %). Натомість кількість тих, хто обрав варіант «Україна має стати двомовною країною», удвічі менша (25,2 %) [Опитування 2017].

Варто зазначити, що в 2017 році спостерігається значне збільшення тієї частини соціуму, яка в майбутньому бачить країну україномовною. Так, за даними масового опитування 2006 року, ця група респондентів чисельно поступалася тим, хто волів бачити Україну в майбутньому двомовною країною: за

двомовний розвиток країни тоді висловилися 46,2 % респондентів, а майбутню українську одномовність підтримали 38,7 % [Мовна політика 2008: 359].

Порівняно з даними опитування 2006 року помітне також істотне зменшення групи тих, хто вважає обов'язковим володіння російською мовою. Тоді вона становила 79,0 %, щоправда, із запропонованими двома варіантами відповідей («так» — 36,9 % і «скоріше так» — 42,1 %). При цьому за обов'язкове володіння українською висловилася і в 2006 році абсолютна більшість громадян — 91,3 % («так» — 67,1 %, «скоріше так» — 24,1 %) [Мовна політика 2008: 356].

На зміни у баченні майбутнього розвитку мовної ситуації держави, як і на ставлення до потреби володіти російською мовою, вплинула, безперечно, здійснена Росією збройна агресія проти України. Слід врахувати також, що в 2017 році за межами дослідження залишилися території анексованого Криму й окупованої частини Донбасу, де проросійськи зорієнтовані громадяни становили значну частку населення.

Як показали результати соціолінгвістичних досліджень, суспільство виявляє готовність розширювати сфери вживання державної мови. Проте успішна реалізація цього завдання залежить не лише від громадянського суспільства, а й від керівної еліти, зокрема її спроможності запровадити ефективну мовну політику. За спостереженнями етнологів, попри її відсутність, сам факт існування Української держави зумовив зростання чисельності українськомовного населення на тлі скорочення російськомовного. Однак інерційний вплив радянської доби зберігався впродовж усіх років незалежності на Донбасі і в Криму [Скляр 2010: 21], що полегшило російським окупантам захоплення Кримського півострова й частини території Донбасу.

4. Інтерференція. Змішування мов

Із соціолінгвістичних досліджень відомо, що зміни, які відбуваються в мовленні білінгвів у ситуаціях поширення двох контактних мов, можна поділити на три типи: перемикання кодів, інтерференція і повна інтеграція кодів, тобто змішування їх [Хауген 1972: 69–70]. Результат мовного контакту, за Ейнаром

Хаугеном, становить майже безперервний континуум, на одному боці якого перебуває перемикання кодів, а на протилежному — їх повна інтеграція. Інтерференція як накладання двох мовних систем перебуває посередині між ними [там само: 69]. Суржик становить третій тип мовної поведінки, що на шкалі мовних змін розташований на протилежному від координативного, або збалансованого, білінгвізму полюсі. Якщо у свідомості носіїв координативного білінгвізму дві мовні системи співіснують автономно і це дає їм можливість поперемінно вживати то одну, то другу мову, що в зарубіжній соціолінгвістиці позначено терміном *code switching* (перемикання кодів), то у свідомості носіїв суржику немає чіткого розрізнення двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов *(code mixing)*.

Інтерференція, яку спричинює накладання двох мовних систем, становить проміжну ланку між двома протилежними типами вживання контактних мов [там само: 69]. Як зазначає І. Калита, «інтерференція загалом означає переплітання, зіткнення, взаємопроникнення, схрещування, гібридизація» [Калита 2010: 32]. Згідно з енциклопедією «Українська мова», «інтерференція (від лат. *inter* — між і *ferens (ferentis)* — той, що несе, приносить) — взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає при мовних контактах або при індивід[уальному] засвоєнні нерідної мови, є відхиленням від норми й системи однієї мови під впливом іншої» [Ткаченко 2007: 234].

Вплив російської мови призводить до порушення фонетичних норм української мови: вимова **-ф** на місці кінцевого **-в** замість білабіального **в (ў)** (*школяріф, сказаф, піфкілограма, львіфський*) [Ткаченко 2007: 234; Шевчук 2015: 25]; заміна **д, т** перед **і, я** відповідно на **дз** і **ц** (*дзякую* замість *дякую, дзіти* замість *діти)* [Шевчук 2015: 25]. Як стверджує Юрій Шевчук, «відбувається загрозливий процес нівеляції голосного **и**, який великою мірою забарвлює весь звуковий стан української мови, робить її своєрідною, неподібною на жодну іншу слов’янську мову. Українці сьогодні перестають чути цей голосний дослівно так, як його не чують росіяни, бо в російській він відсутній. Український **и** все частіше заміняють

на **і**, напр. *Славік* замість *Славик*, *Павлік* замість *Павлик*, *кава-амерікано* замість *кава-американо*, *столік* замість *столик* тощо» [Шевчук 2015: 26].

Нехтування норм української вимови навіть призводить до конфліктних ситуацій. Харківська журналістка Люцина Хворост в одному зі своїх інтерв'ю зазначила, що на Сході й Півдні стали численними випадки, коли батьки вимагають від органів реєстрації записувати дітей у неправильній формі: *Кіріл, Нікіта, Альона, Дар'я* та ін. Якщо ж їм відмовляють у реєстрації неграмотної форми імені, вони позиваються до судів, де скаржаться на порушення їхніх прав, і виграють [Хворост 2016: 152].

Інтерференція на морфологічному рівні виявляється у поширенні неправильної форми закінчення іменників у місцевому відмінку множини: *по селам, по містам, по полям* замість *по селах, по містах, по полях*; невідмінюванні чоловічих прізвищ на **-о**: *вірш Шевченко, виступ Петренко, вулиця Тимошенко* замість правильної форми родового відмінка *Шевченка, Петренка, Тимошенка*; ігноруванні українських форм кличного відмінка. Вплив російської мови позначається на порушенні норм вживання вищого та найвищого ступенів прикметників і прислівників: *самий більший, самий простіший, саме краще, саме главне* замість *найбільший, найпростіший, найкраще, найголовніше.*

Найактивніше вплив російської мови виявляється на лексичному рівні. Вкраплення росіянізмів доволі часто трапляється і в мовленні координативних двомовців.

Однак інтерфероване мовлення не можна вважати явищем, аналогічним змішуванню мов. Попри наявність в українському мовленні білінгвів порушення мовних норм у різних пропорціях, зумовлених такими чинниками, як культурно-освітній рівень мовця, частота вживання ним української, сфери її вживання тощо, в інтерферованому ідіолекті граматична та словотвірна структура висловлювань і переважна частина лексики належать українській мові. Тому українське мовлення білінгвів, що містить елементи російської інтерференції, не можна розглядати в одному ряду із суржиком, як це бачимо у наведеній вище дефініції О. Тараненка. Носій суржику намагається максимально наблизити свою мову до російської, що

виявляється передусім на лексичному рівні, а неповне збереження в його мовленні української основи, зокрема на фонетичному й морфологічному рівнях, пояснюється не її стійкістю, а недостатнім володінням мовця російською мовою.

Нерозрізнення інтерферованого і змішаного мовлення, зарахування обох цих мовних різновидів до суржику призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважання у спілкуванні україномовної частини соціуму. Приписування майже всім, хто говорить українською, суржикомовності, що сама по собі є виявом процесів уніфікації й знекультурення, які відбувались у суспільстві внаслідок цілеспрямованої політики радянського режиму, не тільки не коректне, а й позбавлене переконливої наукової аргументації.

Безперечно, через домінування російської мови в міській комунікації під її впливом перебуває і україномовна частина соціуму, що виявляє мовну стійкість, не переходячи на російську в усіх ситуаціях спілкування, а також ті білінгви, для яких вживання державної мови належить до службового обов’язку. У публічних виступах провідних українських політиків ідепутатів Верховної Ради можна зауважити елементи інтерференційного впливу російської мови і на фонетичному рівні (вимова **а** на місці ненаголошеного **о**, м’яка чи пом’якшена вимова твердих приголосних, оглушення дзвінких приголосних), і на морфологічному (випадки хибного ступенювання прикметників, неправильного вживання прийменниково-іменникових конструкцій, ігнорування кличного відмінка іменників тощо), і на лексичному (окремі випадки вживання російських слів замість українських).

Водночас елементи російської мови, що потрапляють у мовлення як названих політиків, так і багатьох інших осіб, варто кваліфікувати як інтерференційні явища, а не як суржик, оскільки вони мають спорадичний характер і не розхитують базових структур української мови.

У зв’язку з цим вважаємо хибною тезу, яка останнім часом трапляється не тільки в публіцистичному, а й у науковому дискурсі. Теза стосується реалій сучасної мовної ситуації і пов’язана зі зміною статусу української мови, що ставить перед російськомовною частиною населення потребу оволодіти нею. На

думку окремих лінгвістів, унаслідок намагань російськомовних осіб вивчити українську мову і користуватися нею, принаймні в офіційному спілкуванні, їхнє мовлення часто формується як російсько-українська суміш, що її можна вважати аналогічною суржикові, утвореному в попередній період під тиском російської мови [Круглов 2003: 63–64].

Близькими до цього є погляди захисників суржику — переважно нелінгвістів, які вважають, що в сучасних умовах він може виконати для російськомовної частини нашої спільноти роль посередника в процесі оволодіння українською мовою. «Не хаяти суржик, а спонукати російськомовних переходити на нього!» — закликав молодий політик Олесь Доній у своєму виступі з провокативною назвою «Хай живе суржик!» [Доній 2003: 189].

Можна навести ще одну подібну оцінку сучасних процесів переходу на українську мову державних чиновників: «Справа в тому, що нині чиновне та міське населення, яке було ледь не суціль русифіковане, береться несміливо чи обережно говорити по-українськи. Так, невміло, незграбно, навіть дико (бо де ж, на яких курсах можна сьогодні безоплатно вивчити державну мову?!), але це вже новий, підкреслюю, *не радянський, не русифікаторський* суржик, готовий будь-що убити українську мову. Це суржик стихійної українізації російської мови в Україні. Пригадаймо ж, з якого суржика ставали українськомовними Лоенід Кучма, Петро Симоненко, Євген Кушнарьов, Віктор Янукович!.. І з цього суржику, як із симптому одужання, треба радіти, а не співати панічну похоронну літанію рідній мові. Принаймні я можу запевнити, що Вінниця успішно стає україномовним містом» [Пастушенко 2005: 16].

Варто навести в цьому зв’язку й факти, які свідчать про нинішнє послаблення впливу на мовлення пересічних громадян колишнього російськомовного чиновництва, вихованого радянською владою. Цю тенденцію зауважив О. Тараненко. Навівши почуту ним у черзі репліку чоловіка похилого віку: «Тих людей, які вже не можуть стоять, треба пропускать *“в обязатєльном порядке”*», мовознавець зазначає: «Ця стилістична лінія російськомовних вкраплень в українському мовленні вже поступово звужує діапазон свого вияву,

лишаючись більш або менш помітною рисою ідіолектів насамперед “простих” людей старшого покоління, більша частина життя яких пройшла в умовах радянської дійсності» [Тараненко 2010: 35].

Як легко могло б змінити мовну ситуацію країни посилення комунікативної потужності української мови, активізація українськомовного спілкування в містах, засвідчує спостереження Ю. Шевельова під час його відвідин Харкова у 1990 році. Описуючи свою екскурсію по Харкову, для якої він замовив таксі, Юрій Володимирович звернув увагу на мовну поведінку шофера: «Мій університетський колега сів ззаду, а я коло водія. Спочатку колега оповідав мені про місця й будинки, що миготіли повз вікна автомобіля, потім чимраз частіше втручався шофер. Він знав місто чудово, хоч не був старий — був парубійко десь коло 20-ох років. Парубок говорив по-російськи, ми з колегою по-українськи. Так говорив і я, звертаючись до водія. Помалу шофер став і собі вставляти українські слова. Ми б назвали це суржиком — трохи презирливо. Але для нього це був місток до української мови. Щодалі ми говорили з більшою зацікавленістю, а українських слів у його мові більшало. Коли наш рейс скінчився, а був він довгенький, парубійкова мова була вже на добру чверть українська. І якось я відчув від динаміки цієї розмови піднесення. І я був певний, що він мав таке саме відчуття...» [Шевельов 2009: 361–362].

Звичайно, спонтанному українському мовленню осіб з першою базовою російською мовою притаманний її інтерференційний вплив різного ступеня інтенсивності, але навіть у випадках високого рівня інтерференції вона, як правило, не переходить того порога, за яким починається стихійне змішування двох мов. Причину відмінності процесів формування суржику і сучасного інтерферованого українського мовлення слід вбачати в різних соціальних і суспільно-політичних умовах їх постання. Суржик виник унаслідок пристосування українськомовних осіб до російськомовного оточення, їхніх намагань перейти на російську мову стихійно-практичним, свідомо не контрольованим шляхом, тоді як сучасне українське мовлення російськомовних у побутовому спілкуванні осіб формується в результаті свідомих зусиль оволодіти

другою мовою шляхом її вивчення. Для постання зворотного, за визначенням Олександра Круглова, суржику відсутні основні умови, що спричиняють змішування мов, зокрема й психологічний чинник колишньої змаргіналізованості українськомовної особи в середовищі великих промислових центрів, почуття меншовартості своєї мови стосовно панівної мови оточення [Круглов 2003: 64].

Велика кількість помилок під час вивчення української російськомовними особами виникає лише на початковому його етапі, що, зрештою, властиво і процесові вивчення будь-якої іншої мови. Проте поглиблення знання мови й мовна практика сприяють формуванню навичок координативного білінгвізму, тобто чіткого розрізнення двох мовних систем і вміння перемикати код, переходити під час спілкування з різномовними особами з однієї мови на іншу. Особливо швидко й успішно відбувається формування координативного білінгвізму в дитячому віці, проте й для дорослої людини це не становить нездоланних труднощів.

Щоправда, унікальний випадок фонетичного спотворення української мови носієм російської демонстрував Микола Азаров, прем’єр-міністр України в 2010–2014 роках. Зобов’язаний за посадою вживати державну мову в публічних виступах у Верховній Раді, Микола Янович, який нею не володів, виголошуючи тексти, написані українською, настільки спотворював їхнє звучання російською вимовою, що став вдячним об’єктом для глуму. У соціальних мережах його мова навіть дістала назву «азірівка». Такі зразки його звернень до народу, як «Нє трєба скігліті, трєба браті лапату і годуваті сім’ю», а також слова «папєрєднікі» («попередники»), «кровосісі» (перелицьоване рос. «кровососы»), досі цитують журналісти.

Мовлення М. Азарова на посаді прем’єр-міністра було настільки специфічним, що його навряд чи доцільно відносити до суржику, як це часто роблять. Натомість *азірівка* уже й після втечі Миколи Яновича до Москви лишається джерелом мовної гри для створення комічного ефекту [Монахова 2014: 14].

Істотна відмінність між білінгвом і суржикомовцем полягає в тому, що мовну поведінку двомовця регулює механізм перемикання коду, який не дозволяє

йому змішувати мови, натомість у носія суржику цей механізм зламано. Усвідомлене й контрольоване володіння двома мовами для координативного білінгва усуває можливість вживання суржику, свідомість блокує процес стихійного змішування мов. Цікаво у зв'язку з цим навести міркування Оксани Забужко про власний досвід мовного формування у білінгвальному середовищі Києва: «Суржик — мова-полукровка, щось середнє між цими двома (от і знову це "між!"). "Правильна" російська в устах мовця слугувала таким самим негайним і неомильним "культурним паспортом", як і "правильна" українська. Освіту я здобувала першою, вдома батьки послідовно, з катакомбною впертістю ранніх християн, навчали мене — другою, київська вулиця довкола мене гула, клекотіла, плямкала — суржиком. (Найдивніше з того всього, що якраз суржиком говорити я так і не навчилася, дарма що це вимагало найменших зусиль: очевидно, в сфері духу не спрацьовує закон інерції — а може, й закони фізики взагалі.)» [Забужко 2003: 153].

Водночас для дослідження соціолінгвістичних проблем двомовного соціуму України важливим лишається завдання встановити критерії розрізнення інтерферованого та змішаного мовлення.

Відомо, що дослідники білінгвізму і конвергенції мов визначальними для зарахування мови до змішаної вважають порушення найбільш стабільної її системи — морфологічної. Згідно з твердженням Л. Росетті, «створення змішаної мови або мови з елементами змішування — це лише питання ступеня: якщо змішування не вийшло за ті межі, всередині яких мова зберігає вірність своїй історичній традиції, представляючи віками одну й ту саму граматичну систему, то морфологія цієї мови вільна від змішування. Якщо ж морфологічна система цієї мови поступилася під тиском іноземної мови, тоді мова, яка запозичує, стає мовою змішаною, яка бере граматичні елементи одночасно з двох джерел і, таким чином, представляє дві мовні системи» [Росетти 1972: 118].

Специфіка процесів змішування в суржику компонентів двох мов, належних до різних мовних рівнів, ще не була предметом лінгвістичного аналізу на достатньому за обсягом матеріалі. Можна зробити покликання, проте, на

дослідження, уже проведені для трасянки. Одне з них — розвідка Ґерда Гентшеля і Світлани Теш, що стосувалася вивчення особливостей змішування в трасянці елементів білоруської та російської мов на морфологічному рівні. На основі текстів, записаних під час спілкування однієї родини в місті Барановичах, було виокремлено близько 16 000 словоформ. Як установили лінгвісти, половина з них належать до спільних для білоруської та російської мов. Другу половину становлять специфічні російські або білоруські словоформи, причому російські (28 %) певною мірою переважають білоруські (21 %). Дослідники виявили також цікавий факт: у зібраному матеріалі спостерігається зовсім незначна кількість гібридних словоформ — тільки один відсоток з майже 16 000 словоформ, що свідчить про здатність інформантів відрізнити специфічні білоруські морфеми від специфічних російських і уникнути гібридних сполучень [Генчэль, Тэш 2007: 88].

Серед гібридів значно переважають (96 % із 122 прикладів) сполучення російського кореня і білоруського закінчення або суфікса: *балъшы, (на) крыльцы, панравілася, прыглашае, утачняюць* тощо. Сполучення білоруського кореня з російським закінченням трапляються дуже рідко (4 %): *сённяшіе, якіе.* Як зазначають автори, «це перша ознака того, що граматичні, формотворчі морфеми в трасянці швидше мають білоруське походження, а лексичні, тобто кореневі, більше підпадають під російський вплив» [там само].

Слід зауважити, що внаслідок значної кількості спільних для обох мов граматичних форм застосування критерію морфологічної гібридизації, очевидно, не може бути достатнім для кваліфікації мовлення як змішаного. У випадках контактування двох споріднених мов не менш важливо враховувати й інші фактори, передусім лексичні. Як зазначає Н. Мєчковська у статті, присвяченій трасянці, «в білоруських діалектах русифікація охоплює передусім лексику, в той час як фонетика і граматика зберігають свою білоруськомовну основу. Тому ступінь русифікованості ідіолекту визначається кількісним співвідношенням в конкретному ідіолекті тих білоруських і російських слів, якими ці мови розрізняються» [Мячкоўская 2007: 94]. На основі аналізу кількісного співвіднесення білоруських і російських лексем у чотирьох текстах, записаних у

двох областях Білорусі, Н. Мєчковська дійшла висновку, що частка лексичних росіянізмів у трасяночному мовленні коливається від 69 % до 33 % при середньому показнику 46 % [там само: 91].

Морфологічний, лексичний і фонетичний критерії визначення гібридного мовлення необхідно застосувати і до вивчення суржику. Аналіз окремих записів суржикового мовлення дає близькі до білоруських досліджень результати співвідношення в ньому українських і російських лексем. Так, мовознавець Микола Лесюк, дослідивши текст, записаний у 1998 році на Слобожанщині від інформанта — жінки 1918 року народження, констатував, що з близько 500 повнозначних слів тексту майже половину — 225 лексем або цілком перенесено з російської мови, або вимовлено чи морфологічно оформлено за російським зразком [Лесюк 2004: 104–107].

Довільність змішування українських і російських слів та фразеологізмів у суржиковому мовленні можна проілюструвати двома фрагментами з відеозаписів весіль на Кіровоградщині [1], що відбулися у червні 2007 року. Нижче наводимо текст привітання, яке виголосила жінка середнього віку:

> **Свєточка** / я вам **желаю благополучія** в сім'ї / **взаімопоніманія** / я один **сєкрєт** тобі **Свєточка** скажу / як в нього погане **настроєніє** / приходе додому / а ти кажи / я тобі нажарю картоплі на сковорідці / і буде вам порядок.

Як бачимо, російські слова *Свєточка, желаю, благополучія, взаімопоніманія, сєкрєт, настроєніє* вжито впереміш з українською лексикою, причому без фонетичної адаптації.

Ще одне висловлення належить жінці середнього віку — матері нареченого або нареченої:

> **Дари**мо вам кухню / **холодільнік** / **стіральну** машину / пилосос / і багато чого **по мєлочі** / чим зможе**м** / тим поможе**м**.

У цьому тексті словоформа *даримо* утворена поєднанням російського кореня (українською мало б бути *даруємо*) з українським дієслівним закінченням,

[1] Висловлюю подяку вчителеві Долинської середньої школи Сергієві Яковенку за надану можливість використати відеозаписи весіль, які в нього зберігаються.

натомість аналогічні дієслівні словоформи *зможем* і *поможем* уже мають російські флексії майбутнього часу, але українську вимову (префіксальне **з** у дієслові *зможем* і збереження вимови [о] в ненаголошеній позиції — *поможем*).

Російську прикметникову словоформу *стіральну* вжито з українським закінченням, а прийменникову конструкцію з іменником *по мєлочі* цілком перенесено з російської мови.

Хаотичність, яка спостерігається в процесах змішування елементів контактних мов і в білоруському, і в українському мовленні гібридного типу, свідчить про те, що у свідомості його носіїв немає чіткого розрізнення двох мов як самодостатніх мовних утворень — білоруська й російська або ж українська й російська сприймаються як спільне, недиференційоване джерело мовних засобів, що його носій трасянки чи суржику використовує, не контролюючи своє мовлення і довільно добираючи та сполучуючи форми обох мов. Це дає підстави деяким дослідникам трасянки і суржику розглядати їх як сукупність ідіолектів. Н. Мєчковська у цитованій вище розвідці дає таке визначення трасянки: «це множинність субстандартних ідіолектів, які містять у різних пропорціях риси білоруської і російської мов» [Мячкоўская 2007: 91].

Аналогічне трактування, очевидно, незалежно від білоруських досліджень, з’явилось і щодо українського суржику. Польський дослідник українсько-російського мовного гібрида А. Брацкі, доводячи, як і більшість українських лінгвістів, що появу суржику спричинив диглосний білінгвізм, нерівноправність української та російської мов у колоніальний період залежності України від Росії, дав таке його визначення:

«Якщо ствердити входження російської та української мов (або діалектів чи говірок останньої) в один організм цієї специфічної диглосії, треба розуміти, що кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» [Брацкі 2007: 138].

Слід підкреслити ще одну властивість трасянки і суржику. Оскільки їхнє постання мотивується невдалими намаганнями перейти на російськомовне спілкування, носії трасянки й суржику підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті білоруські чи українські слова, які відрізняються від російських. Таким чином, лексичний склад трасянки й суржику становлять або слова, належні до спільного з російською мовою лексичного фонду, або ж російські лексеми, вжиті замість білоруських чи українських.

У зв’язку із зазначеною особливістю змішаного ідіолекту А. Брацкі пропонує ввести поняття *квазісинонімічного розширення* на позначення «такого стану у процесі спілкування за умов різномовної диглосії, коли мовець розглядає складники різних мов (фонеми, морфеми, лексеми, граматичні конструкції) як рівноправні. Головним принципом конструювання висловлення буде підбір складників за критерієм частотності вжитку (мовцем або оточенням) та інших чинників, що зумовлюють існування висловлення на рівні ідіолекту» [там само: 143].

Щоправда, впровадження такого поняття лишається дискусійним, оскільки термін *синонімічне розширення*, хоча і вжитий з префіксоїдом *квазі-*, надто суперечить реальним процесам, які відбуваються в суржику. Хаотична суміш двох мов, з якої він формується, призводить як до спрощення морфологічної та словотвірної будови української мови, так і до звуження її лексичного складу, оскільки мовці, що користуються такою сумішшю, не мають достатнього лексичного запасу російської мови, якою вони намагаються замінити базову українську.

Поширення суржику перериває зв’язок української мови зі своїми питомими джерелами, передусім діалектними, відтак є явищем глибоко деструктивним. Суржик і трасянку слід трактувати як спадок посиленої русифікації радянського режиму, як явища, перехідні від української та білоруської мов до російської [див. Цыхун 2000: 54–55]. І. Калита пропонує визначати *трасянку* і *суржик* терміном *транскод*: «*Транскод* — рідкісне психолінгвістичне явище, яке виникає в результаті довгої, нерівноправної взаємодії двох споріднених контактуючих мов,

що перебувають у відносинах мажоритарна/міноритарна, де мажоритарна мова поширює вплив всіх своїх субкодів у сферу компетенції міноритарної мови, поступово витісняючи (або заміняючи) їх, використовуючи при цьому ідеологічний компонент як основний двигун загальної політики впливу» [Калита 2010: 176]. Вище було наведено висновок дослідників функціонування трасянки в межах однієї родини про її перехідний від білоруської до російської мови характер [Генчэль, Тэш 2007: 89].

Подібне порівняльне дослідження змішаного мовлення, властивого представникам різних поколінь, на українському матеріалі не проводилося. Проте аналогічний висновок щодо перехідного характеру суржику підтверджують інші дані, а саме результати територіального розподілу поширення змішаного українсько-російського мовлення.

Загальноукраїнські опитування, які упродовж 1996–2003 років проводив Київський міжнародний інститут соціології для вивчення лінгво-етнічної ідентифікації населення України, містили й завдання виявити групи суржикомовних осіб. Відповідне мовлення інтерв’юери фіксували на підставі спілкування з респондентами після закінчення інтерв’ю. Узагальнені результати дали цілісну картину розподілу суржикомовних осіб за регіонами, а також виявили динаміку розвитку цих мовних груп населення порівняно з українськомовними і російськомовними.

Опитування недвозначно довели перехідний характер суржику. У тих областях, де в комунікації домінує одна з мов — українська або російська, кількість носіїв суржику є порівняно незначною (2,5 % у Західному регіоні і 9,6 % у Східному). Посилення демографічної потужності змішаного українсько-російського мовлення спостерігається в областях Центральної України, причому розширення ареалу побутування суржику відбувається в східному напрямі (14,6 % в Західно-Центральному регіоні і 21,7 % у Східно-Центральному) [Хмелько 2004: 11].

Зафіксовані показники територіального поширення змішаної субмови ілюструють безсумнівну кореляцію між кількісним збільшенням групи

суржикомовних осіб та демографічним употужненням російської мови на території України (24,2 % носіїв російської мови від загальної кількості населення — у Західно-Центральному регіоні і 46,4 % — у Східно-Центральному) [там само]. Це дає підстави твердити, що змішаний українсько-російський ідіом формується як перехідний від українського до російського мовлення, і доводить асиметричний характер взаємодії двох контактних мов — вплив російської мови на українську виявляє значно більшу потужність, що призводить до розмивання як стандартного, так і діалектного узусу української мови і виникнення деградованих змішаних форм мовлення, які мають властивості тимчасових утворень, перехідних до російськомовного спілкування.

У Південному і Східному регіонах, де російська мова посідає домінантні позиції (82,3 % використання в Південному регіоні і 86,8 % — у Східному), а відсоток використання української наближається до мінімального (5,2 % у Південному регіоні і 3,7 % у Східному), зменшується й кількість носіїв змішаної субмови (12,4 % у Південному регіоні і 9,6 % у Східному) [там само].

Тенденцію до переходу суржикомовних груп до російськомовних підтверджують й узагальнені по всій Україні порівняльні дані. Як зауважує Валерій Хмелько, підсумовуючи результати опитування, в період 2000–2003 років порівняно з 1996–1999 роками частка населення, мову якого інтерв’юери ідентифікували як суміш української та російської, стала меншою. «За щорічними даними, що узагальнюють оцінки інтерв’юерів в опитуваннях 2000–2003 рр., — зазначає соціолог, — серед дорослого населення за цей період статистично значуще (на рівні $p < 0,01$) зменшилася поширеність суржику та збільшилася поширеність російської мови. Кількість користувачів російської мови з 2000 до 2003 рр. на 3,4 % зросла, а користувачів суржику на 4,4 % скоротилася. Зафіксоване певне збільшення використання української мови поки що статистично незначуще на рівні $p < 0,05$» [там само].

Той факт, що суржик розмиває передусім норми української мови, що призводить у кінцевому результаті до зросійщення українців, підтверджує його переважна поширеність у середовищі етнічних українців. За даними опитування,

використання суміші української та російської мов у 2003 році зафіксоване серед майже 14 % етнічних українців, тоді як серед етнічних росіян носії суржику становлять лише 5 %, а серед представників інших етнічних груп — від 5 до 10 % [там само: 11–12].

У зв’язку з цим необхідно ще раз наголосити на тому, що поширене не тільки в публіцистичному, а й науковому дискурсі твердження про абсолютне переважання суржику в побутовому спілкуванні української людності є не лише некоректним, а й позбавленим наукової аргументації.

Так, автор статті, присвяченої оглядові мовної ситуації в Україні, посилаючись на наше з Ганною Залізняк соціолінгвістичне дослідження Києва, проведене в 2000 році, робить такий закид: «При цьому не можна не відзначити, що в процесі цитованого дослідження автори анкет не розрізняли українську мову і так званий суржик, на якому фактично говорить більша частина осіб, які зазначають цю мову у відповідях на питання анкети як українську. Суржик — це суміш української і російської мов, граматичною основою якої є українська мова, що містить дуже багато русизмів» [Мельник 2006: 353].

Твердження про надзвичайну поширеність суржику потрапило і до енциклопедичного видання «Українська мова», де у статті «Суржик» подано таке його тлумачення: «...частіше під с[уржиком] як соціолектом розуміють певний структур[но]-функц[іональний] компонент укр[аїнського] просторіччя з поміт[ною] домішкою русизмів, що став розм[овним] мовленням і фактично осн[овним] засобом спілкування більшості україномов[ного] населення країни внаслідок масової тривалої контактної укр[аїнсько]-рос[ійської] двомовності в її асиметр[ичній] (диглосній) формі» [Тараненко 2007: 689].

Тезу про домінування українсько-російського гібрида в мовному просторі України поширюють деякі російські науково-популярні видання. У статті про суржик, опублікованій у часописі «Русская речь», Ольга Богомазова пише: «...суржик в Україні став домінантною сімейною мовою, а російська мова — елементом адаптивної професійно-службової діяльності. Суржик не зникає, навпаки, актуалізується в певних комунікативних ситуаціях. Українська мова

залишається родинною для поколінь “мати, батько — діти”, а російська і суржик — засобом адаптації до соціуму “дорослого життя”» [Богомазова 2013: 80]. Плутаючись із висновком про родинну мову спілкування українців (спершу до неї віднесено суржик, а далі — українську мову), авторка, свідомо чи ні, ототожнює з суржиком українську мову як таку.

Суржик представлено як окрему мову, що нею говорить ледь не половина української людності, у науково-популярній книжці «Сто мов. Всесвіт слів і смислів» («Сто языков. Вселенная слов и смыслов») [1]. До розповідей про 100 «найцікавіших і незвичайних мов світу» автори включили й суржик і трасянку. У статті про суржик написано, що число тих, хто говорить цією мовою, неможливо визначити через те, що його не враховують під час переписів, хоча «іноді пишуть про 10 або навіть 20 млн» [Сто языков 2018: 158]. Показово, що причини виникнення українсько-російського мовного гібрида потрактовано за аналогією зі звичайними процесами формування перехідних говірок при контактуванні двох мов, а не як наслідок імперської політики русифікації: «Вважається, що суржик утворився у XVIII ст. в середовищі сільського українського населення в процесі контактів з російськими сусідами» [там само].

Переконання у надзвичайній поширеності змішаного українсько-російського мовлення на території країни виникло внаслідок нерозрізнення інтерферованого й змішаного мовлення. Між тим, серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна вважати змішаним.

Варто врахувати й те, що тезу про тотальне розповсюдження суржику свідомо поширювали й поширюють деякі політики проросійської орієнтації. Так, свого часу Дмитро Табачник, відомий антиукраїнською діяльністю, відносив до суржикомовців майже всю українськомовну спільноту, включно з тодішнім президентом Ющенком, протиставляючи її російськомовній частині суспільства як

[1] Висловлюю подяку мовознавцеві Пилипу Селігею за те, що він звернув мою увагу на цю працю.

буцімто культурно вищій. У статті «Утиный суп по-украински» Табачник писав: «...последние пятьдесят лет, приезжая в города, украиноязычное, вернее суржикоговорящее, сельское население чувствовало свою ущербность по сравнению с говорящими на литературном русском языке “москалями” и в первую очередь учило русский язык, чтобы не отличаться. Теперь этот накопленный годами комплекс неполноценности выливается в агрессию: “Мы учили “москальську мову”, теперь вы учите наш суржик”. Ведь именно на достаточно примитивном суржике, за редким исключением, говорят “свидомые” государственные деятели, включая президента» [Табачник 2009: 166].

Подібні твердження, як і наведене вище трактування суржику в російських джерелах, реанімують колишній імперський міф про неповноцінність української мови та її нездатність конкурувати з «великою» російською мовою і культурою.

Тотальне домінування суржику спростовує і згадуване вище соціологічне дослідження лінгво-етнічної структури України. Згідно з його даними, узагальненими по всій Україні, упродовж 1996–1999 років частка населення, що використовує суміш української і російської мов, становила 18,2 %, а впродовж 2000–2003 років — 14,7 % [Хмелько 2004: 10].

Як бачимо, попри доволі значну кількісно групу суржикомовних осіб, вона істотно поступається за демографічним показником українськомовній частині населення (відповідно 39,2 % від усього населення в 1996–1999 роках і 38,7 % у 2000–2007 роках) [там само: 10].

Результати двох масових соціолінгвістичних опитувань населення України, проведених у 2006 і 2017 роках, також дають можливість визначити ступінь поширеності змішаного українсько-російського мовлення. Цікавими були, зокрема, дані стосовно вживаності суржику в опитуванні, проведеному в 2006 році в межах міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Анкетування засвідчило суттєву розбіжність між відповідями на два питання, що стосувалися вживання мов — української, російської та суржику: «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...» і «У повсякденному житті Ви спілкуєтеся...». У

відповідях на перше питання 9,7 % респондентів зазначили, що в їхньому населеному пункті більшість говорить суржиком, натомість розподіл відповідей на друге питання виявив лише 3,1 % тих, що зарахували себе до суржикомовців. Це підтверджує непрестижність розглядуваного мовного гібрида, оскільки значна частина суржикомовних респондентів соромиться визнати своє мовлення українсько-російською мішаниною [дель Ґаудіо, Тарасенко 2008: 318].

Регіональний розподіл відповідей на перше питання засвідчив, що суржик найпоширеніший у північних і центральних областях (15,1 % та 11,6 % відповідно), найменше — на Заході (4,5 %) [там само: 318].

Це саме дослідження показало безпосередній зв’язок поширення змішаних форм мовлення з білінгвізмом: що більше людей у регіоні спілкується двома мовами, то більше в цьому регіоні суржикомовців. Так, на півночі країни, де 41,7 % респондентів зараховують себе до двомовців, суржиком спілкуються 15,1 % людності.

У центральній частині, де обидві мови використовують у спілкуванні 33,1 %, суржикомовних — 11,6 %. На Сході й Півдні обома мовами спілкуються відповідно 22,7 % і 14,1 %, а суржиком — 9,9 % і 7,9 %. І, нарешті, на Заході, де найменша кількість тих, хто використовує дві мови у повсякденному спілкуванні (4,2 %), найменше й суржикомовних (4,5 %) [там само: 320].

У масовому опитуванні 2017 року зросла частка респондентів, які обрали опцію «суржик» серед відповідей на питання, якою мовою говорять у населеному пункті, де мешкає респондент. Анкетування виявило такий загальний розподіл відповідей у межах всієї країни, за винятком окупованих територій Криму і Донбасу: українською мовою говорять 38,0 % респондентів, російською — 24,0 %, як українською, так і російською — 21,6 %, суржиком — 15,0 % (інше — 0,1 %, важко відповісти — 1,0 %) [Опитування 2017].

Як свідчить зазначене опитування 2017 року, частка респондентів, які вважають, що в їхньому населеному пункті більшість мешканців говорить суржиком, зросла, порівняно з опитуванням 2006 року, на 5 %. Однак і такі

результати не дають підстав відносити до носіїв змішаного українсько-російського мовлення більшість української спільноти.

Водночас у Києві носії змішаного мовлення становлять значно меншу групу мовців. Згідно з анкетуванням, яке у 2013 році провела Світлана Соколова, суржик використовують у родинному спілкуванні 2,9 % мешканців столиці [Соколова 2013: 46].

Слід врахувати також, що державний статус української мови змінив, принаймні на офіційному рівні, характер міжмовних стосунків і підняв престиж української мови. У перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти й інформаційно-культурного простору, змішана субмова може звузити ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. За наявності нормативних стандартів обох контактних мов змішаний субкод не має шансів на стабілізацію і більш-менш тривале існування. Його престиж надзвичайно низький не тільки в експертній оцінці, а й у масовій свідомості.

5. Суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі

Переважна більшість українських інтелектуалів трактують суржик як спрощений, ущербний різновид мовлення. О. Сербенська у посібнику з культури українського мовлення під промовистою назвою «Антисуржик» пише: «Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася упродовж віків...» [Антисуржик 1994: 7].

І. Дзюба у цитованій вище статті дає таке його визначення: «Суржик — це калічення мови, мовна безпорадність, брак чуття слова, хапання за перший-ліпший сурогат з чужої мови, пасивний перехід на вторинний ширвжиток» [Дзюба 2005: 14].

Оксана Пахльовська вбачає в мовленнєвій гібридизації обмеження культурного рівня й менталітету, «невігластво суто радянського зразка». «Зрозуміло, що донецький, запорізький, полтавський чи інший суржик, — пише О. Пахльовська, — не може бути носієм жодних культурних контекстів, оскільки

“культурним” його еквівалентом є, власне, невігластво суто радянського зразка... Оперуючи нерухомими категоріями, утопічними штампами та міфологемами, ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб дешевих ідеологічних спекуляцій у затхлому замкненому просторі, де не відбувається циркуляції ідей» [Пахльовська 2007: 323–324].

А. Погрібний визначає суржик як «прибране у мовну форму суспільно-історичне явище, яке характеризує колоніальне, а в наших умовах — постколоніальне суспільство, свого роду імперський спадок, який, як усі ми переконуємося, сам по собі не тільки не зникає, а й... посилює свої позиції». Як твердить А. Погрібний, явище суржику й суржикізації в незалежній Україні не лише не втрачає на силі, а навіть розширює свій ареал, проникаючи вже навіть в українськомовні середовища західних областей [Погрібний 2005: 9].

На загрозах, які постають перед українською мовою у зв’язку з проникненням суржику на територію Західної України, населення якої в радянський період виявляло стійкий опір русифікації, що блокувало тут утворення гібридних форм мовлення, наголошує й письменник Юрій Андрухович в есеї «Орім свій переліг... і сіймо слово»: «Схід України вже не білінгвістичний, він російськомовний, причому фонетично ця російська мова втрачає дедалі більше територіально-українських ознак... Нині київська, дніпропетровська, полтавська і черкаська молодь говорить уже цілком уніфікованою російською, з усіма характерними лексичними прикрасами і сленговими новаціями. Само по собі це було б не так і погано, якби ця молодь говорила не тільки по-російськи.

А що ж “суржик”, де він, цей милий покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму? А він там, де йому й належить бути — там, де й сам білінгвізм. Тобто вже не на Сході, а на Заході. Так, саме “суржиком” нині спілкується значна частина західноукраїнської людності, включно зі “свідомими галичанами”. При цьому він справді зникає на Сході — разом із “неперспективними” селами, містечками та вимираючими в них дідами й бабами.

Отже, “суржик” крокує на захід, супроводжуючи великий похід великої, могутньої російської мови. Українській же відступати нікуди — не до Польщі ж і не до Словаччини з Угорщиною!» [Андрухович 2001: 2].

І все ж, як засвідчують соціологічні дослідження лінгво-етнічної структури України, які регулярно проводить, починаючи з 1991 року, Київський міжнародний інститут соціології, сумішшю української та російської мов, за визначенням соціологів, говорить незначна частина (всього 2,5 %, за даними 2003 року) населення Західного регіону [Хмелько 2004: 11].

Очевидно, що російськомовний вплив на цій території не перейшов інтерференційного порога, за яким починаються процеси змішування кодів. За спостереженнями мовознавців, російські лексеми засвоюються в мовленні галичан у формах, адаптованих до місцевої говірки. «...З уст галицького селянина старшого віку, — зазначає О. Сербенська, — мені довелося почути “*оп’єть* не прийшла” (у значенні “знову”), де російське слово “опять” сфонетизовано відповідно до говіркових особливостей: звук [п] — твердий, звук [є] з’являється на місці літературного [а] (*шєпка, мнєсо, сєду*). Або: у формах *сємдесять* і *восємдесять*, що стали поширеними в побутовому мовленні, принаймні на Львівщині, зберігається наголос російських слів, у звуковому оформленні — це вже цілковиті мутанти. До речі, спільнокореневі слова “сім” і “вісім” така мутація обминула» [Сербенська 2002: 92].

Як показують фокус-групові дослідження, проведені 2006 року в Києві, Львові, Луцьку, Донецьку й Одесі в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», абсолютній більшості респондентів властиве негативне ставлення до змішаного мовного різновиду. Респонденти вважають, що суржик виникає внаслідок недостатнього знання і української, і російської мов, що ним говорять люди з низьким рівнем культури:

— *Суржик як заміна двох повноцінних мов не є прийнятним (львів’янка);*

— Суржик — це коли ви... не вмієте говорити ні на одній мові нормально... і мішаєте слова (львів'янка);

— Це просто невихована людина. Або говори на одній мові, або говори на другій мові (львів'янин);

— Когда коверкают слова (киянка);

— Это незнание украинского (киянка);

— Это если человеку языки не даются, даже такие простые языки, родственные, как русский и украинский (киянин);

— Неумение как-то систематизировать в памяти языки и правильно говорить (киянин);

— Это смесь бульдога с носорогом (киянин);

— Мне кажется, что суржик — это, в принципе, где-то тоже диалект, просто вульгарный (киянин);

— Суржик — это когда, мне кажется, люди не знают ни одного, ни второго языка. И вот приехали... вот они пытаются перейти на русский язык... и это получается очень смешно и некрасиво, и вот это и суржик: одно слово на русском, другое — на украинском, но в интерпретации русского языка, суржик такой (киянка);

— Суржик, да, это некрасиво, это не очень хорошо, но просто суржик везде существует, и очень многие люди общаются на суржике (одесит);

— И некрасиво, и смешно, лучше на одном языке разговаривать (одесит);

— Эстетически я не воспринимаю, это неприятно (одеситка);

— Иногда режет слух, иногда не хочется это слушать, уже такая чушь несется, а иногда смешно, как Сердючка (одеситка);

— Получается, ни русского нормального нет, ни украинского (донеччанка);

— Может быть, это еще из-за незнания языка. Допустим, приехал кто-то из Белоруси на Украину, да, и он хочет разговаривать на русском или на украинском, и он не может чисто разговаривать, у него домешиваются свои слова и получается суржик (донеччанка);

— Это без осознания, это, знаете, когда человек говорит и не осознаёт, на каком языке он говорит. Вот я говорю, допустим, слово русское, говорю украинское, нечётко понимаю, что здесь я говорю по-русски, а здесь по-украински. Когда человек, извините, несёт всё подряд и не понимает. Он считает, что он просто говорит просто на каком-то языке (донеччанка);

— Из-за отсутствия культуры русской. Потому что нет грамотной речи, её не слышат в сёлах. Им проще коверкать слова эти. Они как-то даже расслабляются, на расслабоне (донеччанка);

— Коли Вєрка Сердючка, то то смішно, а так, коли в житті, коли то питається тобі сказати, що ото є дійсно справжня українська мова, то то вже трагедія (львів'янин);

— Коли люди розмовляють суржиком, в мене виникає почуття якоїсь спаплюженої мови, що російської, що української. Якщо людина розмовляє якоюсь однією мовою, то вона має нею більш-менш добре розмовляти, щоб їй не було соромно (студентка НаУКМА);

— Суржик — це суміш морозива та мила. Ні з'їсти, ні помитися (Мирон Петровський).

Означення, які респонденти з фокус-груп вживають щодо суржику, також мають негативні конотації:

— нечиста мова (лучанин);

— це грязна мова (лучанин);

— это уже засоренный язык (киянин);

— это ломаный язык. Это ломаный и получается. И не русский, и не украинский, а что-то такое (донеччанин);

— люди расслабляются, такой получается пожмаканный язык. Хорошего мало (донеччанин).

Негативне значення слова *суржик* і лексем, похідних від нього, засвідчують мовознавчі дослідження нових концептуальних полів лексики, зафіксованих в українських медіях останніх років. В одному з таких досліджень проаналізовано, зокрема, концептуальне поле ключового слова *Україна* і представлено класифікацію лексем з основою *україн-* та їхніх синонімів зі значенням «представник корінного населення України, взагалі громадянин, житель України» залежно від ставлення до української державності, історії, мови та культури України. У наведеній класифікації нові слова, утворені від лексеми *суржик* (*суржикоїнець*, *суржикомовний*, *суржиконосій*), входять в один синонімічний ряд з неологізмами, що позначають незнання (або недостатнє знання) української мови, неповагу до неї як ознаку особи або суспільного явища, — *українонемовний, українонімий, німоязичник, ігнорант (рідного слова), німотерапія* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 122].

В українській публіцистиці трапляються приклади насичення прикметника «суржиковий» настільки негативною експресією, підсиленою відповідним синонімічним рядом з узагальненим перенесенням на всю українську спільноту, що текст починає сприйматися як вияв хворобливого самоприниження: «Ми сміємося по-ірландському і плачемо по-німецькому. Ми мовчимо по-німецьки і розмовляємо по-англійському. Ми *суржикові люди*. Ми *краплені люди*. Ми *мічені люди*» [Коць 2018: 325. Приклад з «Літературної України» за 7.02.2013].

Такі ж негативні характеристики дають трасянці. Одну з поширених думок щодо неї наводить Геннадій Цихун: «Трасянка — жахлива суміш мов — не тільки показник низького культурного рівня країни — це система формування акультурних особистостей з сум’яттям у душах і головах» [АФ 1997].

Як уже було зазначено, спроби узагальнення, систематизації рис суржикового мовлення ускладнюються тим, що в ньому змішування елементів

двох мов відбувається довільно і має спонтанний характер. За моїми спостереженнями над мовленням мешканців міста Долинської, районного центру Кіровоградської області, суржик може мати різні форми вияву навіть на індивідуальному рівні, кількісне співвідношення елементів двох мов у ньому може залежати від співрозмовника і від комунікативної ситуації. Про аналогічну специфіку трасянки пише Н. Мєчковська: «...трасянка входить у континуум білорусько-російських ідіолектів, у яких елементи обох мов наявні у різних пропорціях, що змінюються не тільки впродовж життя людини, а й впродовж одного дня — залежно від ситуації і теми спілкування» [Мячкоўская 2007: 92].

Зразки суржикового мовлення, навіть записані в одній області і від інформаторів однієї вікової групи, засвідчують значні розбіжності у співвідношенні українських і російських елементів у досліджуваній субмові.

Для ілюстрації наведемо два тексти. Обидва записані в Харківській області. Перший — у 1998 році від жінки 1918 року народження, другий — у 2003 році від жінки, яка, судячи з її розповіді, також належить до старшого покоління.

Текст № 1

«Я, Марія Александровна, радилася у Харькові у восємнадцатом году, четирнадцатого января. Перевіз нас атец з Харькова у Дергачі. З Дергачєй — на Безруки, і ми стали організовуваться в СОЗ. Рішилася я з братом піти робить. Я мала була, а брата приняли. Со временєм і я пішла туда, полоть помагала, а потом мене вибрали у дєтський садік воспітателькою. Я занімалася в Харькові, на Пушкінській п'ять лєт занімалася, усе це коньчила заняття, приїхала в колхоз (в СОЗ!), а потом дітей звели нам всякого возрасту: місячні були, сєм лєт, чєтири лєта, года, п'ять, три — всякі совмєстні. Условія тяжолі були, покамісць роскулачені були дома, там і находились, і воспітували. Я з дітями все спольняла, дітей уважала. Я молода була, а возраст дітей всякий. Всьо равно я вміла, знала, понімала. Навчили мене, сознаніє було, любить надо, тогда буде в жизні все правильно, і все нам удачно всігда буде. А потом

ще побула я п'ять лєт, уже мені надоїла робота, я попросилась: піду на всякі разні роботи. Всю жизнь я проробила в колхозі, всю жизнь по сьогоднішній день, сорок лет! І де які не тяжкі роботи: і на животноводстві, і в полі, і торгувала, і свиней годувала, і коров годувала, і телят десять лєт ухажувала, і молочних вирощувала — все я спольняла, з усим справлялась. Дома три участки огорода було, корова, держала свиней, ніхто мені нічого не пособляв, все сама управлялася. Рішилася построять собі іще домік, мені посовітували: возьми участок другий. Я взяла, построялася, ніхто не помагав» [Лесюк 2004: 104–105].

Текст № 2

«Да. На руском і на украінском. Як придеться. Уже смєшаний, уже смєшаний. Я в молодості, як вийшли замуж, я вийшла замуж. Ну шо, я занімалась восємь лет в укрАінской школє. Я очень хорошо знала укрАінскій язик. Очень хорошо. Када я закончила курси секретаря-машиністкі, я значит, уже прийшьол визов, уже назначеніє било, і мєня взяли, потому шо там на укрАінском язику в основном же ж і я оце... Був начальник у мене, і так, пойдітє там до одной женщини... Вот він напише там рішення чи розпорядження, ну, распоряженіє — це на руском. Пойдітє, пусть она провєріт. Я сіла отпєчатала, ага, приносю йому. Ви білі? Говорю, нєт. Пойдітє, провєрьтє. Приносю. Ну што? Она говоріт, я нє знаю, ета дєвчьонка, я нє знаю, говоріт, ну я очень знала укрАінскій язик. А потом как пошла я дєсятий, одінадцатий заканчувать, і так, Ніна, помєшался разговор. Ну вийшла ще замуж, я розгаварювала на укрАінском. Толік, конєшно, сердився дуже. Оце підем в компанію все, шо ти на укрАінском, ти хоть ето самоє. Та шо ж я... надо думать, шо мені сказать, Ніна, ти понімаєш? От сяду і мені надо думать, шо мені ска... як сказать... рускій язик, по-рускому. Він дуже сердився. Ну, а потом уже оце

так привикли, притерлись. І це так одне слово укрАінське, одне — руське. В общєм — смєсь получилась і всьо. Немає такого чистого, шоб рускій ілі укрАінскій. Одне слово руське, друге — укрАінське. Безобразний, конєшно, язик, шо там говорить» [1].

У першому тексті кількість українських і російських лексем приблизно однакова. Цікаво зазначити, що серед українських переважають дієслова: *перевіз, піти, робить, приїхала, вміла, навчили, побула, попросилась, піду, проробила, мали, торгувала, годувала, вирощувала*; до інших частин мови належать: *заняття, дітей, п'ять, молода, робота, які, тяжкі, в полі, свиней, телят, ніхто, нічого, другий.*

Російські слова мають ті чи інші риси української вимови: *дєтський, занімалася, возрасту, місячні, совмєстні, тяжолі, роскулачені, воспітували, всігда, на животноводстві, надоїла, ухажувала, пособляв, управлялася, посовітували.*

У слові *воспітатєлька* поєднано російський корінь із суфіксом українського відповідника *вихователька*, але вимовленим з пом'якшенням.

Без адаптації вжито російські слова і словоформи *восємнадцатом, четирнадцатого, условія, удачно, участок.*

Натомість у другому тексті переважають неадаптовані російські слова і словоформи: *смєшаний, в молодості, замуж, занімалась, восємь лєт, украінскій язик, школє, очень хорошо, машиністки, значит, визов, назначеніє, потому шо, в основном, пойдітє, распоряженіє, на руском, провєріт, отпєчатала, нєт, она, говоріт, нє знаю, дєвчьонка, дєсятий, одінадцатий, помєшался, разговор, конєшно, надо, думать, понімаєш, рускій язик, по-рускому, потом, в общєм, смесь, или, безобразний.*

Українських лексем значно менше. Це: *вийшла, у мене, він, напише, рішення, розпорядження, сіла, сердився, дуже, підем, мені, оце, немає, одне.*

[1] Розшифровка записів польових досліджень, проведених у межах проекту Європейського університету Санкт-Петербурга «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі».

Гібридні словоформи представлені поодинокими утвореннями: *придеться, заканчувать, розгаварювала, руське*.

Переважання елементів російської мови в другому з наведених текстів може бути результатом пристосування інформатора до російськомовного інтерв'юера, пор. самокорекцію респондентки: *«розпорядження, ну, распоряженіє — це на руском»*. Це зауваження, до речі, можна адресувати майже всьому масиву польових записів, зроблених у межах проекту Європейського університету в Санкт-Петербурзі «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі», де спостерігається таке виразне домінування фонетичних, лексичних і морфологічних рис російської мови, що мову цих записів слід кваліфікувати радше не як суржик, а як українізований варіант російської мови.

6. Історія лінгвістичного дослідження інтерферованих і змішаних форм розмовного мовлення

У радянському мовознавстві суржик не вивчали — надто виразно ця мовна суміш суперечила компартійній тезі про «гармонійність» російсько-української двомовності і «благотворність» впливу російської мови на українську. Табуйованість теми відображає і наведена вище дефініція суржику в одинадцятитомному тлумачному словнику, де не названо мов, що становлять його базу, тоді як суржик позначає цілком конкретну суміш мов, а саме українсько-російську. Термін не застосовують навіть щодо спорідненого явища змішаного білорусько-російського мовлення, яке має своє позначення — *трасянка*.

Треба сказати, що в 1920-х роках російський мовознавець Лев Щерба у статті «Про поняття змішування мов» висловив сумнів у доцільності застосування такого загального визначення для опису наслідків контактування двох мов. Розглядаючи три категорії фактів, якими оперували тогочасні дослідники мовних контактів, де до третьої категорії належать «факти, які є результатом недостатнього засвоєння будь-якої мови», Л. Щерба писав:

«Повсякденне життя багате на такі факти; але значно рідшими є факти такого ж порядку, які отримали соціальну значущість, тобто ті помилки мови, які стали в певному середовищі загальновизнаною нормою. Найчастіше внаслідок наявності справжньої норми засвоюваної мови лишаються тільки більш чи менш поширені помилки. Я не міг би навести цілком переконливий приклад такої мови, приклад, який я був би в стані проконтролювати сам...» [там само: 61].

Виходячи з цих міркувань, мовознавець скептично ставився до терміна «змішування мов», пропонуючи замінити його терміном «взаємний вплив мов» як такий, що «нічого не містить у собі стосовно фактів, які описує», тоді як слово «змішування» передбачає до деякої міри, що «обидві мови, перебуваючи в безпосередньому контакті, можуть рівною мірою брати участь в утворенні нової мови» [там само: 62].

Цитована стаття Л. Щерби, в якій учений запропонував вживати термін «взаємний вплив мов» замість «змішування», була написана в 1925 році — в добу реалізації у новоствореному Радянському Союзі політики «коренізації», толерантної щодо національних мов і культур поліетнічної країни.

Водночас, як було зазначено в одному з попередніх розділів, М. Скрипник, який упроваджував цю політику в Україні, вважав вживання змішаного українсько-російського мовлення в усній комунікації однією з найгостріших проблем мовного життя країни, що потребує унормування через українізацію шкільної освіти.

Однак повернення партійного курсу на початку 1930-х років до імперської практики русифікації кардинально змінило міжнаціональні й міжмовні стосунки в СРСР, легітимізувавши домінантні позиції російської мови та її інтегральну роль у формуванні уніфікованої «радянської» ідентичності всього населення поліетнічної країни. Наприклад, відомий у 1960–1970-х роках теоретик національного питання в СРСР Х. Таназаров заявляв: «Выработка в советских людях своего рода “безразличия” к национальным языкам является важной задачей интернационального воспитания» [цит. за: Дзюба 2003: 81].

Починаючи з 1930-х років процеси, що відбувалися в мовному житті УРСР, унеможливлювали взаємовпливи між українською і російською мовами як рівноправними мовними утвореннями та відповідали відносинам підпорядкування й залежності однієї мови від іншої. Зазначені політичні обставини спричинили однобічний вплив російської мови на українську, що активізувало процеси мовної міксації. У зв'язку з цим вживання в радянському мовознавстві терміна «взаємодія» щодо стосунків двох контактних мов в УРСР було даниною агітаційно-пропагандивним, а не науковим завданням.

В УРСР спробу мовознавців поставити питання про розкладовий вплив гібридних українсько-російських форм мовлення було зроблено лише в 1960-х роках, у період хрущовської «відлиги».

Чітке визначення суржику і пов'язаної з ним загрози тотального розмивання норм української літературної мови в цей час дав Борис Антоненко-Давидович у праці «Як ми говоримо». «Недобре, — зазначав письменник, — коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і самотужки, живосилом тягне його в іншу мову, не беручи до уваги ні традицій класичної літератури, ні живої народної мови. Так утворюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [Антоненко-Давидович 1970: 20].

Названа праця Б. Антоненка-Давидовича вийшла в 1970 році, але невдовзі цензура внесла її, як і всі інші твори автора, до списку забороненої літератури.

Спробу висвітлити вплив панівної російської мови на розмивання норм українського літературного стндарту зробила Марія Каранська у своєму розділі, що входив до колективної монографії «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», опублікованої в 1965 році [Закономірності 1965: 307]. Проте в наступних мовознавчих дослідженнях усного мовлення, що побутує в Україні, висвітлення проблем, пов'язаних із зросійщенням, не було продовжено.

У дев'яностих роках суржик став нарешті об'єктом лінгвістичного аналізу. Одна з перших його дослідниць О. Сербенська розвинула погляд Б. Антоненка-

Давидовича на цю субмову як здеградований під тиском русифікації різновид українського мовлення, підкресливши, крім лінгвістичного, психологічний аспект його негативного впливу на свідомість.

У 1994 році за редакцією О. Сербенської у львівському видавництві «Світ» вийшла книжка «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити». У передмові до видання Олександра Антонівна зазначала: «Сьогодні слово “суржик” почали вживати і в ширшому розумінні — як назву здеградованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. Мішаниною двох мов — української та російської — говорить частина людності України, хоч загальновідомо, що користуватися сумішшю з двох мов — це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива, адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...» [Антисуржик 1994: 6–7].

Посібник «Антисуржик» був побудований як зручний для користування тематичний словник, де до реєстру неправильних форм слів і виразів, що виникли внаслідок спроб носіїв української мови пристосуватися до російськомовних міських середовищ, наведено нормативні лексеми. Книжка мала на меті допомогти українцям, які звикли вживати змішані українсько-російські форми усного мовлення, зрозуміти закони автономного існування двох мов, навчити їх слововжитку згідно з нормами української літературної мови.

Видання відповідало нагальній потребі очищення української мови від згубних наслідків, спричинених зросійщенням, і здобуло неабияку популярність. Порівняно невеликий за обсягом, скромно виданий на газетному папері посібник, розповсюджений завдяки сприянню видавництва в усіх областях країни, став настільною книжкою для тисяч учителів, журналістів, студентів — усіх, хто хотів підвищити культуру свого мовлення. Праця заохотила до наслідування — у різних

регіонах України побачили світ невеликі «антисуржикові» словнички. Суспільно-виховну значущість книжки засвідчили два її перевидання (2011, 2017), доповнені новим матеріалом.

Упродовж останніх десятиліть в Україні з'явилося чимало теоретичних праць, присвячених дослідженню суржику, а саме Ірини Браги, Тараса Кознарського, Світлани Нередкової, Ярослава Поліщука, Віталія Радчука, Олени Рудої, Лесі Ставицької, Олександра Тараненка, Людмили Томіленко, Володимира Труба, Мартена Феллера, Ольги Шевчук-Клюжевої та ін.

На сьогодні дослідження цього змішаного типу усного мовлення уже накопичили певну теоретичну базу. Поступ у його вивченні засвідчує збільшення обсягу відповідної статті у другому і третьому виданнях енциклопедії «Українська мова». Якщо в першому виданні 2000 року стаття «Суржик» авторства Катерини Ленець вмістилася в одному абзаці, а список літератури до неї обмежувався єдиним збірником «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення» (К., 1965), в якому, до того ж, суржик як об'єкт вивчення не фігурував, то в наступних виданнях енциклопедії (2004, 2007) відповідна стаття, яку написав О. Тараненко, займає чотири сторінки і супроводжується значно більшим списком літератури.

Активізацію досліджень змішаних українсько-російських і білорусько-російських різновидів мовлення підтверджує й зацікавлення ними в славістичних центрах інших країн. Наприклад, у Європейському університеті Санкт-Петербурга з 2003 року опрацьовується проект «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі», метою якого є вивчення суржику і трасянки. У червні 2007 року в Ольденбурзькому університеті (Німеччина) з ініціативи професора Ґ. Гентшеля було проведено міжнародний симпозіум «Трасянка і суржик: Наслідки білорусько-російського і українсько-російського мовного контакту», а на XIV Міжнародному конгресі славістів, що відбувся у вересні 2008 року в Охриді (Македонія), Комісія з вивчення мовних контактів під керівництвом Ґ. Гентшеля провела засідання тематичного блоку

«Білоруська трасянка й український суржик: Структурні та соціальні аспекти їх опису і категоризації».

Показово, що за межами України з'явилось і перше монографічне дослідження українсько-російського мовного гібрида — «Surżyk: Historia i teraźniejszość» («Суржик: історія і сьогодення»), автором якого є професор Ґданського університету А. Брацкі.

Праця вигідно вирізняється солідністю джерельної бази. Упродовж 2006–2008 років автор, перебуваючи в Україні, зробив велику кількість записів усного мовлення в різних областях, з-поміж яких відібрав ті, що мають риси суржику. 31 фрагмент із записів відповідного мовлення дослідник подав в останньому, четвертому розділі книжки «Функціонування суржику в українських реаліях». Наведені тексти походять з більшості областей країни. Крім того, подано десять записів спонтанного змішаного мовлення, зафіксованих у Києві.

Прагнучи якнайповніше охопити сфери побутування суржику, дослідник залучив до аналізу й мовний матеріал, зафіксований у засобах масової інформації та масовій культурі. Фрагменти авторських записів спонтанного мовлення доповнюють зразки суржику з телевізійних програм, які містять опитування людей на вулиці, а також з так званих реаліті-шоу.

В останньому розділі праці розглянуто й тексти художньої літератури, що відтворюють суржик як характерну рису мовного життя України. Цю тему А. Брацкі вивчає на матеріалі прозових творів сучасної постмодерної літератури, серед яких обирає тексти, насичені діалогами, що імітують змішане українсько-російське мовлення (твори Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Олександра Ірванця, Світлани Пиркало й Ірени Карпи), і тексти, всуціль написані мовою, яку дослідник визначає як «злітературизований суржик» (твори Богдана Жолдака і Леся Подерв'янського).

Кілька останніх сторінок книжки автор присвячує проблемам, пов'язаним із перекладом таких творів на польську мову. Завдання перекладача в цих випадках ускладнює відсутність у польському мовному просторі гібридного ідіома, відповідного суржикові. На кількох прикладах з польських перекладів творів Ю.

Андруховича, О. Ірванця і Любка Дереша мовознавець доводить, що найвдалішим відповідником суржикізованих діалогів є різновид розмовної польської мови, яку вживають особи з низьким рівнем освіти.

Певне застереження можна висловити лише щодо поділу наведених зразків усного мовлення за ступенем відхилення їх від норм української літературної мови. Згідно з цим поділом, А. Брацкі розрізняє групи висловлювань з низьким, середнім і високим ступенем порушення норм. Натомість такому розрізненню піддаються далеко не всі з наведених фрагментів суржикізованого мовлення. Подібна градація текстів може бути переконливою тільки на матеріалі більших за обсягом текстів із залученням порівняльного статистичного аналізу, який би враховував рівень насиченості їх лексемами, перенесеними з російської мови, кількість фонетично адаптованих і неадаптованих лексем, прояви гібридизації словотвірних афіксів, відмінкових флексій тощо.

Водночас представлений автором матеріал і проведений лінгвістичний аналіз виявилися цілком достатніми для важливих теоретичних висновків. Зібрані в одній праці зразки змішаного українсько-російського мовлення, записані в різних областях України, підтвердили запропоновану дослідником на початку праці робочу дефініцію суржику як «суми ідіолектів, сформованих у просторі різномовної диглосії». Поряд з цим автор вводить стосовно досліджуваного типу мовлення поняття квазісинонімічного розширення. Ідеться про те, що людина, яка послуговується суржиком, не розрізняє двох мовних систем, у її свідомості немає механізму перемикання коду, внаслідок чого носій суржику, будуючи висловлювання, використовує елементи обох мов, довільно змішуючи їх.

Як і більшість українських мовознавців, А. Брацкі вважає суржик деструктивним явищем, що негативно впливає на українську літературну мову. Характеризуючи природу цього мовного гібрида, автор застосовує влучну метафору, називаючи його українсько-російською вербальною «дорогою навпростець».

У 2010 році на кафедрі слов’янської філології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Тетяна Курохтіна захистила дисертаційну

працю «Міжмовна інтерференція в умовах близькоспорідненої українсько-російської двомовності» («Межъязыковая интерференция в условиях близкородственного украинско-русского двуязычия»). Робота базується на записах усного спонтанного мовлення, телевізійних інтерв'ю Віктора Ющенка і Юлї Тимошенко, а також літературних творах і текстах інтернету, в яких відображено інтерференційні явища усного мовлення. У дослідженні значну увагу приділено суржикові, виникнення й поширення якого авторка пов'язує з низькою культурою й недбалим ставленням до норм обох мов його носіїв. Т. Курохтіна зараховує суржик до просторіччя.

У дослідженні І. Калити «Сучасна Білорусь: мови і національна ідентичність» («Современная Беларусь: языки и национальная идентичность»), в якому детально проаналізовано трасянку, значну увагу приділено і суржикові як спорідненому явищу.

У зарубіжній лінгвістиці з'явилося ще одне «суржикознавче» дослідження. Це монографія Сальваторе дель Ґаудіо «Природа суржику: Подвійна перспектива» («On the Nature of Surżyk: A Double Perspective». München; Berlin; Wien: Verlag Otto Sagner, 2010 (Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 75)). На жаль, праця засвідчила недостатнє розуміння її автором різноманітних процесів інтерференції і конвергенції, які відбуваються між українською та російською мовами [Moser 2010]. Очевидно, що аналіз суржику потребує з боку дослідника доброго володіння обома мовами. Без таких знань дослідження приречене на невдачу.

Попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, актуальним завданням лишається створення бази польових досліджень для його лінгвістичного опису. Тільки наявність солідної бази записів зразків змішаного українсько-російського мовлення з різних регіонів України дасть достатні підстави для уточнення дефініцій суржику та його лінгвістичних характеристик.

До головних проблем у вивченні суржику належить визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, встановлення критеріїв, згідно з якими той чи інший різновид усного мовлення слід кваліфікувати як суржик, а це, своєю чергою, передбачає необхідність чіткого розмежування інтерферованих і

змішаних форм мовлення, встановлення інтерференційного порога, за яким однобічний вплив контактної російської мови на українську переростає в конвергенцію двох мов.

Українські лінгвісти у перших спробах дефініції суржику зараховують його до просторіччя. Так, В. Труб визначає суржик як «спотворену, просторічну форму першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом малоусвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови» [Труб 2000: 52]. Далі дослідник зазначає: «Відтак суржик постає як “третя” мова. Функціонально вона співвідноситься з українським просторіччям. За нормальних обставин українське просторіччя має бути однією з підсистем української мови (так само, як російське просторіччя є однією з підсистем російської), однак суржик не є такою підсистемою, оскільки до його складу входять елементи, які не можуть бути зареєстровані в жодному нормативному словнику української мови» [там само: 54]. До просторіччя відносить суржик і О. Тараненко у цитованій вище енциклопедичній статті.

Як бачимо, зарахування суржику до просторічних мовних форм здійснюється в координатах класифікації мовних систем, прийнятих у російській лінгвістиці. Проблему ускладнює, однак, недостатня усталеність категорії «просторіччя» в російському мовознавстві, значна розбіжність у поглядах на окреслення її меж, яку демонструють навіть видання енциклопедичного типу. Зокрема, «Словник лінгвістичних термінів» О. Ахманової визначає просторіччя як «слова, вирази, звороти, форми словозміни, що не входять до норми літературного мовлення» [Ахманова 1969: 239].

Натомість енциклопедія «Російська мова» інакше трактує це поняття: «Просторіччя — слово, граматична форма або зворот переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимушене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти» [Русский язык 1979: 239].

Як видно з уже наведених дефініцій, основна суперечність у розумінні розглядуваної мовної категорії в російській лінгвістиці полягає в тому, що до неї

зараховують два різних явища — з одного боку, мовлення, котре перебуває за межами літературної норми, з іншого — мовлення, що не порушує норм, але має знижену, фамільярну експресію.

В іншому енциклопедичному виданні зроблено спробу уникнути суперечності в дефініції через розрізнення двох видів російського просторіччя — нелітературного та літературного [ЛЭС 1990: 402].

Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистиці вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, тлумачний словник в 11 томах, де у відповідній статті доволі невдало поєднано обидва типи просторіччя, виділеного в російській мові. Тож цю категорію подано у двох значеннях: «1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку» [Словник української мови 1977: 301].

Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики поглибило суперечливість тлумачення, оскільки фактично вивело за межі літературної мови всю сферу побутово-розмовного мовлення. Слід зазначити, що сама можливість застосування до українських мовних типів засад функціонально-стильової градації лексики, розробленої на базі російської мови, в цьому разі лишається проблематичною. Річ у тому, що категорія просторіччя стосується міських форм побутового мовлення, а саме ці форми в українській мові функціонують неповноцінно, власне, в більшості міських центрів України їх замінила російська мова.

Саме тому, хоча тлумачний словник української мови і дав визначення категорії просторіччя, вона лишилася за межами української лексикографічної практики. Ремарки «просторічне» стосовно української лексики немає і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці «просторічне» в українській частині відповідають інші ремарки — «розмовне», «фамільярне», «зневажливе», «вульгарне» і под.

Останнім часом в українському мовознавстві з’явилися праці, автори яких переглядають попередні засади функціональної класифікації лексики і формулюють нові підходи до виділення ідіомів. Значно чіткішу дефініцію просторіччя дав, зокрема, О. Тараненко у відповідній статті енциклопедії «Українська мова»: «Один із структур[но]-функц[іональних] некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не маючи тер[иторіальних] або вузькосоціальних обмежень, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовній мові. Осн[овна] форма функціонування просторіччя — усно-розмовне мовлення осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості або просто недостатнього знання цих норм» [Тараненко 2007: 558].

У наведеній дефініції категорія просторіччя обмежена сферою мовлення, що перебуває поза нормами мовного стандарту. За такого розуміння просторіччя цілком виправданим є включення суржику до цього різновиду мовлення, як це робить автор зазначеної статті.

Таким чином, якщо й орієнтуватися на російську лінгвістичну традицію виділення просторічних форм мовлення, то суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя.

Та навіть якщо прийняти за вихідне трактування просторіччя як мовлення, що перебуває за межами літературної норми, а це властиво й суржикові, то інші характеристики російського просторічного мововжитку не відповідають специфіці формування й поширення змішаного типу мовлення. Російське просторіччя належить до внутрішньомовних явищ, тоді як суржик — до міжмовних. Крім того, просторіччя зараховують до специфічних «низьких» форм міського мовлення, пор. його визначення в російському підручнику з соціолінгвістики: «Мовлення неосвіченого і напівосвіченого *міського* населення, яке не володіє літературними нормами» [Беликов, Крысин 2001: 53; курсив мій. — *Л. М.*], а суржик первісно формувався в мовленні селян під впливом контактів з російськомовними містянами.

Водночас у деяких працях спостерігається надто широке розуміння суржику, спричинене, очевидно, хибним ототожненням цього специфічно українського феномену з російським просторіччям у другому — ширшому значенні слова.

Так, Майкл Флаєр, автор статті про суржик, опублікованої у часописі «Критика» у 2000 році, виявляє хибне уявлення про характер соціального середовища, в якому виникає і побутує розглядуваний субкод. «В битві за мовну першість, — пише він, — вибір загалом обмежується двома мовними стандартами — української чи російської мови. Та поки вони змагаються за роль високої мови в Україні, роль низької виконує українсько-російський суржик. За останні п’ять років у цій своїй функції він став своєрідним мовним притулком для відчужених і бунтарів, тих, хто йде проти норм суспільних умовностей, хай то представники молодіжної культури, кримінальний елемент, військові чи свідома свого соціального статусу модерна тусовка» [Флаєр 2000: 16].

Суспільні групи, що їх дослідник вважає соціальною базою суржику, насправді є носіями професійних і корпоративних жаргонів, або, за іншою термінологією, соціальних діалектів. Останні виникають унаслідок свідомого прагнення певної групи мовно виокремитись, а в деяких випадках і протиставитись іншим у межах усього соціуму.

Натомість постання суржику спричинене протилежною психологічною мотивацією, а саме намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища, а це явище принципово іншої природи.

Відмінність між соціальним діалектом і суржиком як різновидами усного мовлення полягає також у тому, що соціальний діалект утворюється в межах однієї мови — або російської, або української, тоді як суржик є змішаним типом мовлення.

Чимало плутанини вніс у проблему ідентифікації розглядуваної субмови Олександр Гриценко, один з авторів присвяченого суржикові есею, вміщеного у виданні «Нариси української популярної культури» (К., 1998). Класифікація лінгвістичних явищ, котрі культуролог ідентифікує як суржикомовні, фактично

підводить під це визначення всі типи українського мовлення, що побутують в Україні — і сленговий текст О. Забужко, і вивчену українську мову інтелігентів, котрі в побуті розмовляють російською, і «професійні інституціалізовані дискурси та субкультурні сленги», і «мову русифікованих українців», і «засмічену русизмами мову суспільних низів», і мовленнєву базу гумористичних шоу. З усіх перелічених «дискурсів» тільки два останніх можуть відповідати «суржикомовним практикам», але з певним уточненням.

На жаль, брак фахових знань у галузі обговорюваних лінгвістичних проблем О. Гриценко компенсує категоричністю в оцінках і висновках. «Видається чи не найбільш дезорієнтуючим, — пише він, — в усіх розмовах про суржик те, що його вважають — і це зафіксовано вже й у словниках — “нечистою”, “зіпсованою” мовою. Вважається, що суржиком говорить людина, яка не володіє мовами “чистими”, тобто літературними, нормованими — російською, українською або принаймні володіє лише однією з них, а замість іншої послуговується суржиком. У масовій свідомості сформовано стереотипне уявлення, що, мовляв, “колись усі українці розмовляли чистісінькою українською мовою, але потім внаслідок русифікації стали балакати суржиком”. Це, ясна річ, міф» [Стріха, Гриценко 1998: 638].

Зрозуміло, що «чистісінькою» мовою до русифікації українці не розмовляли. Найпоширенішою формою побутування української мови, як, до речі, й інших мов, у минулі віки, до періоду індустріалізації, були територіальні діалекти, що становлять не менш багаті й повноцінні в лексичному і структурному плані мовні утворення, ніж пізніше сформований на їхній основі наддіалектний літературний стандарт. Та чи є міфом нинішній різновид змішаного українсько-російського мовлення і чи є міфом русифікація?

Цікаво, що відповідь на ці питання дає співавтор О. Гриценка Максим Стріха, який цілком переконливо трактує суржик як проміжну субмову, що виконує роль перехідного етапу в асиміляційному процесі витіснення української мови російською [Стріха, Гриценко 1998: 637].

Л. Ставицька запропонувала вживати щодо форм українського усного мовлення термін *просторозмовна мова* замість *просторіччя*, а суржик кваліфікувати з додатковим означенням як *некодифіковану просторозмовну мову* [Ставицька, Труб 2007: 58].

В одній з останніх своїх праць, присвячених суржикові, Л. Ставицька дає таке його визначення: «Суржик — це некодифікована просторозмовна мова, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований цільнооформленими лексемами — суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах» [там само: 77].

Така дефініція суржику доволі близька до визначення О. Тараненка, але вона доповнена терміном *суржикізм*, що позначає лексему, в якій відбулося змішування елементів двох мов: **понял** + зрозумі**в** = **поняв** [там само: 59].

Водночас недоліком обох запропонованих визначень є розмитість, недостатня чіткість формулювань, зокрема відсутність розрізнення явищ інтерференції та конвергенції, що призводить до невиправдано широкого трактування суржику.

Згідно з таким розумінням, суржиковим можна вважати будь-який українськомовний текст, позначений впливом російської мови, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції, що й знаходить свій вияв у трактуванні суржику як «розмовної мови і фактично основного засобу спілкування більшості україномовного населення країни» [Тараненко 2007: 689].

Занадто широке трактування змішаного українсько-російського мовлення знайшло відображення й у спробі його класифікації, здійсненої у згадуваній статті О. Тараненка. Залежно від культурно-освітнього рівня носіїв суржику, типів їхньої мовної поведінки і ступеня лояльності до тієї чи іншої з двох контактних мов

дослідник виокремлює три різновиди суржику: мова досить спонтанного користування, що реалізується у мовленні осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем; мова достатньо усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, котрі загалом знають як українську, так і російську літературні мови, хоч і не мають навичок мовного автоматизму в користуванні ними, особливо першою; суржик як мимовільне й понад те — небажане для самого мовця явище при контрольованому користуванні мовою — як базовою, так і небазовою, другою [там само: 690].

Класифікація О. Тараненка вже дістала критичну оцінку з боку польського дослідника суржику А. Брацкі. Він зауважив другорядність критеріїв, які запропонував український мовознавець для виділення різних типів українсько-російського мовного гібрида [Брацкі 2007: 141].

Інший принцип — просторово-часовий — поклала в основу класифікації суржику американська дослідниця Лада Біланюк, яка розрізняє п’ять його типів: урбаністично-сільський (Urbanized — Peasant Surzhyk), сільський діалектний (Village — Dialect Surzhyk), підрадянсько-український (Sovietized-Ukrainian Surzhyk), міський білінгвальний (Urban Bilinguals’ Surzhyk), суржик у постнезалежній Україні (Post-independence Surzhyk) [Bilaniuk 2005].

Попри певні переваги класифікації Л. Біланюк, у відгуках на її працю було зауважено логічну непослідовність у застосуванні критеріїв поділу: перший, другий і четвертий типи змішаного мовлення було виділено за опозицією місто — село, а третій і п’ятий — за хронологічним принципом [Ставицька 2007: 108].

Інший рецензент вважає недоліком зазначеної класифікації брак виявлення специфіки мовного середовища, що його утворює суржик, як і той факт, що суржик у дослідженні Л. Біланюк постає як незмінне «вітальне» утворення, на яке не впливають зміни обставин і особливості зовнішньої мотивації [Брацкі 2007: 141–142].

Можна зауважити також проблематичність розрізнення перших двох типів сільського суржику в розглядуваній класифікації, належність четвертого типу швидше до проявів координативного білінгвізму, а не змішаного мовлення, а

також певні застереження щодо виділення п'ятого різновиду — суржику в сучасній Україні, про що йтиметься далі.

Слід врахувати, однак, що зазначені класифікації належать до перших спроб аналізу й систематизації суржику, тож їхні недоліки спричинені передусім браком лінгвістичних описів зразків відповідного мовлення, які спиралися б на масив польових записів.

У цьому зв'язку потребує перевірки на конкретних фактах висловлене в енциклопедичному виданні, присвяченому київській старовині, твердження його упорядника, літературознавця Анатолія Макарова щодо формування змішаної українсько-російської мови в середовищі київської інтелігенції в XIX столітті. У статті «Київський суржик» зазначеного видання А. Макаров пише: «У 1860 р. київська інтелігенція почала переходити в побуті на українську мову. Робилося це шляхом простого змішування російських і українських висловів, так що в 1870–1880 рр. у будинках освічених містян говорили невідомо на якій мові... Суржик — це мова міста, яка перестала бути українською, але так і не стала російською...» [Макаров 2002: 193–194].

Цю інформацію беззастережно приймає Л. Ставицька [Ставицька 2005: 262]. Однак, враховуючи повну відсутність українськомовної освіти в підросійській Україні, а також численні свідчення протилежного характеру — про високий ступінь зросійщення київського населення в XIX столітті, теза А. Макарова видається доволі сумнівною.

У науковій літературі спостерігаються й різні підходи до кваліфікації змішаних українсько-російських форм розмовного мовлення. Більшість мовознавців схильні розглядати їх як суму ідіолектів, у кожному з яких процеси змішування елементів двох мов відбуваються довільно й безсистемно [див.: Bracki 2009; Мозер 2016]. «Суржик — це зазвичай не мова, а спосіб мовлення, — пише Міхаель Мозер. — ...Усякі спроби зарахувати "суржик" у статистики мов України нам здаються вкрай сумнівними» [Мозер 2016: 50]. Аналогічно трактують білорусько-російський мовний гібрид білоруські дослідники, пор.: «...трасянка — це перехідне явище поступової заміни білоруських елементів на відповідні

російські, характерне для мовлення мігрантів із сіл і викликане соціальною необхідністю підлаштування (“подстройки”) під російське мовлення містян і становить набір стихійно і по-різному русифікованих індивідуальних способів висловлювання, які варіюються від носія до носія і залежно від адресата і ситуації» [визначення Ірини Лісковець; цит. за: Калита 2010: 113]. Сергій Запрудський вважає трасянку першим етапом мовного зсуву від білоруської до російської мови [там само: 59–60].

Натомість існує й погляд на трасянку і суржик як на системні утворення, що їх можна розглядати як певні початкові етапи формування нових мов або різновидів мов. Таке пояснення природи трасянки і суржику послідовно обстоює, зокрема, німецький дослідник контактних мов Ґ. Гентшель [1]. Очевидно, аналогічно трактують гібридні форми мовлення на території Білорусі та України й російські дослідники з Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Принаймні такий висновок можна зробити на підставі назви дослідницького проекту, присвяченого вивченню трасянки і суржику, що здійснювався в університеті з 2003 року, — «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі».

У згадуваній вище статті Ґ. Гентшеля й О. Тараненка автори розглядають змішане мовлення як третій ідіом, що побутує на території України поряд з двома національними мовами — українською і російською.

«Україну, — зазначають дослідники, — можна також розглядати під певним кутом зору як “тримовну” країну, оскільки в ній у соціолінгвістичному плані можна констатувати наявність не лише двох окремих (національних) мов, але також і третього мовного коду, третього ідіома — певної суміші елементів і структур перших двох ідіомів» [Хентшель, Тараненко 2015: 4].

Одним з основних завдань цього дослідження було визначення на базі масового опитування поширеності змішаних форм мовлення, співвідношення їх з

[1] Див. полеміку з таким трактуванням трасянки і суржику у зазначеній статті М. Мозера. Варто звернути увагу і на таку орфографічну деталь, як розбіжність у написанні українською мовою імені та прізвища німецького дослідника (Gerd Hentschel). М. Мозер відтворює відповідне ім’я і прізвище у формі, близькій до української вимови, — Ґерд Гентшель, тоді як в інших публікаціях цього автора в українських виданнях відображено російськомовну традицію передачі літер g і h у німецьких антропонімах — Герд Хентшель.

українською та російською мовами, характеру міжмовної взаємодії, ставлення населення до кожного з трьох ідіомів тощо. Той факт, що суржику (за термінологією авторів — УРЗМ, «українсько-російське змішане мовлення») приділено в дослідженні особливу увагу, засвідчує обраний цільовий ареал — Центральна Україна в розширеному розумінні, оскільки до території обстеження, крім областей, які традиційно входять до центральних, автори включили й Хмельницьку, Харківську і Дніпропетровську області. Зорієнтованість дослідження на соціолінгвістичний аналіз усіх трьох ідіомів зумовив і вибір для обстеження тільки міських населених пунктів. За межами дослідження лишилися великі міста (Київ, Харків, Дніпропетровськ), де, як зазначають автори, немає типових середовищ функціонування УРЗМ, а також села як території поширення автохтонних діалектів [там само: 6].

Правомірність виключення з обстеження сільських місцевостей можна поставити під сумнів, бо російська мова і суржик активно проникають і в сільські середовища. Натомість у великих містах справді майже немає осередків побутування змішаного мовлення, оскільки впродовж радянського періоду російська мова посіла тут домінантні позиції в усіх сферах комунікації. Відтак при дисперсному розселенні носії суржику вже в другому поколінні переходили під тиском оточення на російську мову спілкування. Нині ситуація, принаймні в столиці, дещо змінюється під впливом українськомовної освіти, однак і сьогодні явище заміни змішаного коду українською, а не російською мовою не набуло масового поширення.

Одну з головних проблем мовної ситуації країни становлять сформовані в радянський період суржикомовні середовища, зосереджені у приміських зонах великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій. Варто навести в цьому зв’язку значні відмінності в показниках комунікативної потужності української та російської мов у населених пунктах різної величини. Опитування, проведене Інститутом соціології НАНУ впродовж 1994–2001 років, показало, що найбільшу прихильність до української мови виявляють сільські мешканці, її вживання найпоширеніше в селах. Що ж до міського населення, то тут

спостерігається така закономірність: чим більше місто, тим менше його мешканців визнає українську мову рідною і ще менше використовують її в сімейному спілкуванні. Згідно з результатами зазначеного опитування, у середньому по Україні 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % спілкуються нею в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, у великому місті — 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як ситуативних двомовців, становить 18,9 % у селі, 30,1 % у невеликому місті і 24,4 % у великому місті [Прибиткова 2001: 65].

Дослідження мовної ситуації України, здійснене в 2006–2008 роках у межах міжнародного проекту за сприяння програми INTAS, виявило також кореляцію між використанням обох мов — і української, і російської в повсякденному спілкуванні та розповсюдженням змішаних типів мовлення. У тих місцевостях, де переважає побутовий білінгвізм, зростає й наявність суржику [Мовна політика та мовна ситуація 2008: 320].

Оскільки в сучасному постіндустріальному суспільстві мовну поведінку і мовно-культурні орієнтації населення диктують міські, а не сільські середовища, великі українські міста, зросійщені в період колоніальної залежності від Росії, лишаються потужними центрами процесів самоасиміляції й поширення їх на всю територію країни. Це уможливила й очевидна нездатність керівної еліти зупинити русифікацію, впровадивши і реалізувавши відповідне мовне законодавство.

Як показують сучасні соціолінгвістичні обстеження, невеликі міста, де зменшується порівняно із сільськими місцевостями частка українськомовних осіб і збільшується використання двох мов у повсякденному спілкуванні, слід розглядати як певні перехідні зони між українськомовними селами і російськомовними великими містами. Невеликі міста, особливо розташовані у зонах, прилеглих до великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій, стали осередками формування гібридних варіантів усного мовлення, первісна українська основа яких руйнується під впливом стихійного пристосування до російської мови в процесі комунікації з її носіями.

У зв’язку з цим видається сумнівним факт виділення у згадуваній вище розвідці Ґ. Гентшеля й О. Тараненка численної групи тих з 1400 опитаних у липні 2014 року респондентів, хто «практикує (очевидне) диглосійне, паралельне вживання української мови та УРЗМ». Такі респонденти становлять, за даними дослідження, чверть опитаних в ареалі Центральної України [Хентшель, Тараненко 2015: 23].

Як свідчать висновки дослідження, його автори розглядають суржик як різновид усного мовлення, який не становить загрози для української культури: «Принаймні більшість опитаних не вбачає в УРЗМ (і ще більше в російській мові) загрози для української культури, а з висловленням “Змішаною мовою найкраще виражати почуття” погоджується навіть у Західній Хмельницькій області кожний четвертий респондент, у Східній Сумщині — три з чотирьох. Це є виразною вказівкою на те, що УРЗМ на широких просторах Центральної України є досить “природним” мовним кодом» [там само].

На нашу думку, таке трактування змішаного мовлення не враховує одного, але принципового для його аналізу специфічного аспекту співіснування суржику з літературною мовою. Оскільки суржик є типом розмовного мовлення, в якому поєднуються елементи двох мов — української і російської, то виникає питання: яка мова посідає перше місце в традиційному поділі на «літературне/розмовне» («нормативне/ненормативне», «писемне/усне»)? Українська чи російська?

Здається, автори дослідження переконані, що суржик співвідноситься лише з українською літературною мовою, про що свідчить і наведена ними статистика буцімто чисельної групи респондентів, які практикують у щоденному спілкуванні паралельне вживання УРЗМ з українською літературною мовою.

Однак проблемність білінгвальної української ситуації полягає в тому, що на роль «правильної», «чистої» мови претендують дві мови — українська і російська. Використання змішаного коду означає, що його носій втрачає мовну стійкість, його свідомість роздвоюється між українською та російською мовами. Російська мова у сприйнятті суржикомовця має такий самий, а часто й вищий престиж, ніж первинна українська.

За нашим спостереженням, підтвердженим обговоренням із студентами на семінарах з курсу соціолінгвістики мовної ситуації їхніх населених пунктів, мовна практика паралельного вживання української мови і УРЗМ властива лише тим групам молодих людей, які приїздять із суржикомовних місцевостей до Києва здобувати вищу освіту. Як свідчать студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія», дехто з них, вживаючи літературну мову під час занять, часом переходить на рідний суржик у спілкуванні із земляками в гуртожитку. Проте такі студенти не становлять більшості. Крім того, слід врахувати, що не вся приїжджа молодь переходить на українську мову спілкування, значна частина її під тиском зросійщеного комунікативного простору великого міста русифікується, поповнюючи лави так званого російськомовного населення. Нижче наводимо відповідне свідчення з есею студентки НаУКМА:

«На основі власних спостережень можу стверджувати, що серед населення мого міста (м. Узин Білоцерківського району Київської області) сформувався та закріпився стереотип, що українська є мовою спілкування в селах та в невеличких містах, а у великих містах варто спілкуватися російською. Особливо помітною роль російськомовного міста у впливі на особистість стала при зустрічах колишніх випускників моєї школи. Мене вразило, що люди, які декілька років тому займали перші місця на Всеукраїнських олімпіадах з української мови, які спілкувалися лише українською в побуті, нині говорять російською (причому серед них є декілька філологів української мови)».

Пристосування до нав’язаної імперією російської мови має наслідком роздвоєння національної ідентичності українців, ослаблення зв’язку із «своєю» українськомовною громадою. За поведінковими стереотипами суржикомовці часто виявляють більшу близькість до російськомовної частини соціуму, ніж до українськомовної.

Так, проведене в 2015 році дослідження Київського міжнародного інституту соціології, метою якого було виявити ступінь вразливості різних верств українського суспільства до російської пропаганди, показало, що найменш вразливою є українськомовна частина соціуму, а найбільш вразлива —

російськомовна. Суржикомовна група за цією ознакою перебувала у проміжній позиції, проте ближчій до російськомовної групи. Якщо середній індекс РРП (результативність російської пропаганди) по Україні становить 26 одиниць, то для українськомовних цей індекс дорівнює лише 15 одиницям, натомість для російськомовних — 38 одиницям, а для суржикомовних — 27 одиницям [Оснач].

Ефект дистанціювання, відчуження від рідної української говірки або й літературної мови у психіці носіїв гібридного коду підтверджують факти негативного сприйняття в суржикомовних середовищах мовної поведінки тих молодих людей, які під впливом освіти переходять у спілкуванні на українську літературну мову. Нижче наводимо зафіксовані студентами в письмових роботах випадки відповідної реакції оточення на їхні спроби переходу на українськомовне спілкування:

«Наприклад, ти дзвониш кращому другові, питаєш, як справи, і чуєш у відповідь: “Ну де твої “Як дєла?” Шо ти так рєзко переходиш» (Наталя, Чернігівська обл.).

«І от, коли зустріла свого давнього друга й заговорила до нього українською (нормальною українською, якою вона й має бути), то почула у відповідь щось подібне: “О, ти так змінилася. Зовсім друга вже. І перестань балакати так странно! Я тебе погано понімаю”» (Тетяна, м. Хмельницький).

«З самого дитинства я не любила свій суржик. Як допитлива дитина я завжди прагнула до чистої мови, але морально було складно переходити на українську або російську, коли навколо тебе тільки суржик і чуєш славнозвісне “Не видєлуйся”» (Наталя, м. Остер Чернігівської обл.).

«Ой, яка ти українська стала». «Ти диви, як балакаєш, українізірована!» (Лариса, м. Полтава).

Очевидно, психологічним підґрунтям подібної реакції на спілкування молодої людини українською є не тільки трактування такої мовної поведінки як прагнення «вивищитися» над співрозмовником, а й підсвідоме неприйняття

позиції, в якій виявляється опір узвичаєному в суржикомовному середовищі пристосуванству до російського мовного коду як «вищого» за рідний український.

Змішування української мови з російською згубно впливає і на українську літературну мову, розмиваючи її норми на всіх рівнях, і на українські говірки [1]. У зв'язку з цим помилковим видається проведення аналогій між явищем суржикізації і змішуванням елементів діалектного мовлення із загальнонаціональним стандартом, властивим іншим мовам. Таку аналогію проведено, зокрема, у розвідці німецьких славістів Ґерда Гентшеля і Марка Брюггеманна про мовну ситуацію України. Автори дослідження розглядають суржик як «одну з багатьох форм специфічних регіональних мовних змішувань, що складається з елементів автохтонних діалектів і основної загальнонаціональної/літературної мови. Це явище можна спостерігати на території Європи, воно аналогічне, зокрема, до південнонімецьких міських діалектів або, точніше, регіолектів» [Хентшель, Брюггеманн 2016: 59].

Проведена аналогія видається хибною, бо вона підміняє явище змішування двох мов — мажоритарної та міноритарної — взаємовпливом, що відбувається в межах однієї мови між її літературною формою і діалектами. Діалектне мовлення у його взаємодії із загальнонаціональною мовою не тільки не шкодить її розвиткові, а навпаки, становить постійне джерело її лексичного збагачення. Натомість змішування двох мов, одна з яких має слабшу комунікативну потужність внаслідок тривалого колоніального нищення, що властиво мовній ситуації України, загрожує самому існуванню української мови. Як зазначає мовознавець Орест Ткаченко, «мова бездержавного народу, мова, що зазнає тиску з боку інших мов із сильнішими соціолінгвістичними позиціями, не має права на змішування, зокрема лексичне, з подібною сильнішою мовою, бо це може стати початком її кінця» [Ткаченко 2004: 233].

На небезпеці популяризації гібридних форм мовлення, які активно практикують телеканали, належні олігархам, не раз наголошував Ю. Шевчук у

[1] На сьогодні існує вже чимало досліджень, які констатують зникнення в суржику питомих рис української мови. З останніх можна навести розвідку Міхаеля Мозера «"Суржик" чи "суржики"?» (2016).

своїх лекціях та виступах у ЗМІ. Промовистою, зокрема, є назва одного з його інтерв'ю «Двомовність для України — це поцілунок смерті» [1].

Те, що подібні застереження не є перебільшеними, підтверджує доля білоруської мови, де впродовж останніх двадцяти років відбувся занепад і білоруської мови, і трасянки. Територію Білорусі можна розглядати як експериментальний полігон, що продемонстрував наслідки «змагання» ослабленої в колоніальну добу національної мови, позбавленої державної підтримки і після здобуття незалежності, з мовою імперії. «Природні» процеси масового змішування білоруської мови з російською загрожують смертю і білоруській мові, і трасянці.

Поширення суржику як змішаної субмови, в якій руйнується діалектна або загальнонародна основа української мови, створює сприятливий ґрунт для пришвидшення асиміляційного процесу, подальшої експансії російської мови. У випадках дисперсного розселення вчорашніх селян у містах вживання ними змішаного мовлення відбувається впродовж життя одного-двох поколінь, оскільки діти суржикомовних осіб, змалку опановуючи мову оточення, переходять на російську.

Можливо, дещо уповільнюється фаза переходу з української мови на російську, консервуючи вживання змішаного мовлення у довшому часовому проміжку, у місцях компактного проживання носіїв суржику, зокрема у приміських зонах, де утворюються суржикомовні середовища. Проте й наявність певних ареалів більш стабільних суржикомовних середовищ навряд чи свідчить про «дивовижну стійкість української мовної основи» в суржику, як це зауважувала Л. Ставицька [Ставицька 2007: 83].

7. Суржик у системі соціорівнів української мови. Від напівмовності до знекультурення

В українському мовознавстві загальноприйнятим є підхід до аналізу мовного розмаїття згідно з розподілом мови за функціональними стилями.

[1] http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/teleradio/article/view/1615

Традиційно виділяють офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, розмовно-побутовий та художній стилі. Уже в останні два десятиліття до цього переліку додано конфесійний стиль. Дехто з мовознавців виокремлює також епістолярний стиль. Спеціальних досліджень потребує новітній засіб комунікації, що стрімко розвивається, — мова інтернету.

Слід сказати, що традиційний розподіл на функціональні стилі ґрунтується переважно на писемних формах мови, на офіційних, досить замкнутих сферах її вживання. Зосередження уваги мовознавців на таких формах побутування мови пояснюється специфікою її функціонування в колишній тоталітарній державі, де не було публічного діалогу влади з народом, де до усного слова, яке важче проконтролювати, влада завжди ставилася з підозрою.

Натомість у відкритому демократичному суспільстві усне мовлення, зокрема публічне, набуває особливої ваги, що передбачає застосування, поряд зі стилістичною класифікацією, інших теоретичних підходів до вивчення розмаїтих форм уживання мови. Зокрема, у зарубіжній лінгвістиці до аналізу розмаїтих форм побутування етномови залучають поняття соціорівнів, або мовних регістрів.

Кожна розвинута мова має систему соціорівнів, що віддзеркалює поділ суспільства на класи і групи. Соціальні різновиди мови безпосередньо вливають на її стильовий розвиток.

Характерною ознакою мови, що вмирає, є обмеження у вжитку щоденного розмовного мовлення і зникнення соціальних різновидів мови. Лінгвісти пишуть про зростаючу «баналізацію» ірландської мови. Те саме відбувається з білоруською мовою. Так, О. Забужко, перекладаючи книжку білоруської письменниці Світлани Алексієвич «Чорнобиль: Хроніка майбутнього», яка містить записи російськомовних усних оповідей білорусів, зауважила, що всі записи відтворюють «безликий, граматично правильний колоніальний “ньюспік”, який дощенту затирає будь-які індивідуальні прикмети мовця» [Забужко 2011: 478]. Запитавши у авторки, чому записи не зберігають бодай автентичної селянської трасянки, Забужко почула у відповідь, що «ніяких соціолектів, ані навіть діалектів у догораючій, як скіпка, сучасній білоруській мові не існує… що

отим самим однаковим, блідим і безбарвним “президентським” “ньюспіком” і розмовляє майже ціла країна…» [Забужко 2011: 479].

Показово, що, думаючи про українського читача, О. Забужко в перекладі «підреставрувала», за її словами, мовні «автопортрети» персонажів, орієнтуючись переважно на їхні українські лінгвосоціальні відповідники — від діалекту бабусь-поліщучок та завчено-«правильної» мови містечкових «еліт» до міського суржику і професійно-плинної інтелігентської «літературщини» [Забужко 2011: 478–479].

Отже, в українській мові, як і в кожній розвиненій живій мові, існує система соціорівнів, або регістрів, що охоплює мову культивовану, витриману, спеціальну, розмовну, грубу, непристойну [Тищенко 2007: 72].

Водночас білінгвальна ситуація країни, де поряд з українською побутує російська мова, поділяючи з нею всі сфери суспільного життя, не може не позначитися на певних соціальних рівнях мови.

Якщо говорити про вищі регістри мововжитку, то українська має багату розвинену літературну форму побутування, здатну обслуговувати всі відповідні галузі суспільного життя. Саме вона і в писемних, і в усних різновидах її побутування належить до культивованої витриманої мови, що вживається в колі освічених людей. Її креативний потенціал засвідчує інтенсивний розвиток художньої літератури, політичного дискурсу, мови науки і філософії в нинішній посттоталітарний період звільнення від цензури й диктату одноманітного компартійного ньюспіку.

З подій культурного і наукового життя, що підтверджують можливість адекватного відтворення українською мовою найскладніших понять із царини європейської філософії, слід назвати переклад з французького оригіналу кількох томів фундаментальної праці «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» у п’яти томах, який здійснили під керівництвом філософа Костянтина Сігова науковці Центру європейських гуманітарних досліджень Національного університету «Києво-Могилянська академія» (К.: Дух і літера, 2009–2018).

Попри певні проблеми унормування наукової термінології, пов’язані і з процесами масових запозичень з англійської мови, і з потребою її внутрішньої дерусифікації, можна стверджувати і її відповідність сучасному рівневі наукового розвитку, що засвідчують нові лексикографічні видання, зокрема «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (Фізика та споріднені науки)» Ольги Кочерги і Євгена Мейнаровича, який містить 150 тисяч термінів.

Водночас домінування російської мови у середовищах великих міст негативно впливає на стан такого регістру української мови, як повсякденне розмовне мовлення, або сленг. На небезпеці змертвіння української мови внаслідок занепаду її у функції неформального побутового спілкування наголошував Ю. Шевельов у своїх працях, присвячених аналізові мовної політики в радянській Україні. Так, у статті «Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плинних в українській літературній мові» учений писав: «Ще в 19 столітті українська мова мала різні арґо і сленґ, правда, не міського типу, не кажучи вже про попередні століття… У сучасній Україні, як здається, власні українські арґо відмерли, а інновації в сленґу позичаються майже автоматично з російської мови… Про небезпеку цього явища для самостійного розвитку, кінець-кінцем і самого існування неросійських мов СРСР, немає потреби говорити. Жарґони і сленґ є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загальновідомо, що і сучасні романські мови постали з “вульгарної”, а не нормативної латини» [Шевельов 1996: 11].

Дехто з перекладачів і теоретиків перекладу також вказує на труднощі, пов’язані з адекватним відтворенням засобами української мови сленгових лексичних пластів чужомовного літературного твору. Так, аналізуючи переклад роману «Платформа» французького письменника Мішеля Уельбека, в якому широко вжито стилістично знижену лексику французького арго, О. Чередниченко зазначає, що «нерозвиненість українського сленгу практично не дає змоги встановити прямі міжмовні аналогії, тим паче, що в українській літературі немає усталеної традиції використання сленгу. Тож перекладачеві нічого не залишається,

як добирати часткові контекстуальні відповідники, замінюючи вульгарні слова нейтральними, книжними або розмовними та передаючи їх описово» [Чередниченко 2007: 159].

Однак реалії соціокультурної ситуації України, як і перекладацька практика, спростовують поширену думку про недостатню розвиненість українськомовного сленгу.

Цікаво зазначити, що знайомство з творчістю молодих літераторів змусило Ю. Шевельова відмовитися від своєї думки щодо занепаду українського міського мовлення, висловленої в його мовознавчих працях. Це видно з листування Юрія Володимировича з О. Забужко. У листі до письменниці від 28 листопада 1995 року він пише: «І в дослідженнях (ідеться про “Польові дослідження з українського сексу” О. Забужко. — *Л. М.*), і в листі з 28 серпня розкішно квітне наш сленґ. Я вірю в сленґ… Ірляндизація не страшна, коли живий сленґ. Я вболівав, що його в нас нема. А він, так виглядає, є» [Забужко 2011: 78].

Інтенсивність і природність процесів виникнення нової української урбаністичної літератури пояснюється генезою нашої сучасної літературної мови, формування якої відбувалося на базі народнорозмовного усного мовлення, хай і селянського. Ці досі живі мовні джерела наближають українськомовну експансію в урбаністичний простір зросійщених міст, що вже розпочалась.

Легкість, з якою українська мова може поширитися у середовищі всіх соціальних верств сучасного міста, демонструють якісні переклади зарубіжної кіно- і телепродукції, адже в кінофільмах і телесеріалах звучить саме розмовне, соціально й індивідуально диференційоване мовлення. Можна цілком погодитися з тією оцінкою позитивного впливу кіноперекладів на ставлення молоді до української мови, яку дала їм письменниця Леся Воронина: «…Є блискучі переклади сучасної живої розмовної мови, згадаймо хоча б кіноперекладиОлекси Негребецького… Його переклади культового “Альфа”, “Тачок”, “Паровоза Томаса та його друзів”, “Піратів Карибського моря”, “Шрека” зробили більше для заохочення інтересу до української мови серед дітей та підлітків, аніж усі

помпезні вистави, гасла й пісні, в яких “рідна мова-колискова ллється з серця, як з відерця!”» [Леся Воронина 2011].

Таким чином, і розмовні форми побутування української мови — усний різновид літературної мови в офіційних і публічних сферах вжитку, а також фамільярне мовлення, значно вільніше в царині вибору лексичних і фразеологічних засобів, зберігають достатній ресурс для того, щоб витримати конкуренцію з відповідними соціорівнями російської мови. Натомість значно розкладовішим виявляється російськомовний вплив тих груп, що належать до нижчих соціальних верств населення.

Стратегія мовно-культурної політики асиміляції неросійських народів Радянської імперії спричинила загальне зниження рівня культури. Українська культура, яка в 20-х роках минулого століття почала завойовувати урбаністичний простір підросійської України (а в підавстрійській частині формування міських українськомовних середовищ відбулося раніше), після наступних спустошень втратила цілісність, почасти через заміну її російською, а почасти — через поширення гібридних українсько-російських форм мовлення й культури, що стимулює, відповідно, і формування нечіткої роздвоєної етнічної ідентичності.

Суржик, хоча й сформувався на первісній базі української мови, постав у результаті втрати у значної частини її носіїв усвідомлення відмінності своєї мови від конкуруючої з нею російської, втрати відчуття соціокультурної цінності рідної мови як тієї, що пов’язує нинішнє покоління з попередніми, і відповідного послаблення національної солідарності, колективного усвідомлення часової безперервності існування своєї етнічної спільноти.

Головною мотивацією мовної поведінки людей, які говорять суржиком, є намагання пристосуватися до російськомовних співрозмовників, переінакшити своє мовлення на зрозуміле для них. Такі особи, спілкуючись з російськомовними, несвідомо вибирають з-поміж українських лексичних синонімів ті, що ближчі до російської мови, нівелюючи в такий спосіб своєрідність своєї мови. Можна навести у зв’язку з цим слова суржикомовного респондента старшого віку з м. Луцьк, зафіксовані під час фокус-групового опитування, проведеного 2006 року в

межах міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Чоловік упевнений у тому, що, говорячи українською, як він вважає, мовою, він легко знаходить порозуміння з росіянами: *«Я маю сильно багато друзєй росіян, да, но я завжди з ними говорю тільки на українському язику. І вони мене капітально понімають».*

Подібна особливість мовної поведінки в умовах асиметричного білінгвізму відома з досліджень й інших міжмовних відносин, що історично склалися за моделлю *мова імперії/мова колонії.* За спостереженнями одного з дослідників мовної ситуації Ірландії, «людина, яка трохи знає англійську мову, часто надає перевагу вживанню тієї ірландської конструкції, котра менше суперечить її навичкам в англійській (тобто тій граматичній системі, що слугує моделлю); це за умови, що вона не чинить свідомо, інакше результат буде протилежним... Навіть у тих випадках, коли деталі цього процесу не піддаються спостереженню, загальний результат буде значним, про що свідчить всезростаюча баналізація ірландської мови в тих сферах, де нею користуються паралельно з англійською» [Вайнрайх 1979: 78].

Мовне пристосуванство, намагання догодити російськомовному співбесідникові коштом нівеляції, спрощення своєї мови свідчить про втрату ціннісних орієнтацій, прив’язаності й поваги до рідної мови. Для ілюстрації роздвоєної мовної ідентифікації можна навести міркування респондентки середнього віку з міста Нетішин Хмельницької області, які зафіксувала у праці з соціолінгвістики у 2009 році студентка НаУКМА Тетяна Михальчук. На прохання визначити рідну мову жінка відповіла: *«Вапше-то я українка, но якшо люди розмовляють на русском, я стараюсь разгаварівать на русском. А якшо люди розмовляють на українському, я розмовляю на українській мові».* На запитання, як вона ставиться до вимог надання російській мові статусу другої державної, респондентка відповіла: *«Ця політика мене не дуже інтересує. Главне, шоб людина була хароша, а якою вона мовою розмовляє — українською чи російською — яка разніца?»*

Обмежене сприйняття української мови лише в одній її функції — функції спілкування, яку вона на території України поділяє з російською, нерозуміння ролі української мови як символу державності виявляють і такі судження, висловлені під час фокус-групових обговорень 2006 року, як, наприклад, обурення з боку респондента старшого віку з м. Луцьк з приводу дипломатичного спілкування міністра закордонних справ України Володимира Огризка державною мовою під час офіційного візиту до Москви: *«Бо тоже, я вам скажу, дуже противно дивиться, коли поїхав цей міністр в Росію і взяв переводчика»*.

У найбільш зросійщених містах Сходу й Півдня утворилися цілі суржикомовні середовища, в яких українсько-російський мовний гібрид, що формує таку ж, уже колективну, «проміжну» свідомість, майже всуціль витіснив розмовний різновид української літературної мови. Соціолінгвістичну характеристику одного з таких районів Харкова дав письменник Сергій Жадан:

«Я живу собі в спальному районі міста Харкова, де більшість населення є міщанами в першому поколінні — себто років 20 тому вони збудували собі цей спальний район і відтоді автоматично зараховуються до “російськомовного населення Сходу України”. Двомовність цього населення є показовою та беззастережною: в під’їзді, ліфті та на лавочці — суржик (на українській, так би мовити, основі), в гастрономі та на пошті — російською (ну, ви чули цю російську, “Мина Мазайла” читали). Але поцікався ти в цього населення на предмет мовного питання, певен, що більшість висловить підтримку саме російської мови. Можливо, тому ніхто й не питає в суперечках про двомовність обидві сторони — і з “російськомовного” боку, і з “україномовного”, бо насправді дотримуються подвійних стандартів і постійно лукавлять, тому що куди краще в цій ситуації обходитися загальною риторикою. Почнеш говорити відкрито — справді з’являться проблеми. А проблем ніхто не хоче» [Жадан 2008: 44].

Слід погодитися з етнологом Романом Кісем у тому, що за визначенням *російськомовне населення* «насправді приховується щонайширший і зовсім неоднорідний спектр дійсної мовленнєвої діяльності». Виокремлюючи аж вісім типологічно-функціональних груп, які істотно різняться за способами й

інтенсивністю використання російського мовлення, учений зазначає, що з них лише один тип можна зарахувати до групи з антиукраїнською настановою: «Кількісно цих людей в Україні не так уже й багато, а відповідні атитьюди та стереотипи поки що не стали в Україні тим самостійним стратоутворювальним фактором, який міг би спричинитися до масової антиукраїнської етномобілізації росіян та засимільованих “учорашніх” українців» [Кісь 2002: 43].

Щодо перехідних від українського до російського типів мовлення, то Р. Кісь зараховує до них два різновиди, які розрізняє за ступенем змішування. До першого типу належить поверхнево креолізований тип, коли в мовлення «мозаїчно» вкраплюються ті російські лексеми, які найчастіше вживані та пов’язані з функціонально значущими аспектами життєдіяльності і безпосереднього речового довкілля (*стройка*, *получка, фуражка, шляпа*). У цьому випадку зберігається основне лексичне ядро, граматична й фонетична структури української мови [там само: 41]. Другий різновид змішаного мовлення — глибинно креолізований, з абсолютною перевагою російських лексико-фразеологічних одиниць, зі збереженням деяких граматичних структур та фонологічних складників мовлення. «Саме цей тип мовлення майже завжди однозначно корелює з *етнічною змарґіналізованістю мовців та культурною їх креолізованістю.* Такий тип мовлення часто співвідноситься із глибокою кризою національної ідентичности, однак ще не означає її втрату (тобто повну асиміляцію)» [там само].

Поширене в масовій свідомості переконання в тому, що мова — це лише засіб спілкування, є глибоко хибним. Мова нерозривно пов’язана з культурою і свідомістю. Згідно з відомою концепцією Гумбольдта–Сепіра–Ворфа, відношення людини до явищ дійсності значною мірою зумовлене мовою: «Кожна мова окреслює навколо народу, що нею говорить, коло, з якого можна вийти, лише увійшовши до іншого кола» (Вільгельм Гумбольдт); «Мова є керівництвом до сприйняття суспільної дійсності... Люди живуть не в самому лише об’єктивному світі та у світі соціальної дійсності, ...але й *під владою конкретної мови* даного соціуму... Було б помилкою вважати, що ми можемо повністю збагнути дійсність,

не залучаючи мови, або що мова є другорядним засобом для розв'язку деяких окремих проблем спілкування й мислення. Насправді [уявлення про] "реальний світ" значною мірою несвідомо будують на мовних нормах даного суспільства» (Едвард Сепір) [цит. за: Тищенко 2007: 44].

Оволодіваючи іншою мовою, людина опановує й іншу культуру. Цей процес називають терміном *акультурація*, який позначає сприймання індивідом або цілою етнічною спільнотою культури іншої спільноти, що тісно пов'язано з мовою.

Російський мовознавець Є. Верещагін обґрунтував зв'язок між типами білінгвізму та рівнями акультурації [Верещагин 1969]. Початкова акультурація, згідно з його теорією, характеризується поєднанням рідних і вторинних елементів культури, коли моделі поведінки, культурні стереотипи більшою мірою визначаються рідною культурою. Цьому рівневі акультурації відповідає субординативний, або рецептивний, білінгвізм. Середній, або просунутій, акультурації властиве глибше засвоєння елементів чужої культури. їй відповідає медіальний білінгвізм. І, нарешті, останньою її стадією є повна, або кінцева, акультурація, якій відповідає координативний білінгвізм, що може спричинити відмову від рідної мови й перехід на другу, засвоєну мову. Наслідком цього рівня акультурації є культурна асиміляція, що призводить до відмови від рідної культури і втрати відповідної етнічної самоідентифікації [Верещагин 1969: 135–140].

Розвиваючи концепцію Є. Верещагіна, українська дослідниця Т. Федорчук вирізняє два типи білінгвізму у його зв'язку з рівнем засвоєння двох культур — монокультурний білінгвізм і бікультурний білінгвізм. Згідно з її концепцією, монокультурним можна вважати той тип білінгвізму, за якого засвоєння другої мови обмежується набуттям певної мовної компетенції, але не призводить до появи компетенції культурної, тобто до можливості інтерпретації смислів, зафіксованих в іншій культурі.

Натомість бікультурний білінгвізм передбачає наявність у свідомості індивіда двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, якими володіє білінгв. На думку Т. Федорчук, тип бікультурного білінгвізму формується тоді, коли оволодіння другою мовою, поряд з рідною, відбувається в ранньому віці, що

має наслідком високий рівень володіння як першою, так і другою мовою [Федорчук 2004: 8–9].

У цьому ж дослідженні зазначено, що явище напівмовності, або суржику, треба розглядати окремо: «Відсутність засвоєння на високому рівні хоча б однієї з мов, неможливість інтерпретації глибинних смислів тієї чи іншої мови призводять до відсутності у маргінальних осіб повноцінної когнітивної бази, нездатності їх бути носіями, реципієнтами і трансляторами певної національної культури. У цьому разі можна припустити наявність у свідомості етномаргіналів фрагментарного співіснування двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, з яких складається суржик... Фрагменти двох когнітивних баз у свідомості етномаргіналів можуть досягти максимального симбіозу, а самі ці індивіди стають таким чином носіями і трансляторами креолізованого типу культури» [там само: 9].

Отже, змішане мовлення формує етномаргіналів, подвійну ідентичність яких аналізує у своїх працях Р. Кісь. Культуролог визначає етномаргіналів як осіб, «що стоять на межі двох етнокультурних (лінґвокультурних) світів і не є органічно інтегрованими у жоден з них. Звідсіля — ціннісно-орієнтаційна та поведінкова амбівалентність етномарґіналів. Зазвичай, зокрема в умовах міст України, в урбаністичному довкіллі етномарґінал є *носієм, реципієнтом і транслятором креолізованого типу культури*. Ця остання — наслідок *інтерференції* отих “двох світів” саме в умовах етнополітичної “недобудованости”, цивілізаційної несамодостатности, а також структурної і функціональної неповноти нашого українського світу» [Кісь 2002: 33–34].

У таких випадках спроби пристосування до російської мови і, відповідно, залучення до російської культури відбувається на поверхневому рівні, що призводить до знекультурення людини, розриву її зв’язків зі своєю етнічною спільнотою, втрати почуття національної солідарності, яке формується в цілісному соціокультурному середовищі.

Оскільки національна мова, культура й ідентичність перебувають у тісному взаємозв’язку і взаємозалежності, розростання зросійщених напівмовних

середовищ становить реальну загрозу державному суверенітетові. Новітня російська експансія в соціокультурний простір країни позбавляє українців, як і в радянський період, культурної перспективи і має наслідком люмпенізацію населення.

«І російська царська, і російська радянська русифікація завжди найбільший успіх мала в основному серед людей малописьменних, позбавлених будь-якої культури і відповідно — власної усвідомленої ідентичності, — пише О. Пахльовська. — У радянські часи загалом невігластво було оголошене достоїнством. Невігластво культивувалося як гарантія політичної лояльності... Не йдеться про всіх без винятку громадян, які розмовляють російською мовою. Йдеться, власне, про не-громадян, про той продукт радянської "соціальної інженерії", який руйнує Україну і який зруйнував Росію. Це, власне, і є той позбавлений культури, ще цілковито підрежимний за своєю ментальністю homo sovieticus, який так вперто воює впродовж ось уже скількох років за російську як "регіональну" мову, а сам не здатен вивчити жодної мови, крім "советского языка" — хиткої піраміди фікцій, яка так і залишилась його єдиним "культурним" референтом. А тим часом, якщо і є "двомовність" у цих ареалах, то не українсько-російська, а дещо більш специфічна: це "двомовність" суржика і мата» [Пахльовська 2008: 445].

Гострота присуду О. Пахльовської має цілком реальні підстави. Знекультурення суспільства, втрата моральних орієнтирів, розкладовий вплив засобів масової інформації виявляються у загрозливому, подібному до ракової пухлини, розростанні тих типів мовної комунікації, які в ієрархії соціокультурних рівнів мови належать до найнижчих. Обидва названі авторкою різновиди репрезентують усне ненормативне мовлення. Проте якщо суржик паразитує на українській мові, нехтуючи її норми і спотворюючи їх через безсистемне використання елементів російської мови, то російська нецензурщина належить до грубої непристойної мови, яка порушує норми комунікації, оскільки в здорових суспільствах соціокультурний примус накладає табу на вживання вульгарної лайки.

Незвичайне, порівняно з іншими країнами, поширення мату в Росії закорінене в її деспотичній системі. Воно є хворобливою, психічно викривленою реакцією на відсутність людських прав, на необмежене законом застосування насильства, на загальну атмосферу незахищеності й приниження, в якій постійно перебуває людність цієї країни. Із ліквідацією в 1917 році вищих соціальних верств російського суспільства було знято соціальні бар'єри у використанні вульгарного різновиду російського просторіччя і його поширення набуло тотального характеру.

Відомо, що українській народній традиції був властивий стійкий імунітет щодо вживання російського мату. У колективній етнічній свідомості відповідну брутальну лайку трактували як чужий звичай, а його наслідування засуджувалося народною мораллю.

Це не заперечує наявності в українській мові свого набору лайок, і то не меншого за обсягом, ніж в інших мовах. Проте наша обсценна лексика сформувалася на базі інших лексико-семантичних шарів. Зокрема, найпоширеніший у російській мові обсценний фразеологізм, у якому слово «мати» вживається в брутальному сексуальному контексті, що його походження вважають спільним з деякими східними мовами, був неприйнятним для української етнічної свідомості.

Проте тотальна національна та соціальна уніфікація населення, здійснювана в СРСР шляхом поєднання терору з відповідними мовно-культурними практиками і демографічним плануванням, зняла соціокультурний бар'єр, що відчужував в українському суспільстві вживання брутальної російської лайки.

У зіткненні двох просторічних ненормативних типів мовлення — українського і російського — суржик як стратегія пристосування українців до російськомовних партнерів виявився цілковито беззахисним перед агресивним натиском брутального російського просторіччя. Ніщо так виразно не підтверджує думку О. Пахльовської про люмпенізаційний вплив на український соціум російської мови, яка стала «носієм вульгаризуючих концептів», як випадки поєднання суржикізованого мовлення з російським матом. Використання такого

мовного коду в міжособистісному спілкуванні демонструє не тільки світоглядну й культурну убогість, а й асоціальний цинізм його носіїв.

На жаль, така мовна поведінка набула своєрідної моди, особливо в молодіжних середовищах. Всеукраїнські масштаби розростання хвороби можна побачити з описів мовної ситуації населених пунктів у різних регіонах України, що їх виконують студенти Києво-Могилянської академії як одне із завдань соціолінгвістичного семінару. У багатьох роботах студенти зазначають, що вживання російської обсценної лексики належить до звичайних явищ і в міських, і в сільських середовищах майже всіх областей. Найприкрішим є те, що ця мовна хвороба нині вразила навіть студентські аудиторії, які мали б чинити опір проявам невігластва та безкультур'я. На підтвердження дозволю собі навести фрагмент запису суржику, насиченого російським матом. Запис зроблено в студентському гуртожитку Рівненського національного університету водного транспорту в лютому 2008 року:

> *«Прийшов на пару, повтикав, б...ь, пофіг... декан шось цеє... вимахується... сьодня один прєпод, бля, мене зає...в, карочє, звонить до мене, а я, блін, трубки не беру, пішов він на хєр... та такий лопух, бля, повний... на Бандери дерево веде, контужений... Такій, знаєш, перед бабами рісуєцця, знаєш, бля, такий модний чєл, щітає, шо перед тьолками... а так, з кимось базарити...»*

Культурний рівень міжособистісного спілкування двох студентів, які далі провадили «світську» бесіду за грою в карти, визначав обмін такими виразами: «сєлюх, бля», «сам ти сєлюх», «не базарь, бля», «два раза бахну і засохнеш», «закрой арбуз, бо шяс сємєчькі повилітають», «нє, ну чьотко лаха розвів», «вата ти тупа», «замажся», «мухабойку закрий», «чюєшь ти, рішала, я тебе парішаю шяс» тощо.

Р. Кісь, наголошуючи на дедалі більшій насиченості дискурсів навіть у студентській субкультурі й інтелігентських колах блатною лексикою і фразеологією, яка раніше побутувала тільки в межах російської вуличної та кримінальної субкультур, вважає це явище «ще небезпечнішим, ніж суржик, бо за

ним тягнеться довгий шлейф не просто мовленнєвих одиниць, а негуманних ритуалів і мовнопсихічних побудов, які, проникаючи в глибини розуму, руйнують самі підвалини культурного досвіду — міняють сам триб життя, стиль поведінки» [Мова 2008: 64].

Нинішня поширеність вульгарної непристойної мови засвідчує причиново-наслідковий зв'язок денаціоналізації з суспільною деморалізацією, про що писав свого часу Олександр Потебня. Домінантна мова в русифікованих областях перериває спадкоємність культурного розвитку українського етносу, блокує вплив української літературної мови в її найкращих зразках, культивованих у престижних інтелектуальних колах. Таким чином, російська мова стає засобом пониження культурного рівня населення, провідником вироджених, здеградованих форм мовної поведінки.

Через нездатність влади запровадити механізми захисту свого інформаційно-культурного простору населення найбільш зросійщених областей Сходу й Півдня опинилось у міжкультурному вакуумі, у стані напівмовності, напівкультурності, а відповідно, й національної напівпритомності. Тож не дивно, що до владних структур у цих регіонах потрапляють представники тих політичних сил, для яких національні інтереси не є пріоритетними. Освітньо-культурний рівень деяких керівників і депутатів обласних та міських рад на Сході й Півдні засвідчує нерідко й «культура» тієї російської мови, якою вони спілкуються. Відомий свого часу з інтернету запис діалогу очільників Харківської обласної та міської ради Геннадія Кернеса і Михайла Добкіна продемонстрував усій країні, що російська нецензурщина — норма неформального спілкування у високих кабінетах Харкова.

У загальнодержавному масштабі наявність істотної частки населення з нечіткою мовною поведінкою (вона становить, за підрахунками дослідників, 15–20 % від загальної кількості населення країни) зумовлює невизначеність мовної ситуації в Україні, оскільки ця частина населення може змінювати мовну ідентичність залежно від політичної ситуації [Лозинський 2010: 29].

Зупинити хворобливі мовно-культурні процеси денаціоналізації та соціальної деградації може лише мобілізація всіх культурних сил суспільства. Ключова роль у захисті довкілля від розкладових впливів брутальної мовної поведінки належить сферам освіти і культури.

8. Мовний гібрид у радянській і пострадянській масовій культурі

Відомо, що комуністичний режим тримався не лише на терорі і всеосяжному контролі над суспільством, а й на великому ошуканстві. Уміння застосовувати витончені маніпулятивні технології для розкладання національних культур, традицій, загальнолюдських моральних засад забезпечили режимові значно довше перебування при владі порівняно з іншим тоталітаризмом — нацистським. «Нацистський задум суперечить загальнолюдській ідеї добра, — зазначає Ален Безансон. — Комуністичний задум спотворює і розкладає її, бо виглядає гарно і дозволяє багатьом неуважним долучитися до проекту. Проект, будучи недосяжним, не залишає можливості дати йому моральну оцінку — хіба що засобами, не здатними досягнути своєї мети. Відтак вони самі стають дійсною метою. Долучаючись до злочину, брехня робить його привабливішим і небезпечнішим» [Безансон 2007: 43–44].

Комуністичний режим застосовував різноманітні методи фальшування дійсності й поширення ментальних стереотипів, потрібних для формування з підвладного йому населення слухняної маси, позбавленої власної думки та гідності. Багатий матеріал для вивчення маніпулятивних технологій прихованої ідеологічної пропаганди дають артефакти радянської масової культури.

На особливу увагу в цьому зв’язку заслуговує радянська масова культура, адже за її посередництвом можна було значно ефективніше, ніж це робила офіційна пропаганда, нав’язати масовій свідомості потрібні ідеологеми. З цією метою режим використовував сміхові та сатиричні жанри популярної культури, що сприяло реалізації спланованого проекту поступового перетворення української мови на бліду кальку російської.

Для висвітлення відповідних схем прихованої маніпулятивної антиукраїнської практики варто розглянути творчість популярного в 50–70-х роках минулого століття комедійного дуету — Тарапуньки і Штепселя (Юрія Тимошенка та Юхима Березіна).

Лінгвістичний аналіз проведено за двома фільмами, створеними на кіностудії імені О. Довженка — «Штепсель женит Тарапуньку» і «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя» (подаємо назви російською мовою, як їх титрували у радянський час).

Дует Тарапуньки і Штепселя був двомовним — перший говорив позірно українською мовою, а фактично суржиком, другий — російською.

На функціонально-стильовому рівні мовлення російськомовного представника дуету не відповідало українськомовному партнерові. Штепсель виголошував свою партію літературною, добре інтонованою мовою, тоді як Тарапунька вживав не літературну форму мови, а суржик.

Оскільки в мовному вираженні комедійний дует будувався на двох мовах і одна з них була представлена літературним стандартом, а друга — ненормативним змішаним варіантом, у підсвідомість масового глядача «ненав'язливо» впроваджувалося сприйняття російської мови як норми спілкування, а української — як її порушення. Мовлення Тарапуньки мало продемонструвати комічність і недолугість української мови порівняно з розвинутою повноструктурною російською. Ось кілька найвиразніших прикладів з мовної партії Тарапуньки:

— Я ж казав, нам нужно подняться до уровня современной технікі.

— Ти шо — мене за дурня считаєш?

— А з висотою в два п'ятдесят пора кончать.

— А я демократ. Я дав жінці повну свободу. Вона пішла работать. Стала бригадиром комуністичної праці. На всіх дошках пошани висіла.

— Вона як почне шпарить по-іноземному, так і не поймеш, про шо вона говоре... Вона вже всі страни об'їздила, от немає ше страни, а вона вже туди їде.

— *Первоє — я вже год не бачив второго* (ідеться про обіди)*, второє — я два года не нюхав первого, а третє — чого ти такий маленький бутерброд взяв?*

— *Лучше курка в руках, чим чайка в міністерстві* (йдеться про машину «Чайка»).

— *Вона коктейлі пила, а я дітей іскуствєним молоком поїв.*

— *Да нєт. Тільки в прийомний день можна попасти, і то там така очередь стоїть, можна подумать, шо там воблу дають.*

— *Підписала резолюцію «Розібратися» і передала в отдєл рогатого скота.*

Отже, у комедійній акторській парі суржикомовний партнер постає в образі відсталого неосвіченого провінціала, нездатного адекватно сприймати сучасне міське життя, науковий прогрес з його технічними новаціями. За своїми поведінковими і світоглядними характеристиками він різко контрастує з російськомовним партнером, що втілює образ впевненої в собі, добре освіченої міської людини, обізнаної з останніми науковими досягненнями.

Відсталість Тарапуньки підкреслює і його неспроможність вимовляти слова іншомовного походження, наприклад *синхрофазотрон*, і такі, приміром, сентенції:

— *Подумаєш — техніка. Мій дід на волах їздив, так то ж були розумні істоти, а це шпинтики-винтики.*

Несамостійність української мови, її залежність від російської та взорування на неї підкреслено в багатьох епізодах обох стрічок. Так, у фільмі «Штепсель женит Тарапуньку» є сценка, де головні персонажі разом співають простенькі куплети. Манера, в якій їх виконано, знов-таки, двома мовами, а також специфічне відтворення російськомовного тексту Штепселя в українськомовній версії Тарапуньки виразно підпорядковані завданню продемонструвати глядачам вторинність і меншовартість української мови порівняно з російською. Кожен куплет спочатку співає російськомовний Штепсель, після чого його повторює

начебто українською мовою Тарапунька. Що це за мова, можна проілюструвати на прикладі будь-якого куплету. Так, Штепсель співає:

Но если даже туго приходится,

Не теряемся — я и ты.

Всё на двоих мы делим, как водится,

И тогда беда — полбеды.

Повторений Тарапунькою в позірно українському перекладі текст набуває такого вигляду:

Якшо нам дуже туго приходиться,

Не розгубимось — я і ти,

Все ділим пополам ми, як водиться,

І тоді біда — півбіди.

Українську версію російського куплету важко назвати перекладом. Це типовий зразок калькування, наслідування вихідного тексту. Так, в українській мові не вживають ані прислівника *туго*, ані дієслова *приходиться* в тому значенні, в якому їх ужито в розглядуваному російському тексті. Українською тут слід сказати *сутужно* або *скрутно ведеться*. Скальковано й ідіому *как водится*. Українською її варто перекласти *зазвичай*. Навіть виданий у радянський час «Російсько-український словник» з кількох версій перекладу російської ідіоми — *як ведеться*, *як заведено*, *як звичайно, як водиться* скальковану форму подає на останньому місці [Русско-украинский словарь 1969: 138]. Росіянізмом є і лексема *пополам*, в українській мові їй відповідає *навпіл*. Зросійщений варіант має також граматична форма — закінчення першої особи множини майбутнього часу у словоформі *ділим* (рос. *делим*) замість нормативного *ділимо*.

Як бачимо, позірна перекладна версія куплетів спотворює українську мову, усуває всі семантичні відмінності її від російської. Такий «переклад» позбавляє мову самобутності, робить її копією російської, в якій усі відмінності від оригіналу зведено на рівень окремих фонем.

Залежність на мовному рівні Тарапуньки від Штепселя поєднувалася на змістовому рівні з повною поведінковою підпорядкованістю українськомовного персонажа російськомовному. Рольовий розподіл партнерів відбувався за опозицією *розумний — недоумкуватий*, яка відтак накладалася на протиставлення *вправний мовець — недорікуватий мовець*.

Несамостійність українськомовного (точніше — суржикомовного) персонажа підкреслено вже в назві одного з фільмів — «Штепсель женит Тарапуньку». Упродовж усієї дії в обох стрічках Штепсель керує Тарапунькою, останній виконує всі його команди, навіть найбезглуздіші. Загальний комедійний ефект фільмів повністю будується на образі українця Тарапуньки. Штепсель в усіх розігруваних сценках лишається розважливим і серйозним, спрямовуючи й корегуючи дії партнера та визволяючи його з халеп, в які той потрапляє через своє простацтво і довірливість.

Особливо промовистою є фінальна сцена фільму «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя», в якій Штепсель ставить експеримент з дистанційного управління діями Тарапуньки. Російськомовний партнер звертається до суржикомовного з такою пропозицією: *«Ну, допустим, тебя назначили руководить делом, в котором ты ничего не понимаешь. Так я при помощи радиоволн, воспринимаемых биотоками мозга, буду давать тебе директивные указания, и ты отлично справишься с этой работой»*.

За вказівкою Штепселя Тарапунька відправляється керувати зоопарком. Після низки абсурдних ситуацій, у які потрапляє простак через те, що слухняно виконує всі команди керівного партнера, який помилково спрямував йому накази, призначені для виховання маленького сина, Тарапунька скрушно констатує: *«Руководю по твоїм директивам»*.

В обох фільмах використано і такий засіб маргіналізації української культури, як пародіювання народних пісень. Коли Тарапунька починає співати пісню «Їхали козаки з Дону додому», Штепсель уриває його, глузуючи з «несучасності» пісні і коментуючи її слова в знущальному тоні: *«Где ты видел казаков?», «Чего они ехали с Дона?», «А Галя что делала на Дону?», «И что, они*

заграницу прямо в шароварах поехали?» тощо. Під впливом знущальних коментарів партнера Тарапунька починає пародіювати текст народної пісні, висміюючи й вульгаризуючи його. Наведемо кілька прикладів «перелицьованого» на суржик приспіву (у написанні зберігаємо вимову слів): *«Сдала їм під дачу кануру собачу», «Бо сорочки вишивали дочки, фраки ті паршиві шили в індпошиві», «Їдем до Лондóну випить самогону»*.

Порушення українських норм під впливом російської інтерференції спостерігається в пародійованому тексті на всіх мовних рівнях — фонетичному (неправильне наголошування словоформи *до Лондóну*), морфологічному (*їдем* замість *їдемо*, *випить* замість *випити*), лексичному (*канура* замість *буда*). Очевидною є й крайня примітивність і вульгарність співанок, що їх під керівництвом російськомовного партнера виконує Тарапунька.

Ще один приклад соціального й культурного приниження українців пов'язаний з кіносюжетом про фантастичні перетворення, які відбуваються у так званій *сатиральній машині*, назву якої утворено шляхом контамінації рос. *стиральная машина* і *сатира* (з фільму «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя»). Призначення машини — перетворювати осіб асоціальної поведінки на зразкових громадян. Вельми промовистою в контексті нерівноправної конкуренції двох культур є сценка подібного перевтілення епізодичного персонажа. На «чистку» до *сатиральної машини* Штепсель з компанією запихають випадкового перехожого — п'яницю, який непевним кроком пересувається київською набережною, співаючи українську народну пісню «Ой, хмелю мій, хмелю!». Відбувши «очищення» в закритій машині, персонаж набуває цілком іншого, цивілізованого вигляду і, що характерно, змінює не лише пісню, а й мову. З машини замість упослідженого соціального маргінала виходить молодий красень і співає російську пісню. В ній ідеться про якусь величну річку, і, оскільки співак виконує її на тлі дніпровських пейзажів, можна припустити, що це — Дніпро. Проте знакову для української культури назву жодного разу не згадано. Ба більше, в пісні вжито традиційний вислів російського фольклору *«Река моя, прохладушка»*.

На тлі київських краєвидів у фільмі виконують ще одну російську пісню, яка в титрах заявлена як «Песня о граде Киеве». У ній ідеться про заснування Києва. Текст пісні також насичено елементами, притаманними російському фольклору, натомість він не містить жодних ознак присутності в давньому місті українського етносу. Тут згадано, що місто засноване «трьома богатирями», а це породжує асоціації не з літописним переказом про трьох братів — засновників Києва, а з трьома героями російських билин, одного з братів названо «парень по имени Щек» тощо.

До цього слід додати, що в обох фільмах за участю комедійних акторів звучить багато пісень, які виконує ансамбль «Граймо» й окремі співаки, проте в музичному репертуарі переважають російські естрадні твори. Українська культура представлена поодинокими вкрапленнями народних пісень, як-от «Била мене мати», що її співають три доньки Тарапуньки.

Ще одна народна пісня «Ой у вишневому садочку», яку виконує жіночий ансамбль, зазнає дивної трансформації та отримує пародійний візуальний супровід. Пісню співають на тлі закоханої пари, причому чоловік виступає в образі неохайно вбраного суб'єкта з кепочкою на голові й гармошкою в руках і має досить потворну зовнішність і придуркуватий вираз обличчя. Для увиразнення сценки з невдалим залицяльником у текст вставлено не відомий народній пісні приспів такого змісту: *«Ой не стій під вікном, не махай рукавом, бо не вийду і не стану я з тобою, дураком»*. Ще один введений приспів такого ж «естетичного» характеру хор співає з елементами західноукраїнської говірки: *«Я ж тя в своїй хаті за собаку мала».*

Показово, що жодних пародійних інтерпретацій не торкається виконання російських пісень — і народних, зокрема *«Ой полным-полна коробушка»*, і сучасних.

На прикладах аналізованої комедійної телепродукції можна простежити, отже, асиміляційні практики соціокультурної підміни, відчуження населення від своєї мовно-культурної спадщини, створеної попередніми поколіннями. У фільмах, дія яких відбувається на українській території, штучно вибудовується

середовище, з якого вилучаються явища української культури, а замість них візуальний і звуковий простір наповнюється знаками російської культури — традиційної та сучасної. Елементи української мови й культури введено в невеликих дозах і обмежено низьким стилем, переважно відразним і звульгаризованим.

Гібридизація та примітивізація української мови в суржикомовних партіях комедійних персонажів мала демонструвати масовому глядачеві її цілковиту несамостійність і меншовартісність порівняно з розвиненою літературною російською мовою. Відтак, за задумом творців такої сміхової продукції, у її споживачів мало сформуватися стійке переконання в непотрібності, зайвості української мови.

Аналогічне використання суржику з метою дискримінації української мови та приниження українців можна проілюструвати на прикладі п’єси О. Корнійчука «В степах України».

Написана в 1941 році, комедія впродовж багатьох післявоєнних років не сходила зі сцени. Після смерті Сталіна, в часи хрущовської «відлиги», автор вніс у текст деякі незначні зміни — відмовився від згадок про «великого вождя», зняв зі складу персонажів реальну постать маршала Будьонного, який у початковому варіанті з’являвся у фіналі п’єси, ввів фрагменти пісень з тогочасного радянського репертуару. Проте основний зміст п’єси лишився незмінним.

За змістовим наповненням і стилістикою п’єса відповідала соцреалістичному канонові зображення «щасливого» колгоспного життя, еталонні зразки якого представляли такі популярні радянські кінострічки 30–40-х років, як «Кубанські козаки», «Багата наречена», «Свинарка і пастух». У сучасній кінокритиці ці фільми називають «фентезі». Метою яскравих картинок щасливого пейзанського життя з білозубо усміхненими героями і героїнями була вкрай цинічна підміна, маскування реального злиденного рабства колгоспного села в Україні та на Кубані, ще й постгеноцидного.

Кубань не випадково обрали місцем дії культового фільму «Кубанські козаки», який відзняв у 1949 році режисер Іван Пир’єв. Задум цього взірця

тоталітарної міфотворчості був спрямований на реалізацію двох пропагандивних завдань — створити казкову картину щасливого заможного життя колгоспників післявоєнного села, а також показати, що за мовними й етнографічними ознаками область становить органічну частину Росії.

У подібній стилістиці було створено і п’єсу Корнійчука «В степах України». Українські степи у зображенні драматурга населяли щасливі пейзани, що натхненно трудилися на колективних полях, весело і радісно, зі співами, танцями й виставами, проводили дозвілля та були безмежно вдячні комуністичному керівництву за дарований їм колгоспний рай.

Оскільки конфлікт є обов’язковою віссю сценічного дійства, у Корнійчуковій п’єсі його роль виконувало протистояння двох голів колгоспу — прогресивного і відсталого. Прогресивний голова колгоспу «Смерть імперіалізму» Саливон Часник активно викорінював приватновласницькі пережитки у свідомості селян, обмежуючи їхнє господарювання на присадибних ділянках, тоді як недостатньо свідомий Кіндрат Галушка менше опікувався виконанням колгоспних планів, дозволяючи своїм селянам вести й невелике приватне господарство. Водночас у п’єсі не раз підкреслювався добробут, у якому буцімто живуть селяни обох колгоспів. Галушка: «Кожен робить цвітущу жизнь, як хоче. Слухай, Часник, твої люди їдять пампушки з салом? Їдять. І мої, хвалити Бога, не відстали...» [Корнійчук 1985: 247].

Для сучасного дослідника тоталітарного мистецтва п’єса Корнійчука може становити інтерес як класичний зразок псевдомистецького твору, призначеного обслуговувати комуністичний агітпроп. На окрему увагу заслуговує і мова, якою написано п’єсу.

Українське село в зображенні Корнійчука постає всуціль суржикомовним. Суржиком говорить більшість персонажів п’єси. Обидва голови колгоспу — і «прогресивний» Часник, і «відсталий» Галушка, їхні дружини — Палажка і Параска, сільський міліціонер, рядові колгоспники — усі вживають у діалогічному мовленні українсько-російську мішанину. Для прикладу наведемо такий діалог:

Галушка: *...Ти думаєш, як партєйний Часник, то можеш мені вказувати? Тепер, брат, безпартєйний більшовик ще більше важить, ніж партєйний. Я тобі кажу як безпартєйний більшовик: не сунь свого носа в мої горшки, в курсі дєла. Не розстроюй мене, не чіпляйся, я тебе й знати не хочу!*

Часник: *Слухай, ти, безпартєйна галушка, ти можеш городити тин аж до неба, але я від тебе не відстану, я до самого ЦК дійду, бо ти мені руки зв'язуєш...*

Уперьод, уперьод! Хіба товариш Ленін віддав своє життя тільки за те, щоб наші животи були набиті галушками? Та нікогда цього не може бути, щоб живіт мечту людей великих убив. Раз до комунізму йдем, Кіндрате, так треба йти до нього швидко і щодня.

Галушка: *Як! Я проти комунізму? Хіба я несознательний! Але нехай мене Часник не тягне до комунізму, мені й у соціалізмі добре, я тільки ще в ньому пристроївся, і він мені ще не надоїв.*

[Корнійчук 1985: 247]

До рис, призначених індивідуалізувати мову Галушки, належить постійно повторюваний ним з українською вимовою російський фразеологізм *в курсі дєла.* Такою ж мовою говорять дружини обох голів — Палажка і Параска, чиї імена мають викликати асоціації з відомими персонажами Івана Нечуя-Левицького.

Палажка: *...А ти ж сам говорив, що при польному комунізмі таких, як ми, зватимуть ще зовсім молодими* [там само: 233]; *товаришу секретар обкому, прошу вас вплинути по партєйній лінії на Часника, щоб дав згоду.*

[Там само: 265]

Показовим є і такий «високоінтелектуальний» діалог на релігійну тему Галушки з дружиною:

Галушка: *Дурна ти. Тепер бога нема.*

Параска: *Але щось же його заміщає?*

Галушка: *Нєзвєсно, ніяких вказаній на це не було.*

[Там само: 244]

Карикатурної форми набуває використання російського офіційно-ділового стилю в мовній партії представника місцевих правоохоронних органів:

Міліціонер: *Громадянине, давайте не будемо прерікатись. Я при спольнєнії службових обов'язків, і тут перед вами не Петро, а старший міліціонер товариш Редька, і це треба понімать!* [Там само: 207]

...І я добавочні свєдєнія запишу до протоколу. [Там само: 212]

...Діло ваше незаконне... Треба понімать, що свідок — це єсть перший чоловік у судовому ділі. [Там само: 240]

Бракує ресурсів української мови для висловлення власних почуттів й іншому персонажеві п'єси — Филимону Довгоносику. Розповідаючи про своє кохання до дочки Часника, Довгоносик вдається чомусь до лексики з арсеналу російської сентиментальної літератури минулих століть: *«Ти знаєш, цілий рік терзала мою душу, ох, як терзала! Я, брат, що тільки не робив, чуствітєльні листи писав, стільки подарунків взяла її мати — таку дівчину взять нелегко»* [там само: 225].

Лексика зі сфери сентиментальних російських романів відповідає пісенному репертуарові, що його виконує Довгоносик. Разом із дружиною Галушки Параскою він співає, граючи на гітарі, російський романс *«Я встретил вас»*. У сольному виконанні Довгоносика в п'єсі звучить такий російський романс:

Когда простым и нежным взором
Ласкаешь ты меня, мой друг,
Необычайным цветным узором
Земля и небо вспыхивает вдруг.

[Там само: 224]

У редакцію твору, зроблену в 1963 році, Корнійчук увів ще популярну в 60-х роках пісню *«Подмосковные вечера»*. Ще одну тогочасну російську пісню, написану з приводу польоту Гагаріна в космос, — *«Я верю, брат, караваны ракет...»*, співають у п'єсі сільські діди, причому в наведеній у тексті строфі

української версії пісні вся лексика належить або до спільного з російською мовою фонду, або ж скалькована з російської:

Я вірю, брат, каравани ракет

Помчать нас вперед від зорі до зорі.

На пильних дорогах далеких планет

Зостануться наші сліди.

[Там само: 228]

Таким чином, пісенна культура українського села в зображенні драматурга представлена старовинними російськими романсами і модними тоді радянськими піснями. Із соціокультурного простору післявоєнного села автор вилучив не тільки українські народні пісні, а й навіть тогочасний естрадний пісенний репертуар, створений українською мовою в УРСР. Наявність українськомовної пісні в п'єсі зведено лише до одного наведеного вище тексту, скалькованого з російської, — тобто такого, де українська мова посідає вторинну роль, підпорядковану оригіналу.

Оскільки дискурс п'єси відображав ситуацію диглосії, за якої російська й українська мови протиставляються за шкалою «високе/низьке», «престижне/непрестижне», пристосоване до престижнішої російської мови гібридне мовлення селян відтворювало бажаний для влади асиміляційний напрям розвитку мовної ситуації в Україні. У цьому сенсі не лише змістове, а й мовне вирішення п'єси О. Корнійчука «В степах України» відповідало соціальному замовленню партійного керівництва, яке спрямовувало розвиток культури в республіках СРСР на нівеляцію національних відмінностей і створення на основі російської мови однорідного мовно-культурного середовища.

П'єса О. Корнійчука була призначена легалізувати й популяризувати зміну мовно-культурної ситуації в українському селі, яке традиційно було головним осередком збереження української мови, витіснити на маргінес українську культуру — як традиційну, так і новітню, навіть у її вихолощеному в художньо-смисловому плані радянському різновиді.

Позаяк повноцінне існування мови нерозривно пов’язане з повнотою функціонування культури, створеної цією мовою, витіснення української культури з українського села спричиняло й маргіналізацію української мови, її деградацію через поширення креолізованих українсько-російських форм усного мовлення.

У працях з міжкультурної комунікації спостережено безпосередній зв’язок явища мовної креолізації зі зміною культурного середовища.

«Складні системи, — зазначено в одній з таких праць, — зіштовхуючись і взаємопроникаючи, можуть породжувати повне або часткове переродження своєї культури. У національній культурі носії чужої культури, входячи до складу нації, яка її створила, знищують і саму культуру, і її споживача. При цьому вони “привласнюють” національну культуру, адаптуючи її.

Інший випадок, коли відкритість системи національної культури на вході й виході спричиняє не знищення виробника і споживача, а заміну попереднього артефакту. З таким наслідком ми стикалися, наприклад, в Україні, де українська мова виявилася витісненою з життя української нації російською або породила нову субмову, яку називають “суржиком”. Подібне явище було в Чехії, де чехи продовжували існувати, але чеську культуру потіснила німецька культура. За сприятливих умов у цьому випадку можливе національне Відродження, як це було в Чехії в XIX ст. В іншому випадку міжкультурної комунікації змінюються не автор і споживач, а сам артефакт, місце якого посідає артефакт 2» [Зинченко, Зусман, Кирнозе 2007: 111–112].

Слід зауважити, однак, що до України радянської доби можна зарахувати і перший, і другий з наведених прикладів згубних наслідків міжкультурної комунікації, оскільки перед заміною артефактів української культури російськими влада знищила мільйони її носіїв, спланувавши голодомор.

Особливий цинізм таких творів, як «В степах України» Корнійчука, а також популярних кінострічок про колгоспне життя на кшталт «Кубанських козаків» полягав у тому, що їхнім призначенням було приховати за фальшивими картинами буцімто щасливих трудових буднів і достатку реальне злиденне життя постгеноцидного українського селянства, яке злочинна влада фактично

перетворила на рабів, фізично ліквідувавши перед тим значну його частину, зокрема цілу верству міцних господарів, на яких було навішено презирливий ярлик «куркулів».

Фальшивим було й зображення у п’єсі стану культури в тогочасному українському селі. Якщо російськомовні пісні радянської естради на кшталт «Подмосковных вечеров» завдяки засобам масової інформації поширювалися на всій території Радянського Союзу, то популярність російських міських романсів XIX століття в пісенному репертуарі сільських мешканців породжує великі сумніви. Ще в 70-х роках, не кажучи вже про 50-ті й 60-ті, в українських селах на весіллях і під час інших святкових подій співали народні пісні. Збереження цієї традиції відтворено, наприклад, у новелі Гр. Тютюнника «Оддавали Катрю» в епізоді весільного застілля, коли односельці співають пісню «Ой братіку, сокілоньку, ой братіку, сокілоньку, та візьми ж мене на зимоньку...», причому письменник підкреслює об’єднувальний і гармонізуючий вплив спільного виконання старовинної народної пісні на людські стосунки.

В епізодах з виконанням російських романсів у п’єсі Корнійчука «В степах України» можна було б вбачати наслідування образу Возного з «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Проте перенесена в цілком відмінну ситуацію радянського колгоспного села відповідна аналогія була позбавлена художнього сенсу. Якщо Котляревський в образі Возного висміював намагання представників сільського чиновництва пристосувати своє мовлення до вищої «панської» мови і покручена мішанина з двох мов, якою говорив Возний, на тлі повноцінної української мови простих селян увиразнювала його сатиричне зображення, то російські романси у виконанні персонажів Корнійчука у створеній автором всуціль суржикомовній атмосфері радше виконували роль диглосного протиставлення російської мови як мови «високої» культури креолізованій «низькій» українській мові.

Низка інших деталей, які, за задумом автора, мали, очевидно, викликати комічний ефект, у поєднанні з суржикізованим мовленням знижували колективний образ українського селянства, моделюючи відповідне середовище як простацьке й

малограмотне. Семантично зниженим є весь ономастикон п'єси. Її дійові особи наділені такими іменами й прізвищами: *Саливон* (викликає асоціацію з *салом*), *Часник, Кирило Галушка, Редька, Гримайло, Довгоносик, Джміль, Печериця, Макогон*. Останні прізвища рядових колгоспників до того ж обігруються в зневажливо-зниженому стилі наприкінці п'єси, коли перевихований секретарем обкому Галушка радо передає свій «відсталий» колгосп під керівництво «передового» Часника:

Галушка: *Слухай, Саливоне.* (Взяв під козирок.) *Під твоїм — під вашим керівництвом. Я з цих печериць, макогонів, джмелів... Я їм такий диктант зроблю, що будете ви мені, голубчики, повністю у курсі партєйного дєла!*

[Корнійчук 1985]

До мовних характеристик персонажів у п'єсі «В степах України» належить, крім вживання суржику, нездатність вимовляти довгі слова й нерозуміння слів іншомовного походження. Наприклад, міліціонер Редька, освідчуючись дівчині в коханні, не може вимовити її ім'я по батькові:

Килино Пант... Пантоли... телимонівно... я вас, так би мовити, по... по усім статтям покохав.

[Там само: 238]

Ця сама риса властива мовній партії Галушка:

В Радянській країні підписи дозволено збирати прихильникам миру, а не паліям війни. Ми за мир і за су... су... существованіє...

[Там само: 261]

Цей персонаж перекручує слово *компромат* у *компроментант, диктат* — у *диктант* тощо.

Таким чином, розглядувані п'єси Корнійчука не так відтворювали мовно-культурну дійсність повоєнного українського села, як значною мірою штучно моделювали диглосну ситуацію ієрархічного співіснування двох мов, за якого російська мова виконувала роль провідника повноструктурної культури, а українській належала вторинна функція, обмежена побутовою сферою. Суржик у

зазначеному драматургічному дійстві, як і в дуеті Тарапуньки і Штепселя, був засобом маргіналізації в масовій свідомості україномовних середовищ як простацьких і малограмотних. Гібридизація та примітивізація української мови в суржикомовних партіях комедійних персонажів мала демонструвати масовому глядачеві її цілковиту несамостійність і меншовартісність порівняно з розвиненою літературною російською мовою. За задумом творців такої сміхової продукції, у її споживачів мало сформуватися стійке переконання в непотрібності, зайвості української мови.

Як бачимо, утвердження гегемонії російської мови в УРСР не обмежувалося сферою партійного життя. Її престижність і привілейоване становище носіїв забезпечували у «братній» республіці підступні маніпулятивні технології, що застосовувались у кіно- й телевиробництві. Великі можливості для зросійщення українців і маргіналізації носіїв української мови надавала тоталітарному режимові сміхова культура, розрахована на масову аудиторію.

Радянська масова культура, створювана і поширювана на базі російської мови, була головним інструментом формування спільного ідеологічно й соціокультурно уніфікованого простору, в якому, за задумом вождів, різномовне населення Радянського Союзу мало злитися в єдину російськомовну масу «радянського народу». Очевидно, є певна закономірність у тому, що тезу про постання «нової історичної спільноти — радянського народу» проголосив у звітній доповіді XXIV з’їзду КПРС 30 березня 1971 року уродженець України Леонід Брежнєв, спроектувавши власну свідомість, зросійщену мовно й винародовлену етнічно, на населення всього багатонаціонального Радянського Союзу [Брежнев 1974].

Зросійщений українець Брежнєв не мав чіткої національної ідентичності. За свідченням російської Вікіпедії, в одних документах він у графі «національність» ставив запис «українець», а в інших — «росіянин». Як згадує Петро Шелест, у приватному спілкуванні Брежнєв проявляв зневагу до української мови, вважаючи її «суржиком російської» [Сюндюков 2003].

Водночас, за звичаєм радянських функціонерів думати одне, а говорити інше, Л. Брежнєв у публічних промовах уживав «політично правильні» слова про «дружбу народів», «розквіт національних мов» і патетично заявляв про «дружбу і союз безсмертних народів — російського і українського» [Калиновська 2006: 69].

Як потужно використовували совєтизовану російськомовну масову культуру для виховання «простого совєтского чєловєка», позбавленого національного коріння й національної гідності, засвідчує епістолярна спадщина письменників. Приміром, Гр. Тютюнник у листі до Миколи Стеблини (від 20 серпня 1970 року) так описує будні полтавського села 70-х років минулого століття: «В селі удень глухувато: роботи людям багацько. Зате ввечері воно оживає. Починається з клубу. Приходить зав. (недавно закінчив культосвітній технікум і тепер веде культуру на селі), закручує магнітофонну стрічку, щодня одну й ту ж, і тоді над Мануйлівкою, цим щирим, майже старосвітським українським селом, чути: “А нам всьо равно, а нам всьо равно…”. Це перша. Друга: “Што жье будит щеловеком через десять тисич лет?..” Третє: “Толи дождик, толи снег, толи будит, толи (разом) нет”…; четверте: “Арррлята учаца летать, арррлята учаца летать…”. Тоді все спочатку. І так щодня, до отупіння, до одуріння» [Неживий].

Під дією таких мовно-культурних стратегій гібридні українсько-російські форми мовлення, перехідні до російської одномовності, набули розростання, загрозливого для виживання етносу. Слід враховувати й підтримку цих руйнівних процесів в офіційно впровадженій лексикографічній і редакторській практиці зближення української мови з російською.

Здавалося б, із постанням Української держави і наданням українській мові статусу державної подібні практики мовно-культурної дискримінації українців відійдуть у минуле. З огляду на роль масової культури у формуванні суспільної думки й вихованні молодшого покоління українська влада з перших же днів незалежності мала впровадити мовно-культурну політику якнайбільшого сприяння створенню національної кіно- і телепродукції, газет і журналів, детективів і жіночих романів тощо. Натомість владні структури виявили байдужість до українізації цієї царини, вкрай важливої для зміни пострадянської

ситуації. Через нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір російська продукція до 2014 року лишалася панівною в усіх сферах масової культури.

Масова культура — породження індустріалізації та урбанізації. З її виникненням поділ культури на елітарну й масову замінив попереднє розрізнення елітарної, або аристократичної, і народної культур. Більшість населення постіндустріальних країн отримує інформацію й розваги саме зі сфери масової культури. Звичайно, це культура стандартизації та пониження рівня, проте вже внаслідок масовості її споживача їй належить роль «створення колективного суспільного розуміння» [Сторі 2005: 18].

Чимало західних культурологів трактують масову культуру як «різновид ідеологічної машини, що без великих зусиль відтворює панівну ідеологію», як «поле битви між “опором” залежних суспільних груп та “єднальними” силами поглинання, що діють в інтересах панівних груп суспільства» [там само: 27, 29].

Треба сказати, що на початку 1990-х років було зроблено перші обнадійливі кроки в цьому напрямі — на державній телестудії було створено серіал «Роксолана», екранізовано кілька класичних і сучасних творів українських авторів, з’явився телеканал ICTV, що майже всі зарубіжні фільми й серіали демонстрував у якісних українських перекладах. На цьому ж телеканалі упродовж 1995–2000 років виходила музична програма «Територія А», що стала першим українським телевізійним хіт-парадом кліпів. Популяризації сучасної української пісні та музики в молодіжному середовищі сприяв також заснований у 1989 році щорічний фестиваль «Червона рута». Проте вже в період другої каденції президента Л. Кучми всі ці обнадійливі ініціативи зі створення й поширення української популярної культури було згорнуто і почалася нічим не стримувана інвазія Росії в інформаційно-культурний простір України.

Поширення російськомовної масової культури, до складників якої входили і спадщина радянського періоду, і новостворена візуальна, музична, книжково-журнальна продукція, заблокувало формування інформаційно-культурного простору на питомій національній основі. Втрати, яких зазнало при цьому

українське суспільство, полягали не тільки в зовнішньому звуженні тієї сфери побутування української мови, що належить до найважливіших для збільшення її комунікативної потужності. Не меншу загрозу українській культурі, а отже, і національній свідомості громадян становило застосування в російськомовній популярній продукції маніпулятивних технологій приниження української мови, що продовжує розглянуту вище радянську практику. Саме з цією метою в російськомовних телепрограмах почали широко використовувати суржик.

Передусім тут варто згадати Вєрку Сердючку — популярний персонаж розважальних телевізійних програм, створений талановитим актором Андрієм Данилком. Особливої популярності Сердючка набула після демонстрації розважальної програми «СВ-шоу», яка почала виходити на телеканалі «1+1» у вересні 1997 року. Актор зіграв у ній роль провідниці, що запрошує до свого вагонного салону гостей і провадить з ними розмови на різні теми. Сердючка говорила суржиком, що разом з екстравагантною зовнішністю й одягом створювало комедійний образ.

Упродовж кількох років Сердючка була найяскравішою зіркою українського шоу-бізнесу. Надзвичайна популярність цього образу, створеного телевізією, навіть давала підстави для асоціювання його із символом України. Цікаві міркування з цього приводу знаходимо, наприклад, у Ігоря Померанцева: «У різні часи різні письменники висловлюють різні коди, дух десятиріччя. Говорячи про Україну 2000-х, хоч як це дивно, але я б назвав Вєрку Сердючку. У цьому образі пересікаються час, смаки, вульгарність, сміх над самим собою» [Померанцев 2009].

Однак, попри безсумнівно талановиту імітацію мови і стилю поведінки відповідного типу простої жінки з провінції, яку уособлює Сердючка, цей образ може мати й негативний вплив на масову свідомість. Це пов’язано із соціокультурним контекстом, у якому відбувалося спілкування Сердючки з партнерами в програмі «СВ-шоу». Її співрозмовниками були переважно зірки російського шоу-бізнесу — відомі актори, співаки, композитори. Гра на різних мовних регістрах у зазначеній комунікативній ситуації полягала у притаманному

сміховій культурі протиставленні неправильного, комічного мовлення правильному, авторитетному. Слід зазначити, що пародійна масова культура, яка використовує неправильне мовлення як засіб досягнення комічного ефекту, водночас завжди лишає в реципієнта переконання, що «поруч із ненормальною мовою, котру ви миттєво переймаєте, все одно існує якась здорова мовна норма» [Сторі 2005: 255–256].

Принизливий для української мови вплив сценок, розіграних у «СВ-шоу», полягав у тому, що Сердючка імітувала, «передражнювала» провінціалок, які говорять скаліченим українсько-російським гібридом, тоді як «здорову» мовну норму представляли її російськомовні партнери по комунікації, до того ж вищі за соціальним статусом. Важливо наголосити, що роль провідниці передбачала й обслуговування чергового високого гостя з Москви. До речі, саме тому передачі з Сердючкою набули не меншої, а навіть більшої, ніж в Україні, популярності в Росії.

Оскільки суржик є субкодом, перехідним між українською та російською мовами, введення його в протиставну пару з літературною російською мовою, що корелює з опозицією *нормативне, серйозне/ненормативне, смішне*, у свідомості тієї частини аудиторії, передусім підліткової, яка некритично сприймає телевізійні картинки, породжує стійку асоціацію суржику з українською мовою загалом як мовою «неправильною» порівняно з «правильною» російською. Такої асоціації не виникало б, якби поряд із Сердючкою були партнери, що розмовляли українською літературною мовою. Це відтворювало б соціокультурний контекст різних форм побутування української мови, в якому є і зразковий нормативний варіант.

Характерно, що, як зауважив Я. Поліщук, «...більшість росіян, котрі були гостями відомого телесалону Вєрки Сердючки, вважали, що мова артиста саме і є українською нормативною мовою (!). Звісно, що в такому варіанті їх дивувало, навіщо українцям було вигадувати власну мову (а відтак — і державу також), якщо вона така близька до російської. Ефект провокації, як переконуємося, спрацював блискуче» [Поліщук 2003: 277].

Те, що росіяни розуміють суржик без перекладу, зазначено і в уже згадуваному науково-популярному російському виданні «Сто языков. Вселенная слов и смыслов»: «Суржик, як правило, є зрозумілим носієві російської мови і не потребує перекладу» [Сто языков 2018: 159]. Це, зрештою, цілком закономірно, адже носій змішаного коду намагається пристосувати своє мовлення до російського.

Модель міжмовної комунікації, застосована у «СВ-шоу», продовжила тарапунько-штепселівську традицію спростачення й висміювання української мови, що впроваджувало в масову свідомість стереотип її меншовартості порівняно з престижною російською.

Це підтверджують, зокрема, соціолінгвістичні роботи студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Наприклад, Анна Лях в есеї, написаному в 2009 році, так розповідає про соціокультурне середовище спеціалізованої київської школи № 125, в якій вона навчалась: «Якщо згадати інформаційно-розважальний простір п’ятирічної давнини, важко назвати приклад якісного українського продукту. Надзвичайно популярною була російська естрада, улюблені пісні вивчалися напам’ять, у розмові між собою любили цитувати їх. З українських акторів найпомітнішим був Андрій Данилко, який зіграв злий жарт. Більшості здавалося, що мовлення Вєркі та їхнє власне подібні, тому намагалися уникати спілкування українською, а україномовних дражнили “вєрками”, “фермерами” і т. п.» [Масенко 2010: 215].

Та якщо образ Сердючки, хоча й не сприяє вихованню поваги до української мови, все ж має якийсь елемент комічної привабливості, то вже виразним утіленням українофобії слід вважати образ Вітальки у комедійному серіалі, що його демонстрував телеканал «ТЕТ» із жовтня 2012 року.

Актор, який його грає, створює на диво потворний образ. Віталька — неохайний хлопець з огидною зовнішністю. Схиблений на сексі, він постійно чіпляється до дівчат. Не маючи жодних шансів на успіх, недоумок повсякчас наражається на зневагу, глум і обурення з боку оточення. Говорить Віталька такою ж огидною, як він сам, мовою. Ущербність скаліченого напівукраїнського

мовлення Вітальки актор ще й увиразнює, потворно розтягаючи рот. Усі інші численні персонажі цього скетчу, крім матері Вітальки, такої ж недоумкуватої почвари, як і він, розмовляють стандартною російською мовою. Жодного персонажа, який би говорив літературною українською, у серіалі немає, тому носіями буцімто української лишаються придуркуватий Віталік з неповноцінною матір'ю.

Через майстерно сконструйований портрет Вітальки, мовно протиставлений російськомовному оточенню, у підсвідомість глядачів (а серіал має успіх переважно серед дівчат) вводиться образ української мови як мови неповноцінних маргіналів.

Цей серіал є ніби візуальним унаочненням поглядів на державну мову, що їх пропагували свого часу деякі представники Партії регіонів. Наприклад, тодішній депутат Луганської обласної ради Родіон Мірошник 6 липня 2012 року під час обговорення Закону «Про засади державної мовної політики» Сергія Ківалова та Вадима Колесніченка публічно оприлюднював расистські погляди на державну мову: «Получается, что на этом языке (украинском. — *Л. М.*), если мы растим своих детей, то мы лишаем их всего, мы растим просто недорассу — людей, которые просто лишены огромного объема знаний, которые приходят на русском языке, на английском, на другом» [цит. за: Руда 2012: 74]. Нині Р. Мірошник перейшов на бік так званої ЛНР і навіть є її представником у політичній підгрупі Контактної групи в Мінську з урегулювання ситуації на Сході Укрїни.

У серіалах, які продукуються не лише в Росії, а й у нашій країні, поширилася мода протиставляти українську мову російській як засіб спілкування відсталих нецивілізованих селян на тлі «продвинутих» російськомовних мешканців міста. «Просвітити» селян і залучити їх до цивілізації може тільки «вища каста» російськомовних. Як писав режисер Леонід Мужук у «Слові Просвіти», саме в такому ракурсі зображено мешканців села Обухівського району в серіалі «Сусідські війни», який транслював канал «1+1». Серіал створено у вигляді ігрової постановки, підробленої під документальну правду. Сюжет вибудувано навколо історії сварок селян через установлення біотуалету. Усе, що

стосувалося туалету та його вмісту, озвучено українською мовою, натомість мирила селян російськомовна містянка, роль якої грала Руслана Писанка [Мужук 2011].

Такий самий стиль стосунків між українськомовною, а точніше — суржикомовною сільською громадою і російськомовним міським «цивілізатором» демонструвало скетч-шоу «Рюрики» на каналі ICTV. Дія серіалу відбувалася в селі, мешканців якого зображено малокультурними, обмеженими людьми. Їхні інтереси зосереджені переважно на пошуках випивки. Роль освіченого, цивілізованого персонажа належить учителеві, якого після закінчення вишу направили в сільську місцевість викладати історію (!). Учитель, звичайно ж, як того вимагають канони «незалежного» українського телебачення, російськомовний. І саме до нього постійно зверталися селяни за порадами, бо самотужки розв’язати свої проблеми вони неспроможні.

Експлуатація суржику як недолугої напівмови на тлі повноцінної російської помітна і в усіх або майже усіх комедійних передачах, створених у різні роки на українському (!) телебаченні. «Довгоносики», «Кролики» та інші комедійні персонажі активно використовували українсько-російський мовний гібрид для створення образу недорікуватого примітивного хохла, що сприяло збереженню в Україні колишньої радянської схеми мовно-культурних відносин, згідно з якою роль престижної мажоритарної мови відводили російській, а підпорядкованої міноритарної — українській.

Карикатурний образ українців наявний і в деяких сценках студії «Квартал 95». Щоб пересвідчитися в цьому, достатньо переглянути на YouTube такі сюжети, як «Заседание Львовского облсовета», «Казаки в Крыму», «Русско-гуцульские новости», «Турецкий плен» та деякі інші.

У соціальних мережах можна знайти різні оцінки гумористичної продукції студії Володимира Зеленського «Квартал 95». Одні вважають її московським проектом, інші — українським, але створеним людьми, ментальність яких сформована зросійщеними й совєтизованими середовищами. У будь-якому разі чимало сюжетів студії транслюють російський погляд на українців.

Злостивість, з якою у зазначених телевізійних картинках висміяно українців західних областей, є не чим іншим, як утіленням хвороби галичанофобії — кадебістського вірусу совєтської доби. Об'єктом глуму тут є все: українська мова, історична пам'ять повстанської боротьби, Бандера, гасло «Слава Україні!», відправлене в сортир.

Дослідники російської сміхової культури зауважують, що з-поміж анекдотів, які відображають стереотипи у сприйнятті росіянами представників інших етносів, найбільш злостивими є анекдоти про українців. Як припускають науковці, саме близькість мов — одна з причин відображеного в анекдотах сприйняття українців росіянами. Пересічному росіянинові здається, що українці говорять якоюсь «зіпсованою» російською. «Мабуть, споріднене, але не тотожне дратує більше, ніж зовсім чуже і несхоже» [Руда 2009: 158–159].

Не сприяє підвищенню престижу української мови і створений студією В. Зеленського популярний серіал «Слуга народу». Помітна передовсім суцільна російськомовність цього телевізійного продукту. У більшості серій не прозвучало жодного українського слова, персонажі розмовляють виключно російською. У деяких серіях українською говорять лише прибиральниці, продавчині і якісь неприємні другорядні персонажі. У такий спосіб серіал демонструє глядачеві соціальну неповноцінність української мови, носіями якої є поодинокі представники нижчих верств населення. Щоправда, іноді їм дозволено співати українською, як, наприклад, у сцені віншування Голобородька, коли вони ведуть танок навколо нього, співаючи «Син Божий народився».

Натомість середній клас і бізнес, а також головний герой Василь Голобородько, який несподівано став президентом, спілкуються тільки російською.

Російськомовним Голобородько був і у своїй професійній діяльності вчителя історії ще до обрання президентом. У перших серіях дія відбувається у школі, де він розповідає учням про першого президента України Михайла Грушевського. І вчитель, і всі старшокласники, за винятком одного українськомовного учня, спілкуються російською. Суть меседжу, який ця сцена адресує глядачеві, —

викладати історію України її мовою зовсім не обов'язково, це з успіхом можна робити й мовою сусідньої держави.

Присутність у класі єдиного учня, який говорить українською, увиразнює маргінальне становище цієї міноритарної мови.

Прив'язаність до російської мови головний герой зберігає і на посаді президента. Перший свій виступ після обрання він починає державною мовою, але одразу переходить на російську, пояснивши, що «хоче лишатися собою». Ця картинка призначена навіяти російськомовним глядачам переконання у непотрібності переходити на українську, ба більше — це загрожує їм втратою ідентичності.

Як показує серіал, характерними рисами народу, роль «слуги» якого грає актор, є нелюбов до керівництва, яке цей же народ і обрав, і любов до нецензурної лексики. Згідно зі сценарієм, всенародне визнання скромний учитель історії здобув завдяки своїй потужній матюкальній енергетиці, виявленій в емоційному обуренні владою.

Звичними на наших каналах до недавнього часу були також програми, що застосовували практику постійного перемикання кодів з українського на російський. Цю роль виконували зазвичай двоє ведучих, з яких один говорив російською мовою, а другий — українською. Аналогічно членів журі на всіляких розважальних ток-шоу добирали так, щоб у їхньому складі було більше російськомовних осіб, ніж українськомовних. На унікальність української практики використання білінгвізму в засобах масової інформації звертали уваги фахівці. «Щодо новітніх внутрішніх чинників тиску на українську мову, — зазначав мовознавець Ю. Шевчук в одному з інтерв'ю, — то не можу не згадати такого новаторства теперішніх русифікаторів, як штучно створена "лінгвістична шизофренія", коли через засоби масової інформації людям нав'язують думку про те, що одночасно говорити двома мовами природно. У одній передачі впродовж п'яти хвилин можуть звучати дві мови! Я досліджував схожі в мовному плані регіони — Квебек, Каталонію, Пуерто-Ріко — ніде не показують на телебаченні

програм, де одночасно говорять двома мовами, причому жодною не говорять правильно!» [1]

Ще одним маніпулятивним прийомом, який досі використовують на телеканалах, є практика введення одного-двох українських слів або однієї фрази в текст, виголошений російською. У такий спосіб у свідомості глядачів українська мова фіксується не як окрема самостійна мова, а як лексичний ресурс російської на кшталт її обласного діалекту. Ця технологія також належить до арсеналу колишніх засобів «злиття братніх мов», що його обіцяла здійснити в прийдешньому комуністичному суспільстві програма КПРС.

Після Революції гідності, окупації Росією Криму та розв'язання війни на Донбасі ситуація в медійному просторі країни поступово змінюється на користь української мови. Під тиском громадянського суспільства, яке активно формується у післямайданний період, Верховна Рада й керівництво країни започаткували процеси українізації засобів масової інформації. 16 червня 2016 року Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін до Закону України "Про телебачення і радіомовлення" (щодо частки пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)», який набрав чинності 8 листопада 2017 року. Згідно із законом, частка пісень державною мовою на радіо протягом трьох років має зрости з 25 % до 35 % [2].

23 травня 2017 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації». Закон установив квоту на рівні 75 % державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60 % — для місцевих, а також 75 % — для програм новин на телебаченні, що має бути реалізовано впродовж певного часу [3].

Ці заходи, як і значне розширення українського кіновиробництва та заборона низки російської теле- й кінопродукції, сприяли послабленню позицій

[1] http://www.ogo.ua/articles/view/2012-07-08/34283.html
[2] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59423
[3] zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2054-19

російської мови в інформаційно-культурному полі України. Мас-медійні засоби започаткували нарешті формування українського звукового простору.

Перерозподіл комунікативних потужностей українського та російського мовлення на користь української мови в медійному й культурному просторі вплинув і на зміну в частотності й специфіці використання змішаного українсько-російського коду. У телесеріалах суржикомовні персонажі поступилися місцем українськомовним.

9. Функції суржику у сучасній художній літературі

Хоча соціо- й психолінгвістичних досліджень, які давали б можливість простежити динаміку процесів акультурації й денаціоналізації, що відбувалися в українському соціумі впродовж радянської доби, з відомих причин немає, вони знайшли відображення в найкращих творах художньої літератури. Так, Гр. Тютюннику в багатьох його новелах, що відтворюють життя українського села 50–60-х років минулого століття, вдалося навіть у жорстоких умовах тоталітарної цензури показати соціальну катастрофу, що її переживало село через мовно-культурне відчуження зросійщених міст, куди масово виїздило молодше покоління.

У новелі Гр. Тютюнника «Оддавали Катрю» кілька виразних деталей показують духовний бар’єр відчуження, що його вибудувало зденаціоналізоване місто між селянами як носіями традиційної етнокультури і національно змаргіналізованими містянами. Чи не найпромовистіше це відображено в епізоді весільного застілля, коли односельці співають пісню «Ой братіку, сокілоньку, ой братіку, сокілоньку, та візьми ж мене на зимоньку...».

Сільська громада постає у цій сцені як одна велика родина, яку спільний спів не тільки об’єднує в сучасному дійстві традиційного весільного обряду, а й в історичному часовому вимірі пов’язує зі спадщиною попередніх поколінь: «Від цієї давньої, ущерть налитої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одно покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а

чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співали ту пісню, а одна многоголоса душа...» [Тютюнник 1984: 157].

У цьому епізоді письменник показує гармонізуючий вплив старовинної пісні на людські стосунки. Відчуття причетності кожного до спільної духовної спадщини, непідробна краса відтворюваної багатьма попередніми поколіннями пісні ошляхетнює душі людей, підносить їх над дріб'язковістю і гризотами щоденного життя. «Ще вчора, — продовжує письменник, — Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненький, шукаючи собі "ворога"... Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони» [там само: 157].

Натомість наречений, що приїхав з міста, куди він забере й Катрю після весілля, не відчуває спадкоємного зв'язку з традиційною культурою свого народу. Змаргіналізованість свідомості нареченого засвідчує його реакція на обряд, до участі в якому його змушує звичай. «Язичники», — зневажливо кидає молодий Катрі після привселюдного поцілунку, якого вимагає від них, згідно з традицією, громада. Ущербність етнічної свідомості виявляє і приятель молодого, що висловлює своє захоплення дружним співом хуторян фразою «Дають хохли!». Цей персонаж ідентифікує себе як «корінного донбасівця», хоча батьки хлопця, за його ж словами, родом з Вінниці.

Розкладовий, деморалізаційний вплив винародовлення виявляється не тільки в тому, що наречений, його мати і приятель, «корінний донбасівець», зчужіло відмежовуються від мови, пісні, звичаїв селян, а й передусім у тому, що вони зневажають народну культуру, зараховуючи себе, міських жителів, до «вищої» цивілізації. Натомість естетичні вартості позбавленої національного ґрунту міської псевдокультури «корінних донбасівців» ілюструють ті

суржикомовні пісеньки, що витісняють в українських селах автентичний пісенний фольклор. Одну з таких пісеньок співають дівчата з новели Тютюнника «Обнова»:

Бєла кофта, чорний бантик,
Ох, зачем розв'язував?
Я любила тіб'я тайно,
Ох, зачем розказував?

[Тютюнник 1984: 125]

За новелами Гр. Тютюнника можна простежити психологічні механізми формування суржикомовної особистості. Намагання пристосуватися до іншої мови, яку селянин, переїхавши до міста, вважає «вищою» за свою, успадковану від батьків, диктує й відповідну поведінку у стосунках з оточенням. Портрет такої «загубленої» людини змальовано в новелі «Син приїхав», що не була опублікована за життя автора. Син Никифора Дзякуна Павло приїхав у рідне село навідати батьків. Він живе і працює в місті, добре заробляє, навіть має власне авто, що на той час було ознакою розкошів. Молодший Дзякун не пропускає нагоди похизуватися своєю заможністю й зверхньо дивиться на колишніх односельців.

Риси характеру цього персонажа майстерно передано через його мову. Павло говорить небагато, але послуговується лише суржиком: «Про це будьте ввєрені»; «Ну, за встрєчу»; «Всьо в наших руках»; «Там першу щуку проґавив, тепер — розмечтався»; «Смотря яка дорога» тощо.

Як показує автор, денаціоналізація впливає на моральні якості особистості. Павло в усьому шукає лише вигоди. Це добре видно з його відповіді на батькове звертання, кого ж запрошувати в гості: «Якщо вже кликати когось з чужих, то нужних людей, полєзних. Голову колгоспу чи ще когось, хто вам пригодиться». У такому ж дусі він розмірковує про стосунки між батьками подружжя: «А от я скільки не наблюдаю життя, то зробив вивод, що жінчиним і чоловіковим батькам бачитися не треба. Ті не понаравляться тим, ті — тим, слово за слово... Ті нашепчуть дочці, ті — синові. І пішло: лайки, ссори...» [Тютюнник 1984: 179].

Батько ж Павла так радіє приїздові сина, що починає пристосовувати свою мову до його суржику: «Та й скільки ж людей під твоїм руководительством?»; «Як

умієш жить, то все харашо й буде»; «А тобі, при твоїй должності, при своїй машині...» тощо.

Письменник демонструє: українське село, що навіть після жахливих спустошень 30–40-х років ще зберігало національний дух, здатний зродити ціле покоління митців-шістдесятників, у 70-х роках почало духовно занепадати й винародовлюватися.

Якщо Гр. Тютюнник художньо відтворює експансію гібридного мовлення, що шириться в селах через посередництво колишніх селян, зросійщених у міських середовищах, то проза Валерія Шевчука дає образні картини специфіки формування й консервації гібридних українсько-російських форм мовлення у містах.

Як показує цикл прозових творів В. Шевчука з сучасного життя Житомира, суржик локалізується передусім на околицях міста. Дослідниця мови В. Шевчука Галина Врублевська зазначає: «Зазвичай середовищем побутування гібридної мови є малі соціальні спільноти, причому як стійкі (суржикомовні сім'ї, професійно-виробничі колективи), так і стихійні (як-от "двір", "лавочка біля під'їзду", ринок, базарчики тощо)» [Врублевська 2002: 13].

Герої творів В. Шевчука — це мешканці житомирської околиці, чимало з них — вихідці з села в першому поколінні. Психологічний портрет суржикомовця з житомирської саги письменника переважно збігається з образами, відтвореними в новелах Гр. Тютюнника. Це люди з обмеженим світоглядом, які, проте, пишаються своєю нинішньою належністю до «городської» культури, намагаючись наслідувати її зовнішні ознаки: «Не називайте мене Петриком, — раптом обірвав пісню Горбатий. — Що я, сільський? Я й народився в городі». «Не звіть мене по-сільському — Петрику, а звіть по-городському — Петя! Інакше я з вами разгуварувать не стану» [цит. за: Врублевська 2002: 13].

Цікаву мовну градацію персонажів, яка відтворює реальну мовну ситуацію Житомира і корелює з соціальною, дає письменник у повісті «Жінка-Змія»: «Геннадій говорив суржиком, оскільки був "робочий клас", ми ж із Юрком говорили правильно, хоч Юрко ніби теж був "робочий клас", але хлопець він

розвинений, я б сказав, інтелігентний; я ж був інтелігентом із походження — мати моя вчителька. Олег же говорив жаргоном, який він вважав російською мовою, і чомусь через це відчував над нами зверхність. Але це бувало вряди-годи, мовну проблему ми поміж себе погоджували, в основному безконфліктно — кожен говорив, як йому хотілося, хоч, можливо, завдяки “мовній проблемі” я з Юрком товаришував ближче, ми навіть мали сяку-таку національну свідомість, навіть цікавилися українською літературою, що потім Юркові вилізло боком» [Шевчук 1998: 6].

У романі О. Забужко «Музей покинутих секретів» також наявний суржик як тип мовлення, характерний для приміської зони, у цьому творі — київської. Українсько-російською мішаниною спілкуються епізодичні персонажі роману — подружжя Зозулястих із села поблизу Києва: «Як хочете ту картіну взять собі, то я не протів... як ти, Галю? Хай би забирали, да? Воно нам не сильно й нужне... Тільки відки я знаю, що ви мені правду кажете? Це так усяке прийде в хату й зачне забирать усе, що йому понаравицця...» [Забужко 2009: 689–690]. Показово, що під впливом емоційного збудження у внутрішньому мовленні дядька суржик щедро «збагачується» російськими матюками.

Опис хатнього інтер’єру подружжя містить і виразну соціокультурну характеристику цих персонажів: «З досвіду Адріян знає, що такі сільські дуки — ті, хто в брежнєвську добу доп’явсь туди, де можна вкрасти: колгоспне начальство, завферми, завсклади, директори МТС, — старовини якраз не зберігають, хапаються чимскоріше замінити її на нове, на “городське”, і дочок своїх називають Ілонами й Анджелами, а не Катрями й Марійками, — що в дядька дочки, це він збагнув зі скирти “Cosmopolitan”-ів та “Лиз” на книжковій полиці та з поналіплюваних, здається, всюди, де лиш зоставались відкриті площини, гламурних рекламних постерів, що вдаряли в ніздрі, як нашатир, їдким духом сьогодення...» [там само: 674].

У романі Ю. Андруховича «Дванадцять обручів» до суржикомовних належать два персонажі — дівчата Ліля і Марлена, яких режисер Ярчик

Волшебник запросив до пансіонату в Карпатах, де відбувається дія роману, щоб зняти їх у рекламному кліпі.

З цими персонажами пов'язане в романі сатиричне зображення деградованої масової культури, яку продукує українське телебачення. Джерелом для творчих шукань Ярчика слугують порнографічні сайти, і для зйомок у кліпі він заради економії на гонорарах замість пристойних модельок наймає «двох місцевих бідолах — стриптизерок, фарбовану начорно блондинку і фарбовану набіло брунетку, відповідно "Лілю" і "Марлену", як він колись їх назвав» [Андрухович 2003: 119]. У найменнях героїнь письменник іронічно обігрує два жіночих імені *Лілі* і *Марлен* з популярної німецької «Пісні самотнього вартового» часів Першої і Другої світових воєн, що у приспіві зливаються в одне наймення.

Національну та соціальну змаргіналізованість Лілі й Марлени виявляє і зміст їхніх розмов, і убогий суржик, яким вони спілкуються. Ось зразок мовної партії Лілі: «Ти Леську з тридцять другої групи в училищі помниш? Крашена така, нічо особенне! Так вона тепер в Італії, в цій, ну такий город з водою тіпа як Вєнєция, знаєш? У неї там тіпа місто в платном туалеті — просто сидіти весь день. І получає нормально, а ще вроді мужика найшла, якогось армяна чи грека чи тіпа цього. І вміти нічо не вміла, даже на сцені роздітися...» [там само: 124].

Рівень винародовленої псевдокультури, яку продукує кліпмейкер Ярчик Волшебник з такими «акторками», ілюструє промовиста деталь. Згідно зі сценарними пропозиціями, Лілі й Марлені в кліпі відведено декоративну роль гуцулок з відповідним етнографічним антуражем. Натомість у спілкуванні поза зйомками дівчата вживають слова *гуцулка* і *гуцулка Ксеня* як образливі лайки: « — Нічого ти не знаєш, *гуцулка дурна*, — заперечила Ліля... — Сама ти *гуцулка*, — не втрималася Марлена, жбурляючи в Лілю порожньою, на жаль, косметичкою. — *Гуцулка Ксеня!*— додала вона, щоб допекти остаточно» [там само: 124].

Художній портрет суржикомовної особистості й відтворення психологічної атмосфери, що панує в невеликому колективі, де суржик є головним засобом спілкування, сатирично зображено в комедії Ірини Марченко «Музей нашої пам'яті» [Марченко 2008].

Дія п’єси відбувається у великому східноукраїнському місті, у «Музеї нашої пам’яті», заснованому в часи незалежності для почесної місії збереження українських традицій, артефактів культури і провадження патріотично-виховної роботи з молоддю. За мовними характеристиками колектив музею розподіляється таким чином: кілька його працівників і один із заступників належать до носіїв суржику, одна працівниця говорить російською і ще один заступник директора є координативним двомовцем, який із суржикомовними колегами спілкується українською літературною мовою, а з російськомовною — літературною російською.

У п’єсі дотепно зображено світоглядну і поведінкову амбівалентність суржикомовних персонажів. Їм бракує не лише чіткої національної орієнтації, а й моральних засад, що виявляє їхню повну невідповідність покладеній на них високій місії охоронців національної культури й історичної пам’яті.

Трактування української культури зведено в музеї до демонстрації окремих зовнішніх її ознак, поза будь-яким смисловим наповненням. «Як заходиш і бачиш Наталку з бандурою — зразу понімаєш: в українську культуру прийшов, — міркує один із заступників директора. — Для наших дідів і не только — балдьож!» [там само: 138].

Пристосуванство як визначальна риса психологічного портрета працівників музею виявляється у постійних змінах експозиції «під клієнта». Для представників української діаспори з Канади під портретом Шевченка вони виставляють сокиру, граблі й напис «За що скородили списами московські ребра?» як символи гайдамацького руху. Натомість перед приїздом російського колеги з Нижнього Новгорода цитату під портретом Шевченка заміняють на «Обнімітеся, брати мої, молю вас, благаю», замість сокири і грабель кладуть рушники і хліб, а поряд із Шевченком вішають портрети Пушкіна й Маяковського.

У музеї панує корупція — усе цінне з речей, що їх дарують люди, директор із заступниками розкрадають. Природно, що атмосферу в колективі, яким управляють нечисті на руку керівники, визначає дрібне інтриганство, доносительство й підсиджування.

Особливою колоритністю вирізняється образ головного спеціаліста музею Любові Василівни, що переїхала до міста рік тому з районного центру («кузні національних кадрів», за іронічною реплікою російськомовної колеги), де працювала в школі вчителькою. Безоглядна урвителька, яку не стримують жодні етичні бар'єри, відзначається рідкісним невіглаством, проте це не заважає її швидкому кар'єрному зростанню. Через спритне плетіння інтриг, підлабузництво до начальства й доноси на колег вона швидко досягає успіху. У фіналі п'єси Любові Василівні вдається усунути з посади одного із заступників директора і сісти в його крісло.

Показником низького культурного рівня колишньої вчительки, а тепер успішної музейної працівниці є у п'єсі її мова — потворна суміш українських і російських слів. Для прикладу можна навести фрагмент її розмови з директором, якому вона скаржиться на наймолодшого колегу Сергія:

> «Потом Серьожечка дорогий. Враг, настоящий враг! Нашо ви його в інститут встроїли, та ще й у Львов до бандерівців? Їздило туди, їздило, а тоді, бач, як заговорило. Каже, шо в нас з вами суржик кругом. Шо йому стидно нас слухать. Та я почті двадцять лєт проробила в школі і методкабінетом завідувала, і одні грамоти получала. І шоб оце од його, бєздєльніка, слухати! Воно ж біля музея тинялось без роботи нікому не нужне. Село — селом. А тепер найнялося шпіоном. І все, шо тут єсть, передайот до майстерні».
>
> [Марченко 2008: 134]

Тему суржику своєрідно тлумачить у діалозі з Сергієм ще один його носій — заступник директора з характерним прізвищем *Рвець*:

> «Взять хоч би суржик, протів якого ти виступаєш. Не тільки наша Мотька чи там даже іногда я, а й кругом на Вкраїні, і в адміністраціях, і в міністерствах, і в правительстві, і в кругу самого верху, що вже вище тільки рай — всюди балакають хтозна по-якому. Собственно так, шо родная мєсность, можно сказать, представлена в кабінетах, шоб хохла ні з ким не можна було спутать. Етім же язиком показується й наша Пам'ять».

[Там само: 144]

У фіналі п’єси Любові Василівні таки вдалося за допомогою доносів посісти місце заступника директора Крищенка. І хоча Крищенко, який є людиною російської культури, що глибоко зневажає все українське, глузуючи у відвертій розмові з російськомовною колегою з «музею *їхньої* пам’яті», лише шкодив музейній справі, заміна його на Любов Василівну, яка позиціонує себе як українську патріотку, нічого не змінить — залишиться та сама показуха, окозамилювання й використання державних грошей у власних інтересах. Про це свідчить і те, в який спосіб нова керівниця разом із Рвецем планують використати гроші, виділені урядом, «шоб на Восточній Україні діти полюбили український язик»: «Любка шо? — повідомляє співробітникам Рвець. — Обізвала конкурс общенародним. А хто буде провірять? Мєсні дєті трохи прийдуть — і хватить. Вона хвотограхвії поробить, кругом розішле та підпишеться, шо це її робота, — і на рівному місці заробить собі авторітєт. Батьки самі бігтимуть з подношеніями, їй тільки знай носом крути, таке чи не таке несуть» [там само: 151].

Зрозуміло, що такі «патріоти» жодної протидії російським шовіністам не створять. Останні тільки чекають свого часу. «Ах, Светочка, — звіряється Крищенко російськомовній Світлані Ніколаївні, — мы с вами работаем в музее ихней памяти, а память у них известно какая... Хотя... терпенье и труд всё перетрут... Будем надеяться...» [там само: 130].

Таким чином, суржикомовні персонажі в сатиричній комедії І. Марченко «Музей нашої пам’яті» представляють тип «совка» — людини обмеженої, бездуховної й асоціальної, зосередженої лише на здобутті матеріальних вигод. Потворна мовна мішанина, якою вони говорять, є показником низької культури, пристосуванства й подвійних стандартів у поведінці. Патріотичну риторику, що замінила колишню комуністичну, вони використовують з тією ж метою — як ширму, що прикриває безоглядний кар’єризм і урвительство (на це вказує й літературний онім — прізвище *Рвець* одного з героїв п’єси).

Заради справедливості треба сказати, що суржик у мовних партіях персонажів сучасної прози далеко не завжди виконує функцію їх негативної

характеристики. Наприклад, у новелі О. Ірванця «Наш вожатий Фреді Крюгер» суржик, яким дівчинка-підліток оповідає про своє перебування в піонерському таборі, лише увиразнює беззахисність дитини, страхи, які вона переживає в чужій казарменій атмосфері табору: «А він зібрав весь отряд перед клубом, построїв парами і тримав, поки всі не построїлись, хоч ніхто і не хотів строїться, як будьто ми маленькі діти з младших отрядів, але він молча стояв собі збоку, на нас і не дивлячись навіть, і тут в одне мгновеніє всі вдруг разом поняли, що єслі не построїмся, то будем стоять тут до утра, і так тихо і бистренько розібрались по парам, і вже стояли мовчки й дивились на нього, а він, ніби очнувшись, згадав про нас і скомандував: “Шагом марш!’’» [Ірванець 1997: 167].

У розглянутих вище творах суржик у функції мовної партії персонажів переважно реалістично відтворює ідіолектні форми змішаного українсько-російського мовлення, що побутують в Україні. Поряд із цим у деяких авторів гібридне мовлення набуває виразних рис штучного авторського конструювання мовної мішанини, що дає підстави говорити про літературизований суржик. Таким терміном Т. Кознарський, а за ним А. Брацкі позначають мову оповідань Б. Жолдака (збірки «Антиклімакс» і циклу оповідань «Прощавай, суржику!») [Кознарський 1998: 24; Bracki 2009: 225–226].

Сконструйований Б. Жолдаком суржик в оповіданнях, написаних від першої особи, створює пародійний образ «совка» — людини із зашореною герметичною свідомістю, сформованою колишнім совєтським агітпропом. Для прикладу наведемо зразок мови, якою написано новелу «Смерть двох академіків». Оповідач міркує над причинами Чорнобильської аварії, вбачаючи їх, цілком у дусі старих стереотипів, нав’язаних совєтською пропагандою, у ворожих підступах поляків і американців:

> «Багато різних базік, особино які вусаті, обвиняють нас не тільки в Чорнобильській АЕС, але і в його саркофагируванні. Що це, мовляв, підкладена міна замєдліного дєйствія під українську демократію і її будущий генофонд. Що значитільно проще було б розібрати після вибуху останки ядерної катастрохви, тоді б вони не чаділи вибросами на наше життя.

Чи так лі ето?

Бо аварію на четвертом блоку зробили не партократи, а Лєха Валєнса. І я щас це бистрінько докажу, вєдь партократи всі, як один, живущі тут, рядушком з аварійой, а Валєнса за придєлами границь. А тому нідостіжим її послєдствіїв».

[Жолдак 1994: 38]

Звичайно, такою мовою ніхто не говорить. Пересічний мовець, тим паче суржикомовець, не вживає у повсякденній мові таких ознак писемного стилю, як віддієслівні іменники (спотворене *саркофагирування*) або ж дієприкметники активного стану (спотворене *живущі*). Крім того, письменник досягає комічного ефекту, руйнуючи синтаксичну структуру речень, де в парадоксальний спосіб поєднано спотворені конструкції писемної мови (*нідостіжим її послєдствіїв*) з лексичними елементами українського і російського усного мовлення фамільярного типу (*базіки, вусаті, бистрінько, рядушком*).

Як зазначає Тамара Гундорова, суржик Б. Жолдака — це створений ним «вербальний пам'ятник героєві тоталітарного типу» [Гундорова 2005: 119]. Дослідниця трактує використання суржику у Б. Жолдака і Л. Подерв'янського як рису постмодерної літератури: «Український суржик, білоруська трасянка — це форми гібридності мови, яка своєю неофіційністю, простонародністю і просторозмовністю підриває авторитетність офіційної мови. В певному сенсі суржик — також відкриття чи нововинайдення постмодернізму» [там само: 121].

На окрему увагу заслуговує мова п'єс Л. Подерв'янського, в якій поєднано суржик з російським матом, що спричинило неоднозначну реакцію на його творчість в колах української інтелігенції. «Схоже, що Л. Подерв'янський не мав особливих проблем із вибором мови, — пише Володимир Діброва. — Він обрав драматургію, і це дало йому змогу вільно поєднувати російську та українську мови із суржиком і матом. (Або, якщо точніше, оздоблювати щиру матірну мову російськими та українськими вкрапленнями.)» [Діброва 2001: 27]

Критик Вадим Трінчій інакше оцінює мовний експеримент письменника: «Все ж таки додамо, що економнішим і правдивішим був би запис російською

абеткою, а не українською, себто Гоголів варіант орфографії суржику, а не, скажімо, Жолдаків, бо герої Подерв'янського частіше розмовляють каліченою російською, ніж каліченою українською. Однак, вийшовши в Україні, книжка механічно репрезентує українську мову, додаючи до поважного двохсотрічного процесу деякі свобідні штришки» [Трінчій 2001: 25].

Проте ніяк не можна погодитися з подальшою інтерпретацією п'єс Л. Подерв'янського у цитованій статті: «Так, матюки, брутальність, насильство комедій Подерв'янського — це все той самий "здоровий глузд" народу класичної української літератури, хіба трохи дикий, мовно не адаптований, не десексуалізований. Українська народницька література стверджує: у посполитих своя окрема правда. Подерв'янський додає: ця правда гостра, запашна, замашна і разюча на дотик, а ще цілковито нецензурна» [там само: 26].

Проведена аналогія п'єс Л. Подерв'янського з українською класичною літературою побудована на підміні понять. За аналог української народної культури критик видає той дискурс насильства, який її зруйнував і витіснив із сучасного села, — дискурс агресивної люмпенізованої російської антикультури.

Використання непристойної мови у Л. Подерв'янського слід розглядати як засіб пародіювання й осміювання низової антикультури, розростання якої набуло небезпечних для психічного суспільного здоров'я форм. Вдаючись до вульгарної мови, письменник відчужує через пародійне висміювання її носіїв тип зденаціоналізованої й декласованої «совкової» ментальності у брутальних проявах, які вона сформувала. Відтак можна цілком погодитися з оцінкою мови автора п'єс, яку їй дала Роксана Харчук: «...переступивши межу, Л. Подерв'янський, безперечно, завдав люмпену й совдепівському комплексу сильного удару» [Харчук 2007: 64].

На жаль, нецензурність об'єкта пародіювання в п'єсах Л. Подерв'янського позбавляє їх можливості широкої популяризації. Попри це, вони мають свого реципієнта і, що вельми показово, в колах студентства й міської інтелігенції, де свого часу поширилася мода на прослуховування усних записів п'єс в авторському виконанні.

У зв'язку з висвітленням функціональної ролі суржику в літературних текстах на окрему увагу заслуговує повість Михайла Бриниха «Шахмати для дибілів», автор якої здійснив доволі дивний експеримент із змішаною мовою. Повість продовжує Жолдакову версію її штучного створення. Проте, на відміну від новел Жолдака, написаних від першої особи, де суржик постає засобом самохарактеристики героя, повість М. Бриниха містить і авторську мову, і діалоги персонажів, причому обидва дискурси представляють українсько-російський гібрид. Специфіка літературного суржику М. Бриниха полягає в тому, що автор моделює його, порушуючи на всіх рівнях норми писемних різновидів української і російської мов, наприклад (в авторській мові): «Мальчік чув, шо до нього наближаюцця тяжолі й опасні шаги, але не зважав на них. Він був поглощон поглощєнієм чіпсів — так міг би подумати сторонній наблюдатіль, позбавлений чуття стилю і нездатний проникнути в тайні закамарки дєцкої душі. Бо насправді мальчік не просто сидів і тупо жрав чіпси да шоколадки — він мічтав. Поки шаги охранніка наближали його до розриву з міром чистих фантазій, він намагався виловить з них побільше судьбоносних знаків» [Бриних 2008: 5]; або (в мові персонажа, доктора Падлюччо): «Лєт п'ять назад я взагалі ігнорірував ці жлобські полумєри в тірмінології, бо їхня суть — в двойних стандартах теоретично заточеного мозга. Адже "полуоткриті начала" — це саме ненужне шахматне визначення, под яким причаїлись, напрімєр, кровава і безпощадна Сіциліанська защіта, одкритіше якої може бути тіки перелом гомілки і стегна у трьох мєстах, і защіта Каро-Канн, суляща чорним длітєльну й нудну оборону в стісньонному пространстві» [там само: 47].

Це породжує асоціацію мови повісті з колишнім галицьким язичієм, як зауважила Н. Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 19]. Слід врахувати, однак, відмінність історичного контексту створення язичія як невдалої спроби пошуку писемної бази для літературної мови. Наприкінці XIX століття наміри галицьких москвофілів сформувати літературний стандарт на основі церковнослов'янської мови зазнали провалу, оскільки ця писемна база вже була використана для формування російської літературної мови, що зробило

церковнослов'янську писемну традицію значною мірою непридатною для створення самостійної, окремої від російської, літературної мови українського народу. У цих умовах перспективним шляхом формування української загальнонародної мови була орієнтація на живомовні діалектні джерела. Хибність пошуків москвофілів підтвердило й закономірне завершення їхньої діяльності відмовою від язичія на користь російської літературної мови.

Натомість експеримент М. Бриниха має характер мовної гри, яку слід розглядати як прояв творчої свободи в її спробах вийти за межі нормативних мовних стандартів. Можна, безперечно, ставити питання про доцільність такого експерименту, проте навряд чи виправданими є звинувачення автора у зневазі до української мови і зображенні українців «дибілами», як це робить Н. Дзюбишина-Мельник [там само: 19].

Показово, що вживання такої ж форми «інтелектуалізованого суржику» в публіцистиці М. Бриниха — у його критичному відгукові на телевізійну програму «Я люблю Україну!» Н. Дзюбишина-Мельник вважає виправданим мовним засобом, що посилює саркастично-нищівну оцінку програми [там само: 20].

Аналізом мовотворчості М. Бриниха Н. Дзюбишина-Мельник завершила свою цікаву розвідку «Суржик і суржикізми: стилістичні ресурси», присвячену спробі дослідити динаміку використання суржику і суржикізмів в українській літературі кінця XIX — початку XXI століття. У межах розглядуваного періоду дослідниця вирізняє чотири етапи вживання суржику в художніх текстах. В основу хронологічної класифікації Н. Дзюбишина-Мельник поклала принцип протиставлення «свого» й «чужого» за мовною ознакою. Згідно з її висновками, для першого етапу використання суржику (кінець XIX — початок XX ст.) характерним є «позиціонування суржикомовної людини як іншого, чужого, але такого, що може ще стати своїм»; другому етапові (20–80-ті роки XX ст.) властиве трактування «суржикомовної людини — іншого вже як свого, тобто інший — це теж свій»; у літературі третього етапу (кінець 80-х — 90-ті роки XX ст.) суржикомовець — «це вже не інший і не чужий, а цілком свій, як усі. Натомість роль іншого, чужого перебирає на себе україномовна людина». І, нарешті,

четвертий етап — це персонажі «Шахмат для дибілів», яких кваліфіковано як «чужих усім» [Дзюбишина-Мельник 2010: 17–19].

Запропонована схема хронологічної градації функцій суржику в літературі видається недостатньо переконливою. У всякому разі її обґрунтування потребує залучення більшого обсягу матеріалу та глибшого психолінгвістичного аналізу. Поки що найбільш відповідним принципом використання змішаного українсько-російського мовлення (в аспекті соціокультурних опозицій) у художній літературі слід вважати протиставлення різних соціорівнів мови, де суржик посідає місце низького розмовно-побутового мовлення, що є ознакою недостатнього рівня освіченості й культури його носіїв.

10. Суржик у соціальних мережах

Як було зазначено вище, українська мова має цілком достатні ресурси для регенерації у такій важливій для її майбутнього сфері, як щоденне розмовно-побутове мовлення. Водночас постійна конкуренція з російською мовою негативно вплинула на розмовні форми українського мовлення, загальмувавши розвиток міського сленгу — усного мовлення з широкою соціальною базою і соціолектів (жаргонів) — професійних і корпоративних.

У зв’язку з проблемами побутування розмовних різновидів мовлення у міських середовищах привертає увагу мовна практика блогерів, які використовують суржик в україномовному сегменті соціальних мереж, зокрема у Фейсбуці.

Останнім часом у мережі з’явилося чимало авторів, які пишуть тексти змішаною українсько-російською мовою: Віталій Чепинога, Свирид Опанасович (Дід Свирид), Татуся Бо, Мурзік Васильович, Дзвінка Торохтушка, Фаїна Каплан та ін.

На відміну від розглянутого вище застосування суржику в телепередачах, коли цей різновид мовлення вживають поряд з російським нормативним стандартом для приниження української мови, українські блогери послуговуються

суржиком з протилежною метою — для встановлення контакту з його носіями, залучення їх до української спільноти як «своїх», а не відчуження від неї через уживання «неправильної» мови.

Як зазначає І. Брага, блогери свідомо використовують суржик з такими творчими настановами: «стати “своїм” для співрозмовника, пристосуватися до нього; створити простір мовної гри, гумористично-сатиричної, жартівливо-іронічної експресії, дати мовну характеристику мовця/персонажа» [Брага 2015: 33].

Слід сказати, що оригінальне творче оперування цим мовним ресурсом в інтернет-спілкуванні потребує досконалого володіння літературною мовою, а іноді й діалектом. Цікаво, що блогери, які пишуть пости суржиком, у звичайному спілкуванні ним не користуються. Так, один з найпопулярніших блогерів Віталій Чепинога в коментарі зазначив: «в реальному житті суржиком не спілкуюся, але пишу так» [Брага 2015: 33]. Нерідко частину тексту на своїй сторінці у Фейсбуці блогер починає літературною мовою, а далі переходить на змішаний код, як, наприклад, у дописі від 20 січня 2019 року: «Після двох Різдвов, Святого вечора, Томосу, Водохрещі, соборів, об’єднань, колядок, щедрівок та Молитов Україна у всесвітньому рейтингу святості піднялась на 74 пунктів і посіла місце відразу після Мекки, але перед Ватіканом... Мерзкий і безнравственний піп Гундяєв ревно кусає локті в безсильной злобі в диких московських болотах... Хвате вже, корочє... Зачьот! Начинайте потроху грішить... Ви так природніші... І прикольніші».

Популярна блогерка родом з Полтавщини, яка пише пости під псевдонімом Татуся Бо, також, за її словами, користується полтавським суржиком лише в мережі, у реальному житті говорить літературним стандартом, а з мамою — діалектом. Як і інші відомі автори суржикомовних дописів, вона творчо імітує суржик як фамільярний різновид живого розмовного мовлення, що порушує норми літературного стандарту. На запитання журналіста «Які ідеї Ви ставите собі за мету донести суржиком?» Татуся Бо відповідає: «Це просто жартівливі звернення, ні в якому разі не є чимось зневажливим»; «Суржик — це певна мова

довіри та спосіб творення спільноти»; «Суржик — це один з інструментів, який дозволяє швидко і з гумором розповісти про серйозні речі» [Юла 2018].

Цікавим явищем у мовному житті Майдану під час Революції гідності стала поява так званого *бойового суржику*. Термін запровадив блогер, відомий під псевдонімом Свирид Опанасович, або Дід Свирид (справжнє ім'я — Іван Довганич). Блогер зазначає: «Під час війни і соціальних потрясінь освічені люди починають говорити жорсткою мовою. Я називаю це бойовим суржиком» [1].

Свирида Опанасовича і ще двох відомих авторів, які пишуть пости під псевдонімами Татуся Бо та Мурзік Васильович, назвали «Фейсбук-сотня». Пізніше вони об'єдналися в окремому некомерційному сайті «Рєпка клаб» [2]. І назву сайта, і псевдоніми Свирид Опанасович та Мурзік Васильович взято з твору Л. Подерв'янського «Казка про рєпку, або Хулі не ясно?».

За визначенням блогера, який пише в соціальних мережах під псевдонімом Мурзік Васильович, «бойовий суржик — це не суржик в чистому вигляді... Це є штучно створена мова, це фразеологічні звороти, взяті з української, російської мови, так само йде транслітерація російських слів. Все це здобрене українським гумором та народними мудростями...» [Юла 2018].

Блогери, які пишуть і публічно читають свої тексти «бойовим суржиком», майстерно вводять росіянізми й суржикізми в контекст, насичений традиційними українськими формулами етикету, звертаннями, фразеологізмами, лексемами, що відтворюють простонародну вимову (наприклад, вимову звука **ф** як **хв**: *кохве*). У таких текстах запозичення з російської мови «розчиняються», вони починають сприйматися лише як елемент мовної гри з розмаїтим лексичним матеріалом.

Для прикладу можна навести звертання до слухачів Свирида Опанасовича у передачі, яку він веде на «Радіо Рокс» (21 жовтня 2014 року): *«Доброго ранку, друзі! Заварюєм собі кохве ілі чай, вмощуємся зручненько і читаєм уважненько».*

Українські звертання, характерні для української мови пестливі форми прислівників з суфіксом **-еньк-** (*зручненько, уважненько*), просторічна лексема *кохве*, розмовні форми дієслів майбутнього часу (*заварюєм, читаєм* замість

[1] https://rozmova.wordpress.com/2014/11/08/svyryd-opanasovych/
[2] Із травня 2018 року сайт недоступний. Інформація про те, чому його закрили, не відома.

заварюємо, читаємо) — усе це створює українську розмовну стилістику, у якій росіянізм *ілі* (замість *або*) становить одиничне вкраплення, пристосоване до українського тексту.

Уміле конструювання і вживання побутово-розмовного регістру української мови в постах популярних блогерів справляє позитивний вплив на тих російськомовних користувачів соцмереж, яким здається, що опанування кодифікованої української мови з необхідністю обов'язкового дотримання норм не дасть їм можливості так легко й невимушено спілкуватися нею в родинному і товариському колі, як це дає змогу російськомовна комунікація.

Цікаве спостереження над певною невідповідністю суворого дотримання норм літературного стандарту ситуації неформального спілкування в разі переходу на мову, опановану через вивчення, а не родинне виховання, знаходимо у характеристиці мови однієї з героїнь роману О. Забужко «Музей покинутих секретів»:

«По-українському Ніка говорить вільно, хіба що, як усі діти з російськомовних родин, трохи залітературно, без жаргонних словець — мова парадова, накрохмалена "на вихід", не для хатнього вжитку» [Забужко 2009: 732].

Перефразовуючи О. Забужко, можна сказати, що згадувані блогери звертаються до своєї аудиторії не «парадовою мовою», а «мовою на щодень». Стиль їхніх дописів відповідає розмовному регістрові спілкування у неформальних ситуаціях, значно вільнішому у виборі мовних засобів, ніж це прийнято у сферах формальної комунікації.

В умовах масового білінгвізму на початкових етапах активізації та розповсюдження українського сленгу й соціальних діалектів вживання росіянізмів і суржикізмів є неминучим, проте вміле використання їх авторами дописів у соціальних мережах пристосовує їх до української мови. На відміну від текстів, створених літературним стандартом, пости, написані мовою, близькою до тієї, якою розмовляє вулиця, викликають у читачів і слухачів таких блогів почуття довіри, належності до спільного товариського кола.

Можливо, не дуже далекі від істини блогери, коли твердять, що «бойовий суржик» здатний об’єднати українців різних регіонів. Читаючи тексти, автори яких з гумором коментують політичні й суспільні події розмовною мовою, наближеною до тієї, яку вживає чимало мешканців невеликих містечок і сіл, носії інтерферованого і змішаного мовлення психологічно позбавляються комплексу мовної неповноцінності. Крім того, «бойовий суржик» заохочує російськомовних громадян переходити на українське усне мовлення, допомагаючи поступово оволодіти ним. Про це свідчать численні відгуки на пости Свирида Опанасовича, Татусі Бо та Мурзіка Васильовича, наприклад: «Ми російськомовні з дитинства, і тільки заради того, щоб читати “бойовий суржик”, ми почали поглиблено вивчати українську мову»; «Нам колись було тяжко перейти ну в повсякденному спілкуванні на українську мову, а коли ми заглибились у нетрі “бойового суржику”, цей психологічний бар’єр був знятий. Ми тепер валимо на суржику і потихеньку переходимо на українську» [Юла 2018].

Треба сказати, що автори «бойового суржику» обмежуються імітацією інтерферованого і змішаного мовлення лише в розмовних жанрах дописів у соцмережах, а Свирид Опанасович, крім того, веде такою мовою свою передачу «Суть событій зі Свиридом Опанасовичем» на «Радіо Рокс».

Водночас в інших видах творчості автори блогів переходять на літературну мову, як, наприклад, Свирид Опанасович у п’ятитомовій «Історії України», яку він написав на прохання користувачів соцмереж після серії його постів на історичні теми. Опубліковані книжки написано літературним стилем, хоча й з виразними індивідуальними особливостями.

Не вживає суржик і Татуся Бо у своїх книжках для дітей — «Тортик для котика», «Засиналочки» та ін. [Юла 2018].

Таким чином, діяльність творців «бойового суржику» сприяє еволюції змішаного коду, що перебуває в проміжній позиції між двома мовами, у бік наближення до української мови. Можна твердити, що їхня мовотворчість відповідає настанові І. Дзюби: «Санацію суржикової мовної сфери треба

провадити так, щоб прилучати “суржикомовних” до української літературної мови, а не штовхати їх у протилежний бік» [Дзюба 2005: 15].

Висновки

Суржик є наслідком змішаного білінгвізму, сформованого в період колоніального становища України у складі Російської імперії. На відміну від загальнонародної української мови і діалектів, що становлять упорядковані системні утворення, суржик — це сукупність індивідуальних проявів хаотичного плинного поєднання елементів двох різних мов, спричинених втратою мовної стійкості.

Появу змішаних форм українсько-російського усного мовлення спричинила імперська політика мовно-культурної асиміляції українців, що призвела до відчуження зросійщених міст від українськомовних сіл на території підросійської України. Поповнюючи міське населення, вихідці з сіл змушені були пристосовуватися до російськомовних середовищ, унаслідок чого виникали гібридні різновиди усного мовлення.

Більшовицька політика ідеологічної та мовно-культурної уніфікації, доповнена практикою насильницького зближення української мови з російською, продовжила поширення інтерференційних явищ і суржикізації української мови. Колосальні демографічні втрати українського народу, яких він зазнав під час Голодомору, спланованого Кремлем, і Другої світової війни, підірвали соціальну базу української мови й послабили її демографічну та комунікативну потужність.

У післявоєнну добу в населених пунктах, прилеглих до великих міст, промислових центрів і вузлових залізничних станцій, сформувалися суржикомовні середовища, перехідні від української до російської мови, що становить загрозу для майбутнього української мови.

Утворення Української держави і надання українській мові статусу державної кардинально змінило характер українсько-російських мовних відносин, що був основою для виникнення змішаних форм мовлення. Російська мова після

розпаду СРСР втратила свою інтеграційну функцію створення «нової історичної спільноти — радянського народу» і набула в Україні де-факто статусу мови національної меншини. Натомість до української мови перейшла її природна державотворча функція головного засобу консолідації населення в межах держави.

Державний статус української мови не лише змінив характер міжмовних стосунків, а й підняв престиж української мови. У перспективі, за умови впровадження ефективної мовної політики, змішана субмова має звузити ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. За наявності нормативних стандартів обох контактних мов змішаний субкод не має шансів на стабілізацію і тривале існування.

Процес поширення українсько-російського мовного гібрида, що формує індивідів з послабленою або роздвоєною етнічною свідомістю, здатна зупинити українськомовна освіта, поєднана з насиченням засобів масової інформації, передусім телебачення, українською літературною мовою. З боку осіб, які є гарантами впровадження державної мови — учителів, держслужбовців, журналістів, дотримання її норм має бути обов’язковою вимогою. Від якості їхнього мовлення значною мірою залежить престиж української мови і культури.

Важливим для звуження ареалів змішаного мовлення є також рівень викладання української мови та літератури. З досвіду інших країн відомо, що «там, де школа виявляє спроможність служити передавачем сильної і яскравої літературної традиції, там молодому поколінню з успіхом прищеплюється пильність до інтерференції» [Вайнрайх 1999: 37].

Не менше значення для оздоровлення мовно-культурної ситуації має політика сприяння популяризації української культури — елітарної, народної та масової, розвиток української кінематографії, демонстрація зарубіжної кіно-, теле- і відеопродукції в якісних українських перекладах, що стимулюватиме формування й розповсюдження міських різновидів повсякденного мовлення — сленгу і соціальних діалектів.

Соціолінгвістичні дослідження засвідчують, що в ситуаціях конкуренції двох мов на території однієї держави перемогу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність. Насичення медійного простору українською мовою і створеною на її основі культурою сприятиме процесам звуження російськомовної міської комунікації та еволюції суржику в напрямі до української мови.

Позитивні зміни в інформаційно-культурному просторі країни розпочалися після Революції гідності 2013–2014 років, російської анексії Криму й окупації частини Донбасу, що зумовило кардинальні зрушення у мовному та національному самоусвідомленні значної частини українських громадян. Протистояння з Росією звільнило ідентичність багатьох українців від роздвоєності, сприяло зміцненню національного самоусвідомлення, розумінню важливості для виживання й розвитку нації своїх вартостей — української мови, культури, історії.

28 лютого 2018 року Конституційний Суд України скасував ухвалений за президентства Януковича Закон «Про засади державної мовної політики» С. Ківалова і В. Колесніченка, що був призначений зберігати панівні позиції російської мови в більшості областей.

Під тиском громадянського суспільства органи влади започаткували процес українізації засобів масової інформації. Впровадження квот на використання державної мови в радіоефірі й на телебаченні розширює українськомовний медійний простір, усуваючи підґрунтя для впливу маніпулятивних практик російської пропаганди і масової культури на свідомість української людності.

Усе це створює належні умови для звільнення духовного і культурного життя країни від пострадянських деформацій, поступової зміни мовних середовищ великих міст завдяки розширенню комунікативних функцій української мови, розповсюдженню живомовних практик на її основі, що активізує креативний, культуротворчий потенціл нації та сприятиме її формуванню як спільноти вільних особистостей, позбавлених постколоніальних комплексів мовної і національної неповноцінності.

Список літератури і джерел

Bilaniuk Laada. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. — Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Bracki Artur. Surżyk. Historia i teraźniejszość. — Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009.

Crystal David. The Cambridge encyclopedia of language. — Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1987.

Moser M. [Рецензія на:] Del Gaudio, S. On the Nature of Suržyk: A Double Perspective. — München; Berlin; Wien, 2010 // Wiener Slavistisches Jahrbuch. — 2011. — Вип. 57. — С. 245–255.

Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о проблеме социолингвистики). — Л., 1975.

Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999.

Андрухович Юрій. Дванадцять обручів. — К., 2003.

Андрухович Юрій. Орім свій переліг та сіймо слово // Урок української. — 2001. — № 7. — С. 2–5.

Антисуржик / за заг. ред. О. Сербенської. — Львів, 1994.

Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. — К., 1970.

Аргументы и факты: Аргументы и факты в Беларуси. — 1997. — № 38.

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.

Безансон Ален. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / пер. з франц. Т. Марусик. — К., 2007.

Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. — М., 2001.

Белл Р. Т. Социальная лингвистика: Цели, методы и проблемы. — М., 1980.

Белодед И. К. Всяк сущий в ней язык... — К., 1981.

Богомазова О. Л. Украинский суржик // Русская речь. — 2013. — № 4. — С. 75–81.

Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. — М., 1987.

Брага Ірина. «Клуб бойового суржику», або Українсько-російський суржик у соціальній мережі Facebook // Дивослово. — 2015. — № 5. — С. 32–34.

Брацкі Артур. Суржик — опис і визначення рамок явища // Студії з україністики. — Вип. VII: Скарби культури — безсмертя нації: зб. наук. праць. — К., 2007. — С. 132–145.

Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Речи и статьи. — Т. 4. — М., 1974.

Бриних Михайло. Шахмати для дибілів: Роман-посібник. — К., 2008.

Брицин В. М. Двомовність // Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський [та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і допов. — К., 2007. — С. 136.

Бурда Тетяна. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореферат дис. ... канд. філол. наук. — К., 2002.

Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. / упоряд. Г. Нудьга. — К., 1959.

Вайнрайх Уриэль. Одноязычие и многоязычие // Зарубежная лингвистика. — М., 1999. — С. 7–42.

Вайнрайх Уриэль. Языковые контакты. — К., 1979.

Валігура Ольга. Білінгвізм та аспекти його дослідження // Studia Methodologica. — 2007. — Вип. 20. — С. 66–70.

Вахтин Н. Б., Головко Е. В. Социолингвистика и социология языка: учеб. пособ. — СПб., 2004.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2006.

Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). — М., 1969.

Верста І. М. Про ядро соціолінгвістичної термінології // Наукові праці: науково-методичний журнал. — Миколаїв, 2007. — С. 18–22.

Вічна загадка любові. Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника / упоряд., приміт. А. Шевченка. — К., 1988.

Врублевська Галина. Суржик як елемент міської субкультури // Урок української. — 2002. — № 11–12. — С. 12–14.

Гак В. Мова і кордони // Радянська освіта. — 1989. — 4 серпня.

Генчэль Г., Тэш С. Трасянка: у якой ступені яна «руская», «беларуская» або «агульная»? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і) // Веснік БДУ. — Серыя 4. — 2007. — № 1. — С. 85–91.

Гофенедер Філіп. Радянська мовна політика в Україні. Переклади творів Леніна українською 1930-х та 1950-х рр. // Дивослово. — 2010. — № 4. — С. 37–47.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996.

Гриценко Павло. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття XX століття // Język ukraiński. Współczesność — historia / red. F. Czyżewski, P. Hrycenko. — Lublin, 2003. — S. 15–23.

Грінченко Б. В. Словарь української мови. — Т. IV. — К., 1909.

Гундорова Т. Гротески київського андеграунду // Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. — К., 2005. — С. 115–124.

Дель Ґаудіо Сальваторе, Тарасенко Богдана. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільґер. — К., 2008. — С. 316–331.

Демченко Володимир. Органічна та неорганічна українська мова. — Херсон, 2003.

Дзюба Іван. До судилища над суржиком // Урок української. — 2005. — № 1–2. — С. 14–15.

Дзюба Іван. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. — К., 2003.

Дзюбишина-Мельник Н. Суржик і суржикізми // Наукові записки НаУКМА. — Т. 111: Філологічні науки. — К., 2010. — С. 16–20.

Діброва Володимир. Принц Гамлет Хамського повіту // Критика. — 2001. — Ч. 5. — С. 27–28.

Довженко Олександр. Господи, пошли мені сили. — Х., 1994.

Доній Олесь. Хай живе суржик! // Молода Україна. — 2003. — № 2 (серпень).

Жадан Сергій. Одноразова двомовність // Український тиждень. — 2008. — № 41.

Жовтобрюх М. А. Українізація // Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський [та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і допов. — К., 2007. — С. 724–725.

Жолдак Богдан. Смерть двох академіків // Березіль. — 1994. — Ч. 11–12. — С. 38–42.

Забужко Оксана. Дар марґінальності // Березіль. — 2003. — № 3–4. — С. 144–155.

Забужко Оксана. Музей покинутих секретів. — К., 2009.

Забужко Оксана, Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами. — К., 2011.

Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. — К., 1965.

Зинченко В. Г., Зусман В. Г., Кирнозе З. И. Межкультурная коммуникация. От системного подхода к синергетической парадигме: учеб. пособ. — М., 2007.

Ірванець Олександр. Наш вожатий Фреді Крюгер // Квіти в темній кімнаті: сучасна українська новела / упоряд. В. Даниленко. — К., 1997. — С. 166–173.

Калиновська О. В. Специфіка конотативних значень на позначення просторових понять в українському політичному дискурсі ХХ століття // Наукові записки НаУКМА. — Т. 60: Філологічні науки. — К., 2006. — С. 66–71.

Калита И. В. Современная Беларусь: языки и национальная идентичность / Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. — Ústì nad Labem, 2010.

Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розклад. — Львів, 2005.

Квітка-Основ'яненко Гр. Твори у восьми томах. — Т. 3. — К., 1969.

Кісь Роман. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Львів, 2002.

Кісь Роман. Чи змарновані смислові ресурси Майдану? Сенс сенсоутворення. — Дрогобич, 2007.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008.

Кознарський Тарас. Нотатки на берегах макабресок // Критика. — 1998. — Травень.

Корнійчук Олександр. В степах України // Корнійчук Олександр. П'єси. — К., 1985.

Корогодський Роман. Довженко в полоні. — К., 2000.

Котляревський Іван. Енеїда. — К., 1986.

Коць Тетяна. Мовно-національна свідомість у ЗМК доби цивілізаційного зламу // IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство: зб. наук. статей (До 100-річчя Національної академії наук України) / [гол. ред. Г. Скрипник]; АН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2018. — С. 352–360.

Круглов О. Деякі аспекти мовного планування в Україні // П'ятий Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. — Чернівці, 2003. — С. 62–64.

Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002.

Курохтина Т. Н. К вопросу об определении понятия «суржик» // Славяноведение. — 2012. — № 3. — С. 93–101.

Ларин Б. Мовний побут міста // Червоний шлях. — 1928. — № 5–6. — С. 190–198.

Лесюк Микола. Доля моєї мови. — Івано-Франківськ, 2004.

Леся Воронина у пошуках Оґопоґо та інших дивовиж світу // День. — 2011. — № 14–15, 28–29 січня.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.

Лозинський Р. М. Етномовна географія України: автореферат дис. ... д-ра геогр. наук. — Львів, 2010.

Макаров А. Киевский суржик // Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. — К., 2002. — С. 192–194.

Мартине Андре. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике. — Вып. VI: Языковые контакты. — М., 1972.

Марченко Ірина. Музей нашої пам'яті // Березіль. — 2008. — № 7–8. — С. 116–163.

Масенко Лариса. Нариси з соціолінгвістики. — К., 2010.

Масенко Лариса. Суржик у системі розмовних форм побутування української мови // Дивослово. — 2007. — № 12. — С. 26–31.

Мельник Ю. В. Языковая ситуация на фоне глобализации в Украине и в среде постсоветских эмигрантов // Глобализация — этнизация: Этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн. — Кн. 1. — М., 2006. — С. 348–354.

Мельничук О. С. Диглосія // Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський [та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і допов. — К., 2007. — С. 146.

Мечковская Н. Белорусская трасянка и украинский суржик: о культуре речи и лингвистической толерантности у восточных славян в постсоветское время // Язык и культура: материалы научной конференции. — Минск, 2009.

Мова — це теж Батьківщина / упоряд. Н. Николин. — Львів, 2008.

Мовна політика і мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільґер. — К., 2008.

Мозер М. «Суржик» чи «суржики»? // Українська мова. — 2016. — № 1. — С. 27–54.

Монахова Т. В. Азірівка як соціолінгвістичний феномен // Наукові записки НаУКМА. — Т. 164: Філологічні науки (Мовознавство). — К., 2014. — С. 11–15.

Мужук Леонід. «Наше» кіно і телебачення: Писанка з біотуалетом // Слово Просвіти. — 2011. — Ч. 19, 12–18 травня.

Мячкоўская Ніна. Мовы і культура Беларусі. — Мінск, 2008.

Мячкоўская Ніна. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // Веснік БДУ. — Серыя 4. — 2007. — № 1. — С. 91–97.

Национально-языковые отношения в СССР: Состояние и перспективы. — М., 1989.

Неживий Олексій. Пресвятий дух рідної землі. — Режим доступу: http://litgazeta.com.ua/articles/presvyatyj-duh-ridnoyi-zemli/.

Новий довідник: Історія України. — 2-ге вид. — К., 2006.

Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920–30 років). — К., 1999.

Нудьга Г. А. Пародія в українській літературі. — К., 1961.

Объяснительная записка к предложению 37 членов Государственной думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. — К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. — С. 435.

Оснач Сергій. Мовна складова гібридної війни. — Режим доступу: http://language-policy.info/2015/06/serhij-osnach-movna-skladova-hibrydnoji-vijny/.

Осьмачка Тодось. Старший боярин. — К., 1998.

Пастушенко Леонід. Симптом невиліковності чи надія на одужання? // Урок української. — 2005. — № 1–2.

Пахльовська Оксана. Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі // Той, хто відродив Могилянку (Збірник до 60-ліття В’ячеслава Брюховецького). — К., 2007. — С. 312–333.

Пахльовська Оксана. Російська «регіональна» — як дірка від швейцарського сиру // Ave, Europa! Статті, доповіді, публіцистика (1989–2008). — К., 2008. — С. 436–472.

Підмогильний Валер’ян. Оповідання. Повість. Романи. — К., 1991.

Погрібний Анатолій. Світовий мовний досвід та українські реалії. — К., 2003.

Погрібний Анатолій. «Суржикізація» // Урок української. — 2005. — № 1–2. — С. 9–13.

Поліщук Ярослав. Лінгвістичний та металінгвістичний феномен суржику (на прикладі сучасної української літератури) // Język ukraiński. Współczesność — historia. — 2003. — С. 267–278.

Померанцев Ігор. «Я — не мораліст» // День. — 2009. — № 186. — 16 жовтня.

Прибиткова Ірина. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 60–78.

Радевич-Винницький Ярослав. Лінгвема-химера *суржик* як породження непаритетної двомовності // Мовознавчі студії. — Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського). — Дрогобич, 2010. — С. 325–335.

Радевич-Винницький Ярослав. Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997.

Радчук Віталій. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Українська мова та література. — 2000. — Ч. 6. — С. 1–3.

Рибалко Олександр. Ще одна «русинська мова» // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко. — К., 2010.

Росетти Л. Смешанный язык и смешение языков // Новое в лингвистике. — Вып. VI: Языковые контакты. — М., 1972. — С. 112–119.

Руда О. Г. Комунікативні девіації в умовах українсько-російського білінгвізму: монографія. — К., 2009.

Руда Олена. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. — К., 2012.

Русско-украинский словарь. — Т. 1. — К., 1969.

Русский язык: энциклопедия. — М., 1979.

Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996.

Сербенська Олександра. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. — К., 2002. — С. 90–94.

Скляр Володимир. Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці XX — на початку XXI ст.: автореферат дис. … д-ра іст. наук. — К., 2010.

Скрипник Микола. Перебудовними шляхами // Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду / за ред. Л. Масенко. — К., 2005. — С. 38–91.

Словник української мови: в 11 томах. — Т. 8. — К., 1977.

Словник української мови: в 11 томах. — Т. 9. — К., 1978.

Соколова С. О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) // Українська мова. — 2013. — № 2 (46). — С. 38–55.

Ставицька Леся. Арго, жарґон, сленг. Соціяльна диференціяція української мови. — К., 2005.

Ставицька Леся. Мовна ситуація в Україні очима американського філолога // Українська мова. — 2007. — № 1. — С. 106–110.

Ставицька Леся, Труб Володимир. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: зб. наук. праць. — К., 2007. — С. 31–120.

Сторі Джон. Теорія культури та масова культура: Вступний курс. — Х., 2005.

Сто языков. Вселенная слов и смыслов / М. А. Кронгауз, А. Ч. Пиперски, А. А. Сомин [и др.]. — М., 2018.

Стріха М., Гриценко О. Суржик // Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. — К., 1998. — С. 629–643.

Сюндюков Ігор. Совість. Політика. Доба. Петро Шелест — проти течії // День. — 2003. — 17 травня.

Табачник Дмитрий. Утиный суп по-украински. — Х., 2009.

Тараненко О. О. Суржик // Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський [та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і допов. — К., 2007. — С. 689–692.

Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу // Мовознавство. — 2010. — № 4–5. — С. 22–39.

Тищенко К. М. Основи мовознавства: Системний підручник. — К., 2007.

Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX століття. — Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. — Чернівці, 2007.

Ткаченко О. Б. Інтерференція // Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський [та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і допов. — К., 2007. — С. 234.

Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. — К., 2004.

Трінчій Вадим. Про порноетнографію // Критика. — 2001. — Ч. 5. — С. 24–26.

Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46–58.

Тютюнник Григір. Твори. — Кн. 1: Оповідання. — К., 1984.

Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект. — К., 1988.

Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду / за ред. Л. Масенко. — К., 2005.

Федорчук Т. М. Культурна ідентифікація білінгвів // Наукові записки НаУКМА. — Т. 34: Філологічні науки. — К., 2004. — С. 6–10.

Феллер Мартен. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам’ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич, 1994.

Флаєр Майкл. Суржик: правила утворення безладу // Критика. — 2000. — Ч. 6 (червень). — С. 16–17.

Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. — Вып. VI: Языковые контакты. — М., 1972. — С. 61–80.

Харчук Р. Б. Лекції про сучасну українську прозу // Бібліотека «Дивослова». — 2007. — № 5. — 64 с.

Хворост Люцина. «А скажіть, будь ласка...»: збірка інтерв’ю. — К., 2016.

Хентшель Герд, Брюггеманн Марк. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування, протистояння та змішування української та російської мов // Українська мова. — 2016. — № 1. — С. 55–76.

Хентшель Г., Тараненко О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» (уживання — мовна компетенція — національне позиціонування) // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. — Т. 32: Соціологічні науки. — К., 2004. — С. 3–15.

Цыхун Генадзь. Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання // Arche (Пачаток). — 2000. — № 6 (11). — С. 51–58.

Чередниченко Олександр. Про мову і переклад. — К., 2007.

Чередниченко Олександр. Українська інтерлінгвістика: проблеми і перспективи // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: зб. наукових праць. — Ч. 2. — К., 2001. — С. 533–536.

Швейцер А. Д. Современная социолингвистика: Теория, проблемы, методы. — 2-е изд. — М., 2009.

Шевельов Юрій. Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Х., 1996. — С. 5–11.

Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Чернівці, 1998.

Шевельов Ю (Шерех Юрій). Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. — Т. 1: В Україні. — Харків; Нью-Йорк, 2001.

Шевельов Юрій. Харків: подорожні враження і заклик // Шевельов Юрій. З історії незакінченої війни. — К., 2009. — С. 357–362.

Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: у 12 т. — Т. 1. — К., 1989.

Шевчук Валерій. Горбунка Зоя // Шевчук Валерій. Жінка-змія. — Львів, 1998. — С. 5–103.

Шевчук Юрій. Мовна шизофренія quo vadis, Україно? Публіцистичне видання. — Discursus, 2015.

Шерех Юрій. Пороги і Запоріжжя. — Т. III. — Х., 1998.

Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9–10.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Ленинград, 1974.

Этнические процессы в современном мире. — М., 1987.

Юла Тетяна. «Бойовий суржик» // Facebook. Портал мовної політики. — 2018. — 1 липня.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Чинники та механізми українсько-російського мовного змішування [1]

Змінний, нестійкий характер суржику — риса, що потребує емпіричного підтвердження так само, як і теоретичного обґрунтування. Як явище, що виникає у контактній площині двох мовних систем, суржик, згідно з нашим припущенням, мусить бути більшою мірою підвладний міжпоколіннєвим змінам, аніж звичайна розмовна мова.

Так, скажімо, перше покоління селян, що прибуває до русифікованого міста (під цим маємо на увазі насамперед панування російської мови як адміністративної/офіційної, що, звичайно ж, впливає і на повсякденну мову жителів міста) і долучається до розмаїтого міського життя з його відповідними практиками та лексикою, навряд чи буде спроможне поглинути весь словниковий масив, пов’язаний із побутом, родинними стосунками тощо. Друге покоління, за умов стабільного рівня наявності російської мови в суспільстві, спираючись на первинно здобутий батьками словниковий запас, спілкуючись більшою мірою з російськомовними і суржикомовними однолітками вже з дитинства і споживаючи переважно російськомовні медіа, із більшою ймовірністю демонструватиме ширшу представленість російської лексики у своєму мовленні. Остання, своєю чергою, стосуватиметься не тільки тих явищ і практик, із якими представники попереднього покоління, прибувши до міста, зіткнулися вперше і тому не мали ще слів на їх позначення, для чого використовували вже вживані російські, а і звичних раніше побутових понять і слів на позначення повсякденних дій у тих випадках, де попереднє покоління ще вживало українську лексику.

З метою спостереження виснуваних припущень стосовно поколіннєвого виміру варіативності суржикового мовлення було записано два інтерв’ю з жительками м. Полтави, пов’язаними безпосередніми родинними стосунками

[1] Запис і аналіз мовлення двох респонденток у м. Полтаві зробив студент другого курсу факультету політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» Денис Терещенко в 2018 році після того, як прослухав курс «Вступ до соціолінгвістики».

(мати А., 1949 р. н., освіта середня спеціальна, і донька Т., 1978 р. н., освіта повна вища).

Інтерв'ю мали розвідувальний характер, питання були порівняно довільні і стосувалися назагал життєвого досвіду респонденток з окремою увагою до їхніх уявлень про державну владу та політичний процес. Щоб уникнути ненавмисного впливу на лексичне наповнення і граматичне структурування мовлення опитуваних, питання сформульовано за змоги в суржиковій формі. Звичайно, обрана тема і вільний характер відповідей не дають підстав робити узагальнювальні висновки на основі отриманих текстів, проте окремі особливості слововжитку все ж, на наше переконання, можуть бути концептуалізовані.

Можна з обережністю припустити, що в дитячі роки базовий словниковий запас Т. був частково успадкований від А., звідки можна зробити висновок, що будь-які подальші суттєві відмінності між лексиконами А. і Т. будуть зумовлені відмінними мовними досвідами цих індивідів. До чинників, що можуть зумовлювати, скажімо, більшу наявність російської лексики в мовленні Т., належать: 1) включеність до соціальної мережі російсько- або суржикомовних індивідів, що може бути пов'язано як із загальним зростанням наявності російської мови в середовищі, так і з соціальною мобільністю індивіда, скажімо, з доступом до вищої освіти; 2) вища частота та інтенсивність контактів із російською мовою в адміністративних структурах та в процесі документообігу, що зумовлено не тільки переходом індивіда до дорослого життя, а і його залученням до роботи в державних структурах; 3) вища частота й інтенсивність контактів із російською мовою або суржиком у медіа (література, кінофільми, музика, інтернет тощо), яка може бути зумовлена як збільшенням пропозиції на ринку розваг (скажімо, зростання обсягів російськомовної продукції на ринку), так й індивідуальним вибором споживача. Насправді ж схематично окреслені вище зв'язки мають більш складний, неоднорідний та часто мінливий характер. На підставі загальних соціологічних відомостей про опитуваних можна стверджувати лише про певні тенденції.

Цікаво, що у випадку респондентки А., доволі передбачувано, спостерігаємо приклад власне інтерферованого мовлення: лексика переважно українська, натомість окремі слова, зазвичай зі збереженням граматичних форм, але видозмінені фонетично, запозичено з російської. Серед них значний пласт становлять ті, що стосуються виробничої/економічної та політичної діяльності, а отже, певною мірою «нав'язані» україномовному населенню сільського походження за умов блокування вжитку українських альтернатив. Респондентка Т. вживає також і російські слова з українськими суфіксами, отже, можна говорити про наявність у її мовленні суржику, тобто змішаного російсько-українського мовлення. Російська лексика значно більше представлена у її побутовому мовленні.

Розподіл і приклади вжитку російських слів в обох випадках можна побачити в таблицях 1 і 2. У них курсивом виділено ту лексику, що могла бути запозичена мовцями внаслідок браку поширеності вжитку українських відповідників, причиною чого є переважна русифікація публічного адміністрування в Радянському Союзі, через що навіть створену в 20-х роках XX століття термінологію не сприйняли громадяни. Таким чином, брак функціонування української мови в державних структурах (опосередковано — брак української державності) спричинився до русифікації, а отже, суржикізації населення.

Інший механізм мовного змішування пов'язаний, вочевидь, із безпосередніми контактами з російськомовними та суржикомовними індивідами і підкріплений, за свідченнями очевидців, більш престижним статусом російської мови в суспільстві. Так, до мовлення згаданих індивідів потрапляли російські прислівники на кшталт «надо», «потом», «везде», а також дієслова, прикметники та інші частини мови.

Цікаво, що під час розмови мовець може вжити як українське, так і російське слово на позначення того самого явища або поняття. Так, наприклад, респондентка Т. говорить і «дєньгі», і «гроші», а інші суржикомовці можуть вжити слово «лагєрь» на позначення дитячого табору і водночас «табір» — на

позначення місця проживання ромів («циганський табір»). Це може свідчити про деякі особливості функціонування мови. Так, очевидно, що контакти українських селян із ромським населенням передували виникненню дитячих таборів (що, як відомо, з'явилися вже в радянський час). Відповідно, вжиток російського «лагєрь» для позначення дитячого табору не спромігся витіснити слово «табір» на позначення більш давнього явища.

Таблиця 1

Російська лексика в мовленні респондентки А. за частинами мови

Іменники	*Завода* (Р. в.), *начальнік*, *шаріки*, до конца, *організації*, бутилочка, *профсоюза* (Р. в.), путьовки, *взноси*, *копєйкі*, *лагері* (множ.), рублєй (Р. в.), *успєваємость*, *повєдєніє*, позор, показуха, *самольотов* (Р. в.), подвали, приборов (Р. в.), *драгметали*, *дірєктор*, *пєнсія*, *агітплощадки*, *кандідат*, празнік, года (Н. в. одн.), март, *магазін*, колбаса, дєньгі, *сокращєніє*, чєловєк (Р. в.), *корпуса* (множ.), *прємія*, *дємонстрация*
Дієслова	Єсть, воспринімається, помню, вистроялися, дойшли, начали, сто́яла, получалась, рішали, закончілись, щіталось, ізучали, роблят, монтіровали, настраювали, вооружаться, розщитувались, обєсценилися, вложила, посокращали, поувольняли
Прикметники	Мєсні, государственне, нужні
Прислівники	Обізатєльно, нада, потом, нікада, отдєльно, тоже, нужно, втіхаря, протів, раньше, торжествєнно, чєсно, навєрно, вобщє, специально, постєпєнно, щас, сначала, вєздє, нікуди́
Числівники	Чєтвьортої, перве, дєсять, сьомом (М. в.), дєвяності, міліони, пійсят
Займенники	Каждий, своєй (Р. в.), некоторі, етот
Прийменники	Возлє
Сполучники	Потому шо
Сталі сполуки і вставні слова	Корочє говоря, напрімєр, до сіх пор, в смислі

Таблиця 2

Російська лексика в мовленні респондентки Т. за частинами мови

Іменники	Дєтство, *тєлєвізор*, впєчєтлєніє, *магазіни*, дєнєг, жена, *тєлєвідєніє*, діковінка, *фільмов* (Р. в.), дитиной (Ор. в.), сказка, виходні, *перевод*, нос, *босоножкі*, мєсто, клєйоночка, вєщі, дєньгі, *мясокомбінат*, *консєрви*, колічєство, чєловєк, колбаса, момєнта (Р. в.), год, язик, предмєти, врємя, *статьї*, расскази, (в) конце, *открітка*, *галстукі*, *начальнік*, гóрод, *дворєц*, *сльот*, актíв, комєдія, *звєнья*, поступкі, ізобіліє, возможность, ценность, бабушка, дєдушка, асоциация, разговор
Дієслова	Связано, достать, появилося, єсть, помню, асоціировать, смотрєть, начали, подключіть, покупала, нравилась, учілась, закончіли, заставляли, вспомнила, воспринімались, привикли, получать, принімали, вспіла, отмінили, собирали, питались, хотят, випригувать, здать, замічала
Прикметники	Должен, документальних, інтєрєсні, амєріканскє, опрєдєльонне, рускоязичні, школьні, слєдующій, краєвєдчєскій, вклєєнна, худчіші, малєнькі, остальне, одінакове
Прислівники	Раньше, безпреривно, харашо, тяжело, правільно, громко, в основном, навєрно, позже, рєдко, нада, вообщє, тоже, прибильно, намного, дороже, када, наоборот, січас, старше, плохо, практічески, лучше
Числівники	Пєрвий, пітнадцать, дєвять, дєвяносто, второго, пять, шесть
Займенники	Всьо, ето, када, чім-то, нєчого, якійсь, отуда, такой (Р. в.), нєсоко, каждий, цьой (Р. в.), нікуда
Прийменники	Послє, со, вмєсто, внутрі
Сполучники	Потому шо, єслі, пока
Сталі сполуки та вставні слова	Канєшно

Додаток 2

Запис мовлення респондентки А., 1949 р. н. (69 років), м. Полтава, середня спеціальна освіта

Респондентка: Оце тобі треба все... Так там же десь єсть же, пописано.

Інтерв'юер: Ну так там саме інтєресне тіпа як воно воспринімається, ну от тіпа саме спогади.

Р.: А, спогади. Та, чось воно мені не той.

І.: А про демонстрації? От як вони проходили, ці всі?

Р.: Ну я ж уже розказувала як. Обізатєльно нада було йти на дємонстрацию. Як не підеш, то чи прємію не дають, чи я знаю. Ну, корочє говоря, нада було йти. І під розписку було, ще нада було й розписуваться, шо ти прийдеш. Приходили. Той, показалися, шо…

І.: А хто?

Р.: Шо? А, профсоюзи ж.

І.: Профсоюз? А Ви входили в якійсь профсоюз?

Р.: А ми всі були профсоюзи, члени.

І.: Це із за завода?

Р.: А? Да, да, із завода профсоюзи були ж у тому, от. Начальнік, чи я знаю, хто там. Начальнік же дивився, хто прийшов, хто не прийшов. Потом оце вистроялися, то шаріки давали, транспаранти, дойшли осюди до четвьортої, начали повертать отуди до вас — і по дворах ото. Я нікада не…

І.: Хіба... А це ви виходили від облради?

Р.: Та я туди ніколи до конца не доходила.

І.: Так а откуда начінали?

Р.: Та від завода ж. Каждий ішов від своєй організациї. Оце ж ми той, каждий іде...

І.: Далеко ви доходили.

Р.: «Знамя» іде, значить, той. Логотип там чи я знаю, шо там воно… Завод «Знамя», «Елєктромотор» і той, ішов. Всякі ж організациї. Отдєльно ж ішли. Колонами ж.

І.: І шо, були там якісь лозунгі?

Р.: Да, лозунги. «Хай живе велика октябрська социалістіческа революция», ура. Перве мая. Я, по-моєму, чи раз, чи скікись ото, шо до того дойшла.

І.: До конца, да?

Р.: До... На Сінну ж ото виходили. Ми ж отак виходили туди, а потом же ж повертали і туди, а де та трибуна — убий не знаю, я тобі кажу.

І.: Я тут так вроді читав, шо десь біля облради отам.

Р.: Ну ото там десь же ж.

І.: Чи облцього виконкому.

Р.: Отам возлє облвиконкому. Так тоді ще його ж там тоже не було. Ну корочє, я туди не доходила. І всьо, ото пішли по дворах тоді. В каждого там бутилочка.

І.: А про профсоюз Ви розказували. Як Ви вступали в профсоюз, чого, шо це такє було?

Р.: Ну чого, того шо всі члени профсоюза були. Потому шо путьовки ж давали профсоюзні. Ну платили взноси я не знаю там, напрімєр, сто, ну хай там, сто двадцить чи сто тридцить, хто як заробляв там, якийсь процент платили, чи там чи два, чи три. Ну там копєйкі ж платили. А так же ж давали путьовки безплатні в піонерські лагері і дітям давали, дєсять рублєй стояла путьовка, кому безплатно може получалась. Всі в профсоюз. В комсомолі, а потом профсоюз.

І.: Ага. Ви були в комсомолі?

Р.: Була, і піонеркою, комсомолкою. В партію не поступала.

І.: Не хотіли?

Р.: Та, у партію це такі ідейні поступали.

І.: У Вас були якісь однокласніки чи однокласніци, які вступали в партію?

Р.: Однокласніки?

І.: Або однокласніци.

Р.: А, ті шо на роботі? То були такі.

І.: Нє, ті, шо в класі, а потім ставали в комсомолі, чи не було?

Р.: Нє, то вже на роботі ставали у партію ж уже. Це уже отам у партійці, це актівісти такі, ті, шо любили на зборах виступати там, той.

І.: А в комсомолу були якісь збори?

Р.: Ну тоже та є, як він називався, комсорг же був. Ото ж були комсомольські збори, рішали там кого може шось... Розбирали там нас, там хтось нашкодив шось там. Ну так як, а, ну вас же тоже не було. За успєваємость же ж в школі комсомольці, за повєдєніє. Ну а шо там, якісь..

І.: А якіхось там ідєологічних там не було?

Р.: Ну а так я ж кажу, брали там, може, якісь обов'язки там. Так само, як піонери, зібрать так-то макулатуру скіки-то кілограм, то те...

І.: Ви вступали в комсомол?

Р.: Ну як же ж.

І.: Нє, чого? Коли це було? В якому віці?

Р.: В яком віці? Ну зразу ото, як піонери закончілись, тоді в комсомол. Це я не знаю, в класі сьомом, у старших класах, сьомий, восьмий клас, мабуть, уже. У восьмом, мабуть.

І.: А були якісь люди, які не входили в комсомол?

Р.: Ну, так це щіталось позором. Ти шо, не приняли. Треба було вчити та якусь присягу, шось таке там. Корочє говоря, все воно було показуха.

І.: А як... Бо я був там трохи читав про цього вашого дірєктора завода.

Р.: Помер уже він.

І.: Да. Шось там такє, бо там про нього писали, шо він як... патріот, був в'язень в Москві, да?

Р.: Да, да, да. Його ж були... Поїхав у Москву, і там його запроторили.

І.: А за шо?

Р.: Ну спитай. А хто зна, за шо. Шо він шось же ж возив, і ото казали, шо він агент якийсь, чи я знаю. Ну чось же моталися. Ну оце ж же воєнний завод же був, і там же ж робили ж ті ж.

І.: Дєталі?

Р.: Не дєталі, а ці, лампи, лампи робили, там для самольотов та до всього. І ото, може, він возив їх та десь збував, бо там же Фрязіно рядом було ж, і ото ж це учбовий був у нас етот, тіпа як… І я туди їздила, в це Фрязіно, ізучали ж ото ж те, прибори, як їх робити. Там подивилися, все ж, як вони роблят і приїжджяли сюди і тут же ж монтіровали у нас. А потом же ж уже завод оце начав розпадаться, і ще була якась фірма. Десь було, не знаю де. Ізготовляли. І ото ж, мабуть, він тоже там був, вони ж там тіки шишки були. Там хтось, може, робив з робочих, а так чи настраювали там, а потом возили. Ну а чо він туди поїхав?

І.: Ага, ну хтозна.

Р.: Ага, і ото ж його захватили.

І.: І шо, як завод розвалювався, чого він розвалювався, Ви не знаєте?

Р.: Того шо, ето самоє, сказали, шо не нужно вже ж і той. Не будемо вооружаться, все ж.

І.: Сказали, зачєм завод, да?

Р.: Да, і завод же, бачиш, начав... Росія, нам же ж воно й Росія поставляла ж ото всі. А нароблено... Там же такі подвали були. Ну, завод був багатий дуже, там все ж і драгметали, і все ж. І ото ж наробили стіки тих приборов, шо вони втіхаря ото ж возили туди ж і збували тут, потому шо вже в нас не брали їх масово. І вони ж ото договорилися і возили, і мали ото. Так він уже не був дірєктором уже тоді, по-моєму. Ну а де він дівся, чи на пєнсію пішов. Корочє говоря, той. Ну, бачиш, було, як ото в Росії показують, чи в тому ж, у Донецькі, там до сіх пор же ж, бачиш, те все ж, отак, на дємонстрації, і все ж, транспоранти, сказали, попіднімали руки, і все, нема ж ні слова, нічого. Хоч хоч, хоч не хоч, а хто протів.

І.: Ага. Так от іще про вибори. Ми трошкі говорили. От як це проісходило? Якийсь вихідний день, шо там?

Р.: Так, вихідний день, я знаю… Я не помню вже тоже.

І.: І шо, багато кандидатів?

Р.: По-моєму, мєсні були ж. А хто, ми їх знали? Там тоже, ходили ж, ето самоє, агітплощадки були раньше якісь, ото виходив той, кандідат, виступав, потом концерти були, ото в школах же тоже.

І.: Оце в Совєтском Союзє да?

Р.: Да, да, да, да, да.

І.: В школах?

Р.: Ну, в школах. Голосували ж так само.

І.: Участки, да?

Р.: Участки ж були. Празнік був, тоже якось було торжествєнно так, музика грає, буфети поодкривані, корочє, ну. Все так точно було, як і щас оце.

І.: А як оце коли незалежність була, які емоції були, Ви знали про це, не знали, як реагували?

Р.: Ну ото ж чи референдум, чи шо воно було.

І.: Ви голосували?

Р.: По-моєму, голосувала. Я не помню, чєсно, навєрно ж. І стали незалежними.

І.: І бистро економічна ситуація змінилась?

Р.: Да. Ну так ти ж бачиш, і вона до сіх пор не…

І.: Нє, а наскіки бистро це проісходило? Як ціни росли, швидко чи ні?

Р.: Дєвяності года, шо там вобщє нічого не було, ні в магазінах, ніде. Як ото у Польшу люди їздили.

І.: А шо Ви їли тоді?

Р.: Ну ото ж порозбирали тоді все з прилавків, не було нічого. То було — боже, завалені ці прилавки були всякою...

І.: А як же дєфіцит, брєжнєвський цей?

Р.: Всмислі, з продуктами?

І.: Ага.

Р.: Та я не за продукти. Було оце той, на восьме марта, чи шо, оце був празнік, восьме марта чи якийсь, то розбирали все, на подарки, ще тоді ж модно було. Дарили ото все. На подарки, а потом же ж ото той, дєфіцит, нічого не стало. І ото ж по блату доставали ж той, товари. Оце, напрімєр...

І.: Це восьмідесяті? Чи сємідесяті?

Р.: Та це ж уже дєвяності. Це ж їздили на Польшу, возили товари, елєктротовари, ну, в кого був доступ.

І.: І Ви кажете, по блату?

Р.: Ну ото ж доставали по блату усе, як в тебе в магазіні хтось робе, то ж купиш, і возили. Ми не їздили, того шо не було з чим і за шо. У Москву ж тоже їздили, з ковбасою, тоже ж було. Колбаси нада було кілограм хоть десять саме менше, ну а шо ти їхатимеш. Колбаси набирали, там щє шось. Не було ні роботи, ото ж тоді ж це як незалежность була чи шо, як воно було. Шо ото ж гроші були, міліони. Сначала купони були, ми давали купони, і ото на ті купони розщитувались у магазінах, а потом оці ж міліони. Обєсценилися, ото ж як стала

незалежність, надурили, сказали, шо дєньгі ж були в нас, у каждого і на книжкі, і вєздє, іще, сказали, шоб по пійсят рублєй, не було, не ходят, кажут, не будуть ходити. Ми ще їх здали на книжку. Однесли.

І.: А потім вони пропали?

Р.: А потом усе пропало. Надурили. А отой же, думаєм, незалежні, а грошики забрала Москва.

І.: А от була приватизація заводів, були ваучери...

Р.: Ваучери ж дали, в мене він он дома валяється, ну й шо, я нікуди́ його не вложила, потому шо мої батьки он в «Алмазний», і шо там, пять рублів, чи скіки було. А вони повикупляли оце все, собі більшу ж половину, оці ж шо були на заводі робили, дірєктора, все…

І.: Контрольний пакєт?

Р.: Контрольний пакет, да, получили, порозвалювали все, нема ж, і «Алмазний» же ж не робе, шо там... Бачиш же, специально це все зроблено. Все ж порозвалювано, бачиш, і «Елєктромотор» же ж робив, там тіки некоторі цеха вже ж ото стали, то воно ж государственне ж було, потом же ж, наверно, викупили. За оці ж контрольні ваучери та етот і стали хазяйнами. Вони специально зробили банкротом каждий завод, довели ж його до банкрутства.

І.: Думаєте, специально?

Р.: Канєшно ж.

І.: Чого специально? Хіба їм вигодно, якшо вони ним управляют?

Р.: Ну так чо, посокращали ж людей. Чо ж воно, дивися. Зразу не стало роботи, да? Всьо, люди не нужні. Людей поувольняли. Там ото постєпєнно, перший там етап сокращєнія, потом другий, третій. І так ото поки пооставалося чєловєк двадцить. Я не знаю, чи вони роблять щас, чи не роблят.

І.: У Вашому заводі чи на «Алмазному»?

Р.: Та на моєму.

І.: Він же, його немає?

Р.: Ну ото ж немає, ото там усереди́ні там же ще ж корпуса були, ще той, розбирали. Ну ото ж сходили ще чєловєк двадцать. Ну дірєктор же ото ж там же ж.

Хтось же там керує отим усим. А вони оце порозбирали, там же скіки метала було, скіки всього. Розбирали, розбирали, розбирали його, той завод. Розібрали до нитки. А це ж уже раз перекупили, потом другий раз перекупили його, і оце ж стояло-стояло, і оце ж уже розвалили.

Додаток 3

Запис мовлення респондентки Т., 1978 р. н. (40 років), м. Полтава, освіта повна вища

Респондентка: А мені з дєтства… Хто раньше, не президент, а хто був?

Інтерв'юер: Ну, генеральний секретарь.

Р.: Всьо врємя мерли. Шо не ето — і по тєлєвізору показуют похорони. То Черненко, то іщє хтось, і безпреривно були похорони. В мене такє було впєчєтлєніє, када Гарбачов прийшов, шо він скоро должен умерти, потому шо вони всі мруть.

І.: Харашо. Гарбачов прийшов, началась перестройка. Якось, не знаю, шось помінялось, якісь появились газєти, якісь продукти, шо помінялось? Ви помните?

Р.: Перестройка..?

І.: Ну да, чим для Вас запомнилась перестройка?

Р.: Мені тяжело судить про то, з чім воно связано. Я просто помню, шо було, а це там було за Горбачова чи як, як ото там кажуть раньше, шо за Брєжнєва, от за Брєжнєва було то, а… Я не помню, шо там було при Брєжнєвє. Кажуть, шо при Брєжнєві все було харашо.

І.: А дєфіцити?

Р.: Ну, дєфіцити були, но їх уже можна було достать. У людей гроші тоді були.

І.: А система оця, по блату?

Р.: А потом, правільно, при Горбачові появилося все в магазінах, а в людей дєнєг не стало, і толку шо воно єсть.

І.: Ви помните це?

Р.: Я помню, чого ж я не помню.

І.: Окєй, а перестройка, в пєрву очєрєдь, хоча б у мене асоціюється з тим, шо гласность, свобода слова, якісь…

Р.: Ну, вони про це дуже громко балакали, а шоб з чім-то асоциіровать. Помню Горбачова жену, яка була на тєлєвідєніі, етот. Пєрвий, шо жену вивів.

І.: Появилось, навєрно, больше каналов, чи нє? Які були тоді канали в Радянському Союзі?

Р.: Було три канали.

І.: Які?

Р.: УТ-1, це тіпа Перший Національний, чи як воно називається. Пєрвий канал просто. Український оце УТ-1, тіпа Останкіно — Первий, і УТ-2.

І.: УТ-2 — це шо?

Р.: Тоже украінский, УТ-2, так називався. По тєлєвізору смотрєть було нєчого. Мультфільми були в діковінку. «Спокойной ночі, малиши» по Пєрвому каналу, ну там в без пітнадцаті дєвять чи коли, перед програмой «Врємя». Стєпаша, Хрюша і якась ворона була.

І.: А якісь... не знаю, які програми ще були? Це ж цілий день…

Р.: І цілий день вони в основном показували дуже багато докумєнтальних фільмов.

І.: Про шо? Колись їх дивились?

Р.: Та нє, не дивилась, я ж дитиной була, шо мені ті докумєнтальні фільми. Могли показувать по тєлєвізору не кіно, а театральну постанову, оце я помню, шо як в тєатрі, оце постанову показували по тєлєвізору. Потом... шо ще показували? Програма була, шо сказку... «В гостях у сказки», показували дитячі сказки по виходним, інтєрєсні були сказки...

І.: А «Марічкин кінозал»?

Р.: «Марічкин кінозал»? Ну то уже, навєрно, вже позже було. Мультфільми дуже рєдко, єслі мультфільми, то всі кидали гульки і йшли додому, сідали перед тєлєвізором подивиться мультфільм. А потом стали появлятся другі канали. Це,

навєрно, за Горбачова начало уже появлятся. Появлятся начали канали тіпа дециметрові. Нада було…

І.: Які?

Р.: Дєцимєтрові. Нужна була дєциметрова антена для цього. Не у всіх вони були. Вона... там був якійсь переходнік, і нада було ще дециметрову антену подключіть, і тоді ловились канали харьковскі, я не помню, як вони називались… І там уже начінали показувать амєріканскє кіно з отакім переводом, в нос.

І.: Гнусавим, да?

Р.: Да. І от тоді оці діснеєвскі мультфільми, оце там можна було подивиться. Це було дико і вообщє.

І.: Розкажете про якусь прєдприніматєльську дєятєльность у дєвяності?

Р.: Мама їздила в Чернівці, на базар. Покупала там брюки, спортівні кастюми, босоножкі недорогі і тут на тучі продавали, там по виходним…

І.: Шо такє туча?

Р.: Не знаю, так називалося мєсто, де продавали товари, нові і б/у. І на тучі продавали. На землі розкладували клєйоночку, зверху ложили товар на клєйоночку і продавали. В магазінах таких всяких вєщєй не було.

І.: І шо, це прибильно?

Р.: Ну канєшно, прибильно. Там купив дешевше, привіз, продав і вже шось заробив. А на заводі дєньгі не платили. Або ще їздила, купляла в мясокомбінатє, в нашом мясокомбінатовском магазінє ковбасу, не знаю, чи консєрви, чи тушонку. Ми їхали, давали в руки по скокось, опрєдєльонне колічєство чогось, вона брала мене з собой, шоб на чєловєка, скуплялися, і вона з цими сумками їздила в Москву, в Росію, в Тулу, кудись отуда. І продавали там тоже, це було прибильно. Там було намного дороже. Їм нравилась наша колбаса, в них такой вкусной колбаси не було, і люди такім образом заробляли гроші.

І.: А Ви в це врємя шо робили?

Р.: А я в школі вчилася.

I.: А наскіки була замєтна оця якась зміна, оцей перехід від Совєтского Союза до України? Якось там в школі, наприклад, там мова чи вчителі. Чи вони говорили те саме?

P.: Нєт, нєт, я пока учілась в школє, цього перехода ніяк не відчувалося. Це када я вже в тєхнікум поступила, тєхнікуми були рускоязичні до цього момєнта, пока не стала Україна. Пєрвий курс я учілась в яком году? В дєвоносто третьом, навєрно, десь отак. То пєрвий курс був на русском язикє, всі предмєти школьні, мені було важко. Послє украінской мови, на русском. Пєрвий курс ми закончіли, а со второго курса, наоборот, перевели все на укра́інскій. А підручники були всі на російській мові, а їх заставляли нам викладать на укра́інской мовє, писали конспєкт так, хотя підручники були всі на російськой. Із того врємєні, вже со второго курса, вводилось уже все якось українське. І даже, вспомнила я, фільми раньше дивились токо на русском язикє і вони дуже воспринімались харашо, а укра́інскій вообщє не воспринімали.

I.: А сійчас?

P.: А січас я воспринімаю. Но не всі воспринімают. У них виховання, сім'я якась рускоязична. Щас уже привикли, нами воспринімаются.

I.: А якісь газєти, совєтскі або ранні українскі Ви помните?

P.: Канєшно.

I.: Які?

P.: «Зірочка», дитяча газєта, молодша школа.

I.: Газєта чи журнал?

P.: Газєта. «Зірочка» чи «Зірка». «Зірка», навєрно. Не помню.

I.: І шо там писали?

P.: Так якісь статьї для дітей, расскази, навєрно, не знаю. Не помню уже. А потом мені «Піонєрська правда», не можу сказать, шо там. Шось інтєрєсно було для піонерів, стаєш піонєром, і тобі виписували газєту «Піонєрська правда».

I.: Обов'язково?

Р.: Може, даже і обов'язково, не можу сказать. Чи в школі нам давали, шоб ми підписувались, не помню уже. Должен ти получать газєту. На газєти всі получали, виписували.

І.: То єсть Ви вступали в піонери?

Р.: Канєшно, вступала. Во вторих рядах. В первих рядах два чєловєка з класа — це відмінники навчання, їх самих пєрвих принімали. Могли принять в конце второго класа даже. Потом в началє трєтього класа принімали слєдующій етап. Там іще трошки худчіших із кращих, оце я туди пішла. Мене принімали в Краєвєдчєском музєє, в піонери. Там була посвята.

І.: Шо там було на цій посвяті?

Р.: Не помню.

І.: Може, якісь фотографії є?

Р.: Фотографій немає. Отака якась була откритка з вклєєнной фотографієй з клятвой.

І.: Хотілось поступать в піонєри?

Р.: Аякже ж.

І.: Чого?

Р.: Не знаю, нас виховували на Лєнінє, на оцьом всьом, нам нада стать жовтенятами, октрябрятами, мені комсомольцом хотілось стать.

І.: Ви стали комсомольцем?

Р.: Я не вспіла. Отмінили оцей комсомол. Пришло мені врємя ставать комсомольцем, і ми зняли галстукі і школьні форми, і все. Вже в комсомол з нашого року народження ніхто не вступив.

І.: А... ну от, в піонерії. Там, може, були якісь внутрішні заходи? Встрєчі, шо ви, чим ви занімались?

Р.: Я була... А кім я була... Якімсь начальніком — не начальніком, боже, як же воно називалось... В общєм, в городє, в Дворце піонєров, там раз в год проходив сльот... В общєм, ми оце... Актіви піонєров з каждой школи, і в Дворце піонєром там проводились якісь заходи. Всіх оце собирали, і всі ішли на уроки, а ми йшли туда. А я... кімсь я була от школи. Нєсоко чєловєк було.

I.: І шо ви там дєлали?

P.: Ну, раз сходили, а в другій раз пішли в кіно вмєсто цього сльота. А кіно, помню, дивились, «Направо от ліфта» чи «Налєво от ліфта» с П'єром Рішаром, комєдію.

I.: А шо було на цьом сльотє?

P.: Помню, шо ходила, а шо було — не помню.

I.: А якісь другі збори піонєрії, якісь ячєйкі?

P.: Ячєйкі... Ну, така була, це внутрі школи, напрімєр, в первом класє нас ділили на звєнья. Це зірочки, да? Чи якось... Це нас, клас, ділили на такі малєнькі групи по пять-шесть чєловєк, звєньями вони називались. І над каждим оцим звєном був шеф. Це ті діти, які випустилися в нашой першой вчительки, вони були старше от нас на три года, і вони були піонерами вже. І вони були шефами цьой зірочки нашой. Шось вони там приходили, шось питались з нами проводить, но тоже не помню шо. Нам з дєтства внушали, шо Лєнін, все остальне, яким треба буть гідним, достойним, нас виховували, ми ж більш правильніші були, ми в все вірили. А щас ніхто не віре, і робе хто шо хотят.

I.: А шо взагалі важливе для дитини в воспітанії?

P.: Відповідальність мені хочеться шоб...

I.: Відповідальність перед ким, перед чим, де?

P.: За свої поступкі, за своє навчання, ти должен буть відповідальним. Ти должен учітся нехай там не випригувать, ну так, як ти можеш. Єслі в тебе є якісь завдання, ти должен їх виконувать.

I.: А якшо ці завдання йдуть проти того, що ти вважаєш за правильне?

P.: Нас виховували, шо це школа, і його нада вивчить, нада здать. Це програма, і ти від неї нікуда не дінеся. Шоб сказать, шо це так плохо було, шо ми були такі погані, я не можу сказать. Я дивлюся на дітей, просто шо вони щас більше розбалувані, вони… менш самостійні, чим ми. Ми самостійніші були.

I.: І причина в том, шо…?

P.: Того шо в нас було таке дєтство, шо у всіх було все практічески одінакове. В когось трошки лучше, трошки меньше. Щас намного больше всього

ізобілія, всього, і дітям по возможності хочеться всім все дать. Вони привикли до цього. І вони уже не понімают уже ценності цього всього. Вони привикают, шо воно должно буть просто. А ми, може, больше цінили.

І.: А у Вашій сім'ї коли-небудь називали от батьків на «Ви»?

Р.: Хіба шо бабушка якась вспоминала про дєдушк... Ну, про своїх батьків, може, вона так казала. Чось в мене така асоциация з дєтства. Може, вона просто в разговорє так розказувала, шо на «Ви» називала.

І.: А в когось із знакомих такє колись замічали?

Р.: В когось замічала, в кого — не помню.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Аврорін Валентин

Ажнюк Богдан

Азаров Микола

Алексієвич Світлана

Алчевська Христя

Андрухович Юрій

Ахманова Ольга

Бандера Степан

Безансон Ален

Белл Роджер

Березін Юхим (Штепсель)

Бестерс-Дільґер Юліане

Бєліков Володимир

Біланюк Лада

Білодід Іван

Бо Татуся

Богомазова Ольга

Бондалєтов Василь

Боряк Геннадій

Брага Ірина

Брацкі Артур

Брежнєв Леонід

Бриних Михайло

Брицин Віктор

Брюггеманн Марк

Брюховецький В’ячеслав

Будьонний Семен

Бурда (Федорчук) Тетяна

Вайнрайх Уріель

Валенса Лех

Валігура Ольга

Василевський Степан

Вахтін Микола

Верещагін Євгеній

Верста Ірина

Винниченко Володимир

Воронина Леся

Ворф Бенджамін

Врублевська Галина

Гагарін Юрій

Гак Володимир

Гентшель Ґерд

Гоголь Микола

Головко Євгеній

Горбачов Михайло

Гофенедер Філіп

Грицак Ярослав

Гриценко Олександр

Гриценко Павло

Грінченко Борис

Грушевський Михайло

Гумбольдт Вільгельм

Гундорова Тамара

Ґаудіо, Сальваторе дель

Даниленко Володимир

Данилко Андрій (Вєрка Сердючка)

Демський Мар’ян

Демченко Володимир

Дереш Любко

Дзюба Іван

Дзюбишина-Мельник Наталя

Діброва Володимир

Добкін Михайло

Довганич Іван *див.* Свирид Опанасович

Довженко Олександр

Доній Олесь

Доценко Андрій

Єфремов Сергій

Жаботинський Володимир

Жадан Сергій

Жлуктенко Юрій

Жовтобрюх Михайло

Жолдак Богдан

Забужко Оксана

Залізняк Ганна

Запрудський Сергій

Зеленський Володимир

Зінченко Віктор

Зусман Валерій

Ірванець Олександр

Ісаєв Магомет

Калиновська Оксана

Калита Інна

Каплан Фаїна

Каппелер Андреас

Каранська Марія

Карпа Ірена

Карпіловська Євгенія

Квітка-Основ’яненко Григорій

Кернес Геннадій

Кислюк Лариса

Ківалов Сергій

Кірнозе Зоя

Кісь Роман

Клименко Ніна

Кознарський Тарас

Колесніченко Вадим

Корнійчук Олександр

Корогодський Роман

Котляревський Іван

Кочерга Ольга

Кравченко Федір

Кримський Агатангел

Крисін Леонід

Крістал Девід

Кронгауз Максим

Круглов Олександр

Куромія Гіроакі

Курохтіна Тетяна

Кучма Леонід

Кушнарьов Євген

Лада Федір

Ларін Борис

Ленець Катерина

Ленін Володимир

Лесюк Микола

Лісковець Ірина

Лозинський Роман

Лях Анна

Мазепа Іван

Макаров Анатолій

Мартіне Андре

Марченко Ірина

Масенко Лариса

Маяковський Володимир

Мейє Антуан

Мейнарович Євген

Мельник Ю. В.

Мельничук Олександр

Мєчковська Ніна

Михальчук Тетяна

Мірошник Родіон

Мозер Міхаель

Монахова Тетяна

Мужук Леонід

Мурзік Васильович

Надежа Микита

Негребецький Олекса

Неживий Олексій

Нередкова Світлана

Нечуй-Левицький Іван

Николин Наталя

Нолл Вільям

Нудьга Григорій

Огризко Володимир

Оклей Андрій

Оснач Сергій

Осьмачка Тодось

Пастушенко Леонід

Пахльовська Оксана

Петровський Мирон

Підмогильний Валер’ян

Піперскі Олександр

Пир’єв Іван

Пиркало Світлана

Писанка Руслана

Погрібний Анатолій

Подерв’янський Лесь

Позняк Зенон

Поліщук Ярослав

Померанцев Ігор

Потебня Олександр

Прибиткова Ірина

Пушкін Олександр

Радевич-Винницький Ярослав

Радчук Віталій

Рибалко Олександр

Рішар П’єр

Росетті Л.

Руда Олена

Рудницький Євген

Русанівський Віталій

Свирид Опанасович (Дід Свирид)

Селігей Пилип

Семчинський Станіслав

Сепір Едвард

Сербенська Олександра

Симоненко Петро

Сігов Костянтин

Скляр Володимир

Скрипник Ганна

Скрипник Микола

Соколова Світлана

Сомін Антон

Сталін Йосип

Ставицька Леся

Старицький Михайло

Стеблина Микола

Сторі Джон

Стріха Максим

Студинський Кирило

Сумцов Микола

Сюндюков Ігор

Табачник Дмитро

Таназаров Х.

Тараненко Олександр

Тарасенко Богдана

Терещенко Денис

Теш Світлана

Тимошенко Юлія

Тимошенко Юрій (Тарапунька)

Тищенко Костянтин

Ткач Людмила

Ткаченко Орест

Томіленко Людмила

Торохтушка Дзвінка

Трінчій Вадим

Труб Володимир

Тютюнник Григір

Уельбек Мішель

Ушинський Костянтин

Феллер Мартен

Ферґюсон Чарльз Альберт

Фішман Джошуа

Флаєр Майкл

Харчук Роксана

Хауген Ейнар

Хворост Люцина

Хмелько Валерій

Цихун Геннадій

Чепинога Віталій

Чередниченко Олександр

Черненко Костянтин

Чижевський Фелікс

Швейцер Олександр

Шевельов (Шерех) Юрій

Шевченко Анатолій

Шевченко Тарас

Шевчук Валерій

Шевчук Юрій

Шевчук-Клюжева Ольга

Шелест Петро

Шліхтер Олександр

Шолохов Михайло

Щерба Лев

Юла Тетяна

Ющенко Віктор

Яковенко Сергій

Янукович Віктор

Наукове видання

Лариса Масенко

Суржик:
між мовою і язиком

Друге видання, зі змінами і доповненнями

Виконавці ???????

Підписано до друку 00.00.2019. Формат 00000000.
Гарнітура 0000000000. Папір 00000000.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 000. Наклад 000000 прим.
Зам. 0000.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.
Адреса видавництва та друкарні:
04655, м. Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Масенко, Лариса.

М31 Суржик: між мовою і язиком / Лариса Масенко. — 2-ге вид., зі змінами і допов. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. — ???? с.

ISBN

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування змішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик».

Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах. Окрему увагу приділено аналізові функцій змішаного українсько-російського мовлення в художній літературі, масовій культурі і соціальних мережах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи і вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

УДК 811.161.2+811.161.1]’27